

**ІСТОРІЯ
ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ
ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА
НА ПОЛТАВЩИНІ
(1914–2014 РОКИ)**

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

**ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ
ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА
НА ПОЛТАВЩИНІ
(1914– 2014 РОКИ)**

МОНОГРАФІЯ

**ПОЛТАВА
2015**

УДК 378(096) + 74.262.6 (477.53)
ББК 84.584/4 (Укр)6
Б90

*Рекомендовано Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (протокол № 10 від 26. 04.2014)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О. І. Шаблій, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.

В. Г. Смирнова, кандидат географічних наук, доцент кафедри технологічного обладнання харчових виробництв і торгівлі Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

В. М. Закаложний, кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри біології та охорони здоров'я Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Булава Л. М.

Б90 Історія підготовки вчителів географії та природознавства на Полтавщині (1914— 2014 роки) : монографія / Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко. — Полтава : ПОІППО, 2015. — 162 с. (11,5 др. арк.)

ISBN

Проаналізовано історію підготовки вчителів географії та природознавства за весь період існування навчального закладу Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Представлено раніше не опубліковані архівні матеріали щодо перших десятиліть існування попередників педагогічного університету.

Для дослідників історії освіти і науки, студентів, краєзнавців.

УДК 378(096) + 74.262.6 (477.53)

ББК 84.584/4 (Укр)6

Б90

УДК 378(096) + 74.262.6 (477.53)

ББК 84.584/4 (Укр)6

ISBN

© ПНПУ, 2015

© Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ВСТУП. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ПОЛТАВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА І ЙОГО ПОПЕРЕДНИКАХ (1914–2014 РР.).....	5
1. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ.....	8
1.1. Освітні заклади Полтавщини і Полтави перед 1917 роком.....	8
1. 2. Діяльність Полтавського учительського інституту (вересень 1914 – вересень 1917 років).....	19
1. 3. Полтавський учительський і педагогічний інститут (вересень 1917 – квітень 1921 років).....	26
1.4. Полтавський інститут народної освіти (квітень 1921 – серпень 1930 років) та особливості природничо-географічної підготовки майбутніх учителів.....	35
1.5. Діяльність Полтавського інституту соціального виховання (серпень 1930 – серпень 1933 років) та елементи географічної освіти у підготовці майбутніх учителів.....	38
1.6. Нарис історії Полтавського педагогічного інституту й особливості географічної освіти за період із вересня 1933 по липень 1941 років.....	70
1.7. Полтавський педінститут на початку війни і в роки німецької окупації (липень 1941 – вересень 1943 років).....	79
1.8. Коротка історія ПНПУ в 1943–2014 роках.....	83
1.9. Елементи географічної освіти при підготовці вчителів природничих дисциплін та вчителів початкових класів (1943–2014 роки).....	88
1.10. Природничо-географічна освіта у Полтавському учительському інституті (1946–1951 роки).....	90
1.11. Географічна освіта і наука у 1989–2014 роках.....	93
2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	104
2.1. Професійні портрети викладачів із короткими біографічними нарисами.....	104
ДОДАТКИ.....	147
Додаток 1. Список найважливіших публікацій штатних викладачів-географів ПНПУ.....	147
Додаток 2. Список керівників навчального закладу (1914–2014).....	157
Додаток 3. Підрозділи (факультети, кафедри), у складі яких працювали викладачі географічних дисциплін упродовж 1914–2014 років.....	158
Додаток 4. Списки викладачів географічних дисциплін (1914–2014).....	160

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі!

Раді представити Вам видання «Історія підготовки вчителів географії та природознавства на Полтавщині (1914–2014 роки)». Матеріали до цієї монографії були зібрані й систематизовані у зв'язку із підготовкою до святкування в 2014 році 100-річного ювілею Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, де впродовж цього часу і здійснювалася підготовка учителів географії та природознавства.

Пристаючи до цієї праці, автори тільки в загальних рисах мали уявлення про історію географічної освіти в нашому навчальному закладі. Як виявилось під час роботи в архівах, деякі періоди історії університету потребували досить суттєвого уточнення. Тому у першому розділі цієї книги історії функціонування університету в довоєнний час приділяється іноді більше уваги, ніж власне історії географічної освіти в ньому.

До роботи над другим розділом (характеристикою життєвого шляху, професійної діяльності й наукового доробку викладачів географічних дисциплін з часу створення нашого навчального закладу) було долучене широке коло виконавців – викладачів, науковців, студентів. Це – чудовий привід для того, щоб віддати належне всім, хто займався географічною освітою і наукою на Полтавщині. Ми намагалися відобразити їх діяльність на тлі подій відповідної епохи.

Вступ, підрозділи 1.1–1.3, 1.5–1.9, 1.11 та Додатки написані кандидатом географічних наук, професором, завідувачем кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Л. М. Булавою; 1. 4. – кандидатом географічних наук, доцентом, директором Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації С. М. Шевчуком; 1. 10. – кандидатом педагогічних наук, доцентом кафедри географії та краєзнавства ПНПУ О. М. Мащенко. Розділ 2 виконаний у співавторстві Л. М. Булавою, С. М. Шевчуком і О. М. Мащенко.

Монографія може стати в нагоді дослідникам історії підготовки учителів з інших спеціальностей у вищих навчальних закладах Полтавської області. Автори намагалися донести до читачів зовнішні обставини, за яких відбувалася організація освітнього процесу в кожний із періодів діяльності Полтавського педуніверситету і його попередників. Викладено особливості організації навчальної й наукової діяльності в цьому навчальному закладі.

Особливу увагу авторами приділено укладанню творчих портретів викладачів природознавчих і географічних дисциплін, які пішли у Вічність. Сподіваємося, що представлені в розділі 2 монографії життєвий шлях, професійна діяльність і науковий доробок викладачів географічних та близьких до них природознавчих і суспільствознавчих дисциплін дадуть уявлення про епоху, у якій вони жили та працювали. Читач відкриє для себе суперечливі (героїчні й трагічні водночас) долі викладачів, які працювали в роки радянської влади. Маємо надію також отримати від потомків і родичів викладачів і випускників попередників Полтавського педагогічного університету різних поколінь нові відомості і матеріали про їх життєвий і творчий шлях.

Від авторського колективу професор Л. М. Булава

ВСТУП. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ПОЛТАВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА І ЙОГО ПОПЕРЕДНИКАХ (1914–2014 РОКИ)

2014-го виповнюється 100 років із початку діяльності Полтавського учительського інституту (офіційно заснований 14 липня 1914 року, фактично навчання в ньому розпочалося 25 вересня того ж року). Під цією назвою заклад існував до січня 1920 року. Із січня 1920 року по квітень 1921 року діяв під назвою «Полтавський український педагогічний інститут». Після об'єднання з історико-філологічним факультетом, заснованим Полтавським товариством «Просвіта», з квітня 1921-го по серпень 1930 року навчальний заклад мав назву «Полтавський інститут народної освіти» (ПІНО). ПІНО був реформований у Полтавський інститут соціального виховання (серпень 1930 року – серпень 1933 року), а після цього невдалого експерименту – Полтавський державний педагогічний інститут (1933–1999 роки, з грудня 1946 року – імені В. Г. Короленка), Полтавський державний педагогічний університет (1999–2010 роки), Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (з березня 2010 року).

Учительський інститут готував учителів широкого профілю для вищих початкових шкіл (неповної середньої освіти), без поділу на спеціальності. Тому географію викладали як загальноосвітню дисципліну (у комплексі з методикою її навчання та проходженням педагогічної практики). Географічна освіта в 1914–1917 роках поєднувалася з історичною (викладачем цих дисциплін був В. Н. Тарасов), а в 1917–1919 роках – із природничою (викладач О. Т. Булдовський).

Полтавський український педагогічний інститут (1920–1921 роки) мав три відділи. Географічні дисципліни викладали для студентів природничого відділу О. Т. Булдовський (методика навчання географії); К. В. Дубняк (загальне землезнавство); М. М. Самбікін (метеорологія і кліматологія) та інші.

Педінститут у 1920–1921 роках, як і Учительський інститут у 1914–1919 роках, не мав статусу закладу вищої освіти в нинішньому розумінні. Відлік існування вищого навчального закладу слід вести з квітня 1921 року – часу створення Полтавського інституту народної освіти (ПІНО). А вказані вище навчальні заклади були його гідними попередниками.

Упродовж 9 років функціонування ПІНО неодноразово змінювалися структура і місце географічних дисциплін у підготовці учителів. У 1921–1922 н. р. діяло два факультети, один із яких – *природничо-математичний* (із математичним і природничим відділами). Природничий відділ готував учителів природознавства та географії.

На початку 1922–1923 н. р. відбулася внутрішня реорганізація ПІНО. На першому курсі тепер єдиного факультету соціального виховання студенти не розподілялися за напрямками підготовки і вивчали спільні дисципліни. А з другого курсу починалася фахова (спеціальна) підготовка за трьома секціями (циклами): математичною, природничою, гуманітарною. Організація викладання географічних дисциплін у ПІНО належала до компетенції природничо-математичної предметної комісії. Випускники природничої секції до 1925 року отримували диплом із кваліфікацією «викладавець природознавства та географії».

На початку 1920-х років в інституті працювали такі лектори, як професори К. В. Дубняк – відомий український географ, теоретик української економічної географії та географічного краєзнавства; Ф. Т. Матвієнко-Гарнага – один із лідерів районної школи в українській економічній географії першої половини ХХ століття, основоположник краєзнавчого та районного напрямів у науці; М. М. Самбікін – фундатор української агрометеорологічної науки.

Професійних географів на той же час узагалі було ще мало. Тому окремі фізико-географічні дисципліни викладали і представники інших природничих наук: ботаніки В. Ф. Ніколаєв і М. Ф. Ніколаєв, зоологи О. Т. Булдовський і М. І. Гавриленко, яким належала провідна роль у розробленні змісту і методики природничо-географічної освіти у Полтавському інституті народної освіти. Економічну географію декілька років викладали вчені-історики, які, зокрема, займалися економічною історією (І. Ф. Рибаків, В. О. Пархоменко). ПІНО провадив підготовку учителів досить широкого профілю, і географічні дисципліни входили у плани підготовки і природознавців, і гуманітаріїв.

Із середини 1920-х років природничо-наукова підготовка студентів ПІНО мала яскравий краєзнавчий і сільськогосподарський зміст. У 1926–1927 і 1927–1928 н. р. діяв один *факультет соціального виховання* зі спеціалізацією на III курсі за трьома напрямками, зокрема агробіологічним (природознавство з елементами географії). Випускники отримували кваліфікацію «учитель природничих дисциплін» і мали право працювати вчителями трудових шкіл старшого концентра (5–7 класи). Головування у природознавчій циклової комісії було доручено профе-

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

сорові О. Т. Булдовському (упродовж 1927–1928 і 1928–1929 н. р.).

Серед викладачів природничо-географічних дисциплін і далі працювали професори О. Т. Булдовський (методика природознавства), М. М. Самбікін (енциклопедія виробництва з краєзнавчим ухилом; метеорологія; геологія); з 1925 року починають працювати М. Ф. Ніколаєв (ботаніка, фізична географія) і О. М. Колонтай, який до 1931 року викладав економічну географію; у 1928–1930 роках геологію та методику неживої природи викладав І. С. Педан.

Із 1928–1929 н. р. у ПНО відбулася чергова внутрішня реорганізація. Дисципліни географічного змісту викладалися для студентів двох відділів факультету *старшого концентра*: агробіологічного (голова циклової комісії проф. М. М. Самбікін, його заступник – І. С. Педан) і соціально-економічного (економічна географія). Проте перелік дисциплін змінився з огляду на загальну орієнтацію навчального процесу на ознайомлення студентів з основами виробництва (при цьому зростала роль навчальних екскурсій на виробництво і практик). Із 1929 року географію викладали на робітфаци.

У зв'язку з першою хвилею репресій на рубежі 1920–1930 років ПНО залишили майже всі кваліфіковані природознавці, які викладали й дисципліни географічного змісту: М. І. Гавриленко (жовтень 1929 року), М. Ф. Ніколаєв, О. Т. Булдовський, І. С. Педан (улітку 1930 року).

У серпні 1930 року ПНО реорганізовано у Полтавський інститут соціального виховання (ПІСВ). Це був невдалий експеримент з огляду на збільшення прийому на навчання – два рази на рік, прискорені темпи підготовки вчителів, зниження вимог до обсягу і якості теоретичної підготовки.

Природничо-географічна освіта у ПІСВ зосереджувалася на кафедрі землезнавства і сільськогосподарства (пізніше перейменовувалася: агрономічних наук; реконструкції сільського господарства), якою керував професор Ф. Г. Білецький. Вона здійснювалася, переважно, в аспектах, що стосувалися аграрного сектора господарства. У ті роки перелік і обсяг навчальних дисциплін змінювалися щорічно. Курса геології викладав О. О. Іллічевський; ґрунтознавства з хліборобством Ф. Г. Білецький; фізичну географію з краєзнавством – проф. М. М. Самбікін.

До суспільно-географічної освіти, до певної міри, можна віднести курси основ виробництва (їх на кафедрі хімії викладав доц. О. М. Колонтай) і курс економічної географії (з 1931 року – Л. П. Ткаченко, кафедра економіки).

У вересні 1933 року ПІСВ із трирічним терміном навчання був реорганізований у педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання. Інститут поділявся на факультети, а факультети – на відділи підготовки студентів та викладацькі кафедри. Упродовж 1933–1934 н. р. в інституті діяв факультет у складі біологічного, хімічного й географічного відділів. В інших педагогічних інститутах аналогічні факультети називалися природничо-географічними. 1 вересня 1933 року на посаду керівника кафедри біології призначено агрометеоролога і географа професора М. М. Самбікіна. Повернувся на посаду доцента за сумісництвом М. І. Гавриленко; на посаду нештатного викладача геодезії та топографії призначено М. О. Соколова. Причини припинення підготовки вчителів на географічному відділі в 1934 р. (після 1-го курсу) нам достеменно не відомі. Подальші зміни структури педагогічного інституту відображені в Додатку 3.

У 1934–1935 н. р. на кафедру історії перейшов Л. П. Ткаченко, який викладав для студентів-істориків і економістів курси «Економічна географія» і «Історична географія». Але й історичний факультет був невдовзі закритий. Л. П. Ткаченко – єдиний на той час географ у ПДПІ – перейшов на природничий факультет (який у 1934–1936 роках називали біохімічним). Він викладав геологію та фізичну географію у педагогічному й учительському інститутах, двічі призначався деканом природничого факультету (вдруге у 1939–1941 роках). Час від часу для роботи за сумісництвом запрошувалися також викладачі метеорології. Таким чином, фізико-географічні дисципліни були складовою частиною підготовки вчителів природознавства.

Після війни – з 1943 року й донині – елементи географічної освіти певною мірою формуються на природничому факультеті (геологія з основами палеонтології, зоогеографія, географія рослин, біогеографія). Ці дисципліни викладають біологи – працівники кафедр цього факультету.

Із 1977 року курс землезнавства і краєзнавства на психолого-педагогічному факультеті теж ведуть викладачі цього факультету (здебільшого біологи).

Короткий період тривала діяльність природничо-географічного відділу Полтавського учительського інституту (1946–1951 роки), який підготував на стаціонарній й заочній формі навчання близько півтори сотні вчителів природничих дисциплін і географії для 5–7 класів середньої школи. Викладачами географічних дисциплін для студентів цього відділу працювали Л. І. Прохорова і Н. І. Нікітенко (у складі кафедри загальної історії та географії). Після закриття природничо-географічного факультету учительського інституту майже на 40 років припинилася підготовка вчителів географії у нашому ВНЗ.

У 1989–1990 н. р. на історичному факультеті розпочато підготовку вчителів за спеціальностями «Історія та географія» (стаціонарна форма навчання). У 1993–2014 роках здійснено 17 випусків спеціалістів із кваліфікацією «учитель історії та географії» (усього 613 осіб):

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2012	2013
67	27	54	61	59	58	58	48	52	20	29	11	21	21	9	9

У 1999 році ліцензовано спеціальність «Географія». У 2004–2014 роках здійснено 9 випусків спеціалістів із кваліфікацією «Географ. Учитель географії, історії та основ економіки. Організатор краєзнавчо-туристичної роботи» та 2 випуски – із кваліфікацією «Географ. Учитель географії та основ економіки. Організатор краєзнавчо-туристичної роботи». Усього випущено 250 спеціалістів, котрі навчалися на стаціонарній формі навчання:

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
18	29	22	29	26	29	24	19	22	18	14

У ці ж роки і з такою ж кваліфікацією випущений 251 спеціаліст – зі студентів, які навчалися на заочній формі:

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
26	23	19	18	20	20	25	33	25	20	22

2007 р. ліцензована, а наступного – акредитована підготовка магістрів із напрямку 0101 «Педагогічна освіта», спеціальності 8.010103 “Педагогіка і методика середньої освіти. Географія” (із 2011 року – галузь знань: 0401 Природничі науки. Спеціальність: 8.040104 Географія). Підготовка магістрів тривала до 2013 року включно. За 6 років функціонування магістратури на кафедрі географії та краєзнавства підготовлено 55 магістрів (кваліфікація фахівця: «Географ. Викладач географії»), 7–10 осіб щорічно.

Таким чином, упродовж 25 років (1989–2014) після відновлення спеціальності «Географія» у ПНПУ імені В. Г. Короленка підготовлено понад 1 170 учителів географії (у поєднанні зі спеціальністю «Історія» та спеціалізацією «Краєзнавчо-туристична робота»).

1. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

1.1. ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВЩИНІ І ПОЛТАВИ ПЕРЕД 1917 РОКОМ

Щоб краще зрозуміти місце і роль Полтавського учительського інституту в освітній системі краю, прокоментуємо схему, на якій відображено основні типи навчальних закладів наприкінці існування Російської імперії (рис. 1), та таблицю, що характеризує систему закладів освіти Полтавщини (табл. 1).

Рис. 1. Основні типи навчальних закладів Російської імперії на початку XX століття

Загальний рівень освіти населення. На 1914 рік у Полтавській губернії в школах усіх типів нараховувалося 164 836 учнів. За межами школи залишалося 130 000 дітей шкільного віку (100 000 дівчаток і 30 000 хлопчиків). Освітою було охоплено близько 56 % дітей. У церковнопарафіяльних школах навчалося 45 % дівчаток, у земських удвічі менше – 22 %. Через брак приміщень у губернії було зареєстровано 20 173 відмови (а це 1/5 загальної кількості учнів) у прийомі на шкільне навчання [7, с. 61].

Вищих навчальних закладів до революції 1917 р. у Полтавській губернії не було. Випускники університетів (здебільшого Харківського, Київського, Казанського), рідше – духовних академії і вищих жіночих курсів викладали в середніх навчальних закладах (гімназіях, кадетському корпусі, реальних училищах).

У Російській імперії існувало правило: закінчив навчальний заклад початкової освіти, отримав педагогічну підготовку на його базі, – можеш повертатися до цього закладу вже в ролі вчителя. Так, випускники шкіл грамотності отримували право викладати в них після закінчення другокласної вчительської школи; церковнопарафіяльних шкіл – після церковно-учительських шкіл; випускники нижчих початкових народних училищ (земських, міністерських) могли стати їх учителями після закінчення вчительської семінарії, а випускники вищих початкових училищ і привілейованих до них – після вчительського інституту.

При цьому зміст спеціальної підготовки у педагогічних закладах здебільшого відповідав програмі тих закладів, куди направлялися випускники. Додавалися дисципліни педагогічної і методичної підготовки та різні практики.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Таблиця 1

Типи закладів освіти на Полтавщині початку ХХ століття (перед 1917 роком)

Тип закладу	Базова підготовка	Років навчання	Кваліфікація випускників, базова для...
Середні загальноосвітні		6-8	Середня загальна освіта
Чоловіча гімназія	Підготовчі класи, домашня освіта	8	Базова для вступу до університетів
Кадетський корпус		7	Офіцерський чин. Базова для вищої
Реальне училище		7	Базова для вступу до інститутів
Жіноча гімназія		7-8	Базова для вступу на вищі жіночі
Інститут шляхетних дівчат (пан-жіноче єпархіальне училище)		Включали 3 підготовчі класи	8
Середні спеціальні	Незакінч. середня	7-10	Середня спеціальна освіта:
Духовна семінарія	Духовне училище + 6 р		Церковнослужитель і (чи) священнослужитель. Базова для духовних академій і деяких університетів
Комерційне училище	1-й клас реального училища + 6-7 р.		Торгівля, фінанси + базова для вступу до інститутів
Середні технічні й промислові учи-	5 класів реального училища + 4 р.		Технік із певної спеціальності
Середні сільськогосподарські учи-	2 класи реального училища + 6 р.		Молодший агроном
Фельдшерська школа	Вступні випробування + 4 р.		Фельдшер
Учительський інститут	Вище початкове училище + 3 р.		Учитель вищого початкового учи-
Учительська семінарія	Двокласне училище + 3...4 р.		Учитель нижчого початкового училища
Неповні середні загальноосвітні заклади			Неповна середня освіта:
Вищі початкові училища (жіноче, чоловіче)	Нижчі початкові училища + 4 р. (разом 7-8 років).		Вступали в середні спеціальні навчальні заклади, зокрема семінарії, після стажу - в учит. інститути
Неповні середні спеціальні навчальні заклади			Неповна середня спеціальна освіта:
Нижчі технічні училища	Нижчі початкові училища + 3-4 р.		Майстри - керівники робітників
Нижчі сільсько-господарські училища			Садівники, інструктори з садів-
Церковно-учительські школи	Двокласна вчительська школа + 3 р		Учителі церковнопарафіяльних
Початкові спеціальні навчальні заклади			Початкова спеціальна освіта
Духовне училище	-	4	Духовна освіта, базова для духовної семінарії
Другокласна (двокласна) вчительська школа	Початкова освіта + 3 р.		Учителі для шкіл грамоти. Кращі учні мали право вступу до вчительських семінарій
Ремісничі училища, школи	Початкова освіта + 1...3 р		Ремісники, фабричні й заводські робіт-
Сільськогосподарські, садівничі	Початкова освіта + 1...3 р		Сільськогосподарські робітники
Початкові народні училища:			Початкова загальна освіта
Двокласні початкові училища	Починаючи з 8 років	2-6	<i>(Географія для учнів початкових класів була запроваджена в навчальних програмах, починаючи з 1907 року)</i>
Міські однокласні початкові учи-		5-6	
Міністерські початкові училища - двокласні - однокласні		3-4	
Однокласні народні училища (земські школи в сільській місцево-		5	
Однокласні народні училища (земські школи в сільській місцево-		3	
Церковні початкові школи:		4	
церковнопарафіяльні двокласні		2-6	
- церковнопарафіяльні однокласні		5-6	
- школи грамоти		3-4	
		2	

Можливі й децю інші підходи до типології навчальних закладів, що існували на Полтавщині.

Загальноосвітні:

1. Середні: а) «класичні», гуманітарні (чоловічі й жіночі гімназії); б) гуманітарні з ухилом на естетичне виховання й «сімейні цінності» (інститут шляхетних панянок, жіноче єпархіальне училище); в) фактично «військові гімназії» (кадетський корпус); г) ті, що поєднували загальноосвітню підготовку з орієнтацією на працю в різних галузях господарства (реальні й комерційні училища). Повними середніми беззаперечно вважались заклади з 8-річною освітою.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

2. Проміжні між середньою і початковою освітою (вищі початкові училища).
3. Початкові школи (переважно однокласні, рідше – двокласні, що відрізнялися за джерелами фінансування: міністерські, міські, сільські, народні, земські, церковні, залізничні, приватні).

Спеціальні (професійні):

1. Середні (комерційні, технічні, промислові, сільськогосподарські, духовні, учительські, фельдшерські тощо).
2. Проміжні між середніми й початковими (технічні, сільськогосподарські, землемірні, церковно-учительські).
3. Початкові (духовні, вчительські, сільськогосподарські, ремісничі тощо).

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВЩИНИ.

Короткий огляд середніх загальноосвітніх навчальних закладів.

Успішне закінчення цих закладів давало право на вступ у вищі навчальні заклади певного типу (доступ жінок до вищої освіти був дещо обмежений).

Гімназія – середній навчальний заклад, що надавав «класичну» освіту (включала передусім гуманітарні навчальні дисципліни і обов'язково – латинську, іноді – давньогрецьку мови, а також «нові» мови – французьку й німецьку). У 1914–1917 роках діяв новий навчальний план, згідно з яким зменшувалася кількість годин на давні мови й збільшувалася – на «реальні» предмети. До обов'язкових належали Закон Божий, російська мова й література, математика, історія, географія, танці, малювання, співи, рукоділля. В останній період існування імперії зникли формальні заборони для навчання в гімназіях вихідців із «нижчих соціальних верств», а в навчальному плані з'явилися фізика і природознавство (завдяки скороченню кількості годин на давні мови).

Чоловічі й жіночі гімназії мали *підготовчі класи* (аналог початкової освіти, у яких практикували учениці 8-х класів гімназій). Особливим типом навчальних закладів були *прогімназії* (навчання тривало 4 роки). За навчальними планами і програмами прогімназії відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники прогімназії без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії. Прогімназії найчастіше створювалися у містах, де не було гімназій. *Чоловічі прогімназії* мали право проводити екзамени на звання приходського вчителя.

Класичні чоловічі гімназії відрізнялися від жіночих тривалішим на рік основним терміном навчання (що давало право на вступ в університети), наявністю уроків гімнастики і військової підготовки.

Таблиця 2

Обов'язкові навчальні предмети й тижневе навантаження в чоловічих гімназіях

Навчальні предмети	Класи, годин на тиждень										Усього годин
	Підготов-	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
Закон Божий	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Російська мова і логіка	6	5	4	4	3	3	3	3	3	4	29
Латинська мова	-	6	6	5	5	5	5	5	5	5	42
Грецька мова	-	-	-	4	5	6	6	6	6	6	33
Математика	6	4	4	3	4	4	4	3	3	3	29
Фізика	-	-	-	-	-	-	2	3	2	2	7
Історія загальна й вітчизняна	-	-	-	2	2	3	2	3	2	2	13
Географія загальна й вітчизняна	-	2	2	2	2	-	-	-	-	-	8
Французька мова	-	-	3	2	3	3	2	3	3	3	19
Німецька мова	-	-	3	3	3	3	3	2	2	2	19
Чистописання, малювання й креслення	6	4	4	2	-	-	-	-	-	-	10

У Полтавській губернії в 1916 році було 12 чоловічих класичних гімназій, із них дві – у Полтаві, по одній – у Гадячі, Кобеляках, Лубнах, Золотоноші, Зінькові, Констянтінограді, Миргороді, Переяславі, Пирятині і Прилуках.

У нинішній будівлі старого корпусу педуніверситету (тоді – провулку Кірочному, 2), розташовувалася Друга чоловіча гімназія, або «дворянська» (називалась так тому, що відкрита 1907 року замість Дворянського пансіону-притулку). Перша чоловіча гімназія імені імператора Олександра I (з 1808 року) – нині будинок школи № 3 (вул. Куйбишева, 4).

У *жіночих гімназіях* обсяг і глибина підготовки були меншими, ніж у чоловічих, що формально створювало перепони для вступу жінок в університети. *Жіночі прогімназії* ще мали назву «вище початкове 4-класне жіноче училище».

У жіночих (семикласних) гімназіях діяв додатковий (8-й) педагогічний клас, після закінчення якого випускниці отримували право на викладання у початкових училищах. У Полтавській губернії 1916 року було 23 жіночі класичні гімназії, із них 6 – у Полтаві, а решта – в 14 повітових центрах (зокрема, у Кременчуці – 3, Прилуках – 2).

Із шести полтавських гімназій п'ять були приватними, відкритими на початку ХХ століття: В. П. Ахшарумової-Бельської (зараз – будинок міського ліцею № 1 по вул. Шевченка, 14), М. П. Павелко (майдан Незалежності, 3), Н. О. Старицької (на її місці – школа № 6 і новий корпус педуніверситету), О. П. Вахніної (на її місці – видавництво «Полтава» по вул. Шевченка 38/40), В. А. Морозовської (будинок № 34 по вулиці Рози Люксембург). Найдавнішою у Полтаві, створеною ще всередині ХІХ ст., була Маріїнська гімназія (відомства імператриці Марії). У 1943 році будівля згоріла, і на її місці зараз – «Мала Академія мистецтв» імені Раїси Кириченко (вул. Жовтнева, 35).

Полтавський інститут шляхетних дівчат – закритий (із цілорічним пансіоном – проживанням, харчуванням і вихованням) навчальний заклад, який діяв у Полтаві в 1818–1917 роках. Перший серед губернських міст і шостий у Російській імперії взагалі, інститут шляхетних дівчат був єдиним у Полтавській губернії середнім навчальним закладом для дочок збіднілих дворян (пізніше за плату стали приймати дочок духовенства і купців). Він давав не тільки освіту, а і посилене естетичне й етичне виховання та право на посаду домашніх виховательок дітей із дворянських родин і духовенства. Зміст навчання і права випускниць у цьому закладі були майже такими, як і в жіночих гімназіях. Нині в будівлі цього інституту розташований головний корпус Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Зарахування в університет без вступних екзаменів було відкрите для юнаків – випускників *класичних гімназій*. Але університет на початку ХХ століття вже не був занадто престижним закладом, хоч і давав непогану гуманітарну, природничо-математичну, медичну або юридичну підготовку. Розвиток продуктивних сил зумовив відкриття вищих спеціальних навчальних закладів, які готували фахівців для різних галузей господарства (інститутів: політехнічних, сільськогосподарських, гірничих, транспорту тощо). Середню освіту для вступу в такі заклади надавали *реальні й комерційні училища*. Випускники цих закладів мали також змогу працевлаштуватися і без вищої освіти або вступити на фізико-математичні та медичні факультети університетів.

Реальні училища у свідомості громадськості вважалися «другосортними» і з огляду на менший термін навчання хлопчиків, і на походження учнів із «нижчих соціальних класів», які не могли запам'ятати «премудрості» латині й давньогрецької мови. Але в таких закладах більше уваги приділялося фізико-математичній і природничій підготовці (хімії, космографії, географії, природознавству тощо), сучасним іноземним мовам. У 1916 році у Полтавській губернії працювали 5 реальних училищ: Полтавське, Кременчуцьке, Хорольське, Роменське, Лохвицьке.

Полтавське Олександрівське реальне училище було відкрито ще в 1876 році, згодом заклад займав будівлю за адресою вул. Пушкіна, 83а (сучасний політехнічний коледж). Випускником училища був викладач педінституту природознавець М. І. Гавриленко.

Комерційні училища – середні загальноосвітні заклади, у які приймали хлопчиків і дівчаток 10–12 років із початковою освітою, яка відповідала 1-му класу реального училища. Учні отримували знання не тільки із загальноосвітніх дисциплін, а й спеціальну освіту: вивчали комерційну арифметику і географію, бухгалтерію, діловодство, торгове і промислове законодавство, товарознавство, політекономію тощо. Ці училища готували службовців для банків, торговельних фірм, а також комерсантів для здійснення самостійних торгових операцій. Були підвідомчі міністерству фінансів.

У 1916 році у Полтавській губернії діяло 6 комерційних училищ: Переяславське, Прилуцьке, Роменське, Кременчуцьке, Кобеляцьке, Полтавське О. О. Байєра (1900–1917). Ініціатором відкриття й директором 7-класного комерційного училища у Полтаві був громадський діяч Олександр Оттович Байєр. У цій будівлі в наш час знаходиться Полтавська школа № 4 (вул. Шевченка, 19).

Петровський Полтавський кадетський корпус (1840–1919 роки) був найстарішим і найпрестижнішим навчальним закладом цього типу на теренах України. Це середній військово-навчальний заклад закритого типу. Готував офіцерів, які розподілялися по військових частинах. Сюди приймали хлопчиків віком від 10 років, винятково дітей офіцерів і потомствених дворян.

У кадетському корпусі викладали загальноосвітні предмети (серед них – арифметику, російську мову і словесність, французьку й німецьку мови, хімію, географію, історію, аналітику, малюнок, космографію, ручну працю, законодавство, проєкційне креслення тощо); навчали спеціальних позакласних дисциплін: стройовій підготовці, фізкультурі, фехтуванню, плаванню, музики, співів і танців тощо. Певна частина випускників вступала у вищі цивільні навчальні заклади.

У Російській імперії практикувалося, здебільшого, роздільне навчання чоловіків і жінок.

Жіноча середня освіта включала три типи закладів (див. рис. 1.).

Якщо для навчання юнаків у Полтавській єпархії діяло 4 духовні училища, то *жіноче єпархіальне училище* як середній навчальний заклад тривалий час було одне, у Полтаві. Великобудиданське жіноче єпархіальне училище можна вважати початковою ланкою Полтавського, оскільки в цьому закладі учениці закінчували тільки перші 3 класи.

У 1908–1918 роках функціонувало Лубенське жіноче єпархіальне училище. Єпархіальні училища з 1868 року відкривалися, головним чином, для безкоштовної освіти дочок православного духовенства. Але за певну плату в них навчалися й представниці інших верств населення. Навчальний курс (6 класів, а на початку ХХ століття – додатковий 7-й клас, для підготовки вчительок парафіяльних шкіл) наближався до курсу жіночої гімназії. Але чи не найголовніше завдання цього училища – підготовка освічених дружин священнослужителів. Викладали: Закон Божий, російську мову, математику, географію, загальну та російську історію, педагогіку, чистописання, церковні співи, рукоділля і домашнє господарство, музику (навчали гри на роялі та скрипці).

Вищі початкові училища – заклади, що давали неповну середню освіту. *Вищі початкові училища* – навчальні заклади, що мали проміжний статус між середніми і початковими (орієнтовно відповідають статусу неповної середньої школи подібно до 9 класів сучасних шкіл). Були створені 1912 р. (перетворені із трикласних міських училищ, які існували з 1870-х років, а з початку ХІХ століття називалися повітовими училищами). На характеристиці таких закладів спинимося детальніше, оскільки передбачалося, що для викладання саме в цьому типі освітніх установ велася підготовка в учительських інститутах, зокрема Полтавському.

Вищі початкові училища мали 4-річний курс навчання (4 однорічні класи). У них приймали дітей, котрі закінчили початкову школу, віком 11–13 років. Були чоловічими, жіночими й зрідка – мішаними. Навчання було переважно платне і проводилося російською мовою. Учні, які пройшли курс 1-го і 2-го класів Вищого початкового училища, мали право вступити відповідно до 2-го і 3-го класів середніх шкіл (гімназії, реального або комерційного училища). Для вступу до 3-го класу необхідно було здати додатковий екзамен із давніх або іноземних мов.

При Вищих початкових школах іноді відкривалися додаткові професійні класи різного профілю або курси з терміном навчання 1–2 роки (зокрема педагогічні). Випускники вищих початкових училищ зазвичай вступали в учительські семінарії або середні спеціальні заклади (технічні, сільськогосподарські, торговельні училища тощо). Інколи випускники набували стаж, викладаючи у початкових школах, і після цього мали право вступати в учительські інститути.

У вищих початкових училищах викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, арифметика і початки алгебри, геометрія, географія, історія Росії з відомостями із загальної історії, природознавство і фізика, малювання та креслення, гімнастика (у жіночих, крім того, – рукоділля). Іноді викладалися додаткові навчальні дисципліни. Цей же набір дисциплін (а також психолого-педагогічна і методична підготовка) включала й програма учительського інституту.

У 1916 році в Російській імперії нараховувалося 1 573 таких училища, в Україні – понад 300. На початок 1917 року на Полтавщині діяло 36 вищих початкових училищ, більшість яких була відкрита у 1913 році (в Гадячі – нині ЗОШ № 2, Гельмязеві, Глинську, Зінькові, Золотоноші, Іваниці, Комишні, Карпилівці, Кобеляках, Костянтінограді, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Нових Санжарах, Опішні, Оржиці, Переяславі, Пирятині, Пирогогах, Полтаві, Прилуках, Рашівці, Ромнах, Решетилівці, Хоролі, Царичанці та інших населених пунктах). Із них було 20 чоловічих, 15 мішаних й 1 – для дівчат.

Вище початкове училище у Полтаві розташовувалося у будівлі сучасної загальноосвітньої школи № 7 (вул. Балакіна, 2; до революції – вул. Фабрикантська).

У вищих початкових училищах Полтавської губернії навчалося 4 613 хлопчиків і 728 дівчаток. За соціальним станом учні розподілялися так: із селян – 1 512, козаків – 2 457, міщан і цехових – 1 067, почесних громадян і купців – 65, духовенства – 38, особистих дворян і чиновників – 73, родових дворян – 98.

При Вищих початкових училищах губернії діяли бібліотеки, фізичні кабінети та кабінети природничих наук. Відкривалися ремісничі відділення та педагогічні курси. Навчання платне: від 6 до 12 крб на рік. Утримувалися коштом держави, міської казни та платні за навчання. Училища здебільшого знаходилися у власних приміщеннях. У кожному училищі навчалося від 100 до 200 учнів. Учителями працювали випускники учительських і комерційних інститутів, педагогічних та вищих жіночих курсів, інститутів шляхетних дівчат. Гімнастику викладали унтер-офіцери. [9, с. 129–130].

Короткий огляд початкових загальноосвітніх навчальних закладів. У 1908 році в царській Росії було взято курс на обов'язкову початкову освіту дітей. Причому на території лівобережної України перед 1917 роком цієї мети відносно хлопчиків було досягнуто ≈ на 80 %, а для дівчаток – менше ніж на 40 %.

Двокласні початкові училища – початкові школи посиленого типу з п'ятирічним терміном навчання (виділялися серед закладів початкової освіти, але дещо не дотягували до неповної середньої освіти). Виникли наприкінці XIX століття в деяких великих селах, на окремих залізничних станціях, рідше – у повітових містах. Навчання в них було розділене для хлопчиків і дівчаток. Перші 3 роки вважалися 1-м класом і повністю відповідали курсу початкової школи, а 4-й – 5-й роки навчання були еквівалентні 2-му класу (вивчалися російська мова, арифметика, елементарні відомості з природознавства, фізики, геометрії, історії, креслення; іноді – гімнастика, ремесла, рукоділля, садівництво, городництво, бджільництво. У таких закладах навчалися, головним чином, діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступити в учительські семінарії.

Двокласні і вищі початкові училища в народі називали «школами-тупиками», оскільки після закінчення їх мало куди можна було вступити навчатися далі.

Наприкінці XIX – на початку XX століття особливо активно початкові загальноосвітні і спеціальні (професійні) навчальні заклади створюють земства. З 1905 року діяло Педагогічного бюро Полтавської губернської земської управи, яке складалося з педагогічного музею як освітньо-методичного центру, видавничого відділу (готував до друку «Педагогический журнал для учащих народных школ Полтавской губернии», а також різні посібники); бібліотеки (видавала педагогічну літературу й наочні посібники для вчителів).

Земські початкові школи (офіційна назва – *однокласне народне училище відомства Міністерства народної освіти*, яке розробляло програми навчання та через директорів й інспекторів Народних училищ контролювало їх виконання). Це загальноосвітні початкові школи, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Виникли після земельної реформи 1861 р., мали з 1890-х років чотирирічний термін навчання, яке провадилося на безкоштовній основі (тому класи були переповнені). У 1916 році у Полтавській губернії діяли 1 773 земські школи (охоплювали 57 % усіх учнів початкових шкіл). Земства забезпечували діяльність шкіл матеріально (наймали чи споруджували будівлі таких освітніх закладів, «народних учителів», надавали навчальну літературу, наочність тощо). Така турбота земств зумовлювала вищий, ніж в інших початкових школах, рівень освіти. У багатьох земських школах учні додатково опановували ремесла й навички трудової діяльності.

Учителями земських шкіл працювали випускники гімназій, учительських і духовних семінарій, єпархіальних училищ (переважно жінки). Їхня кваліфікація підвищувалася завдяки організованим земствами педагогічним курсам та самостійній підготовці.

Міністерські (приходські) початкові училища називали так, тому що вони створювалися починаючи з 1869 р. на базі приходських шкіл Міністерства державних помість. Фінансувалися коштом держави, міста, а також товариств. Однокласні училища з трирічним терміном навчання надавали елементарні знання Закону Божого, російського письма, арифметики. У двокласних училищах (5 років навчання) у 2-му класі додавалися історія, географія, природознавство, креслення тощо.

У Полтавській губернії у 1912 році працювали всього 63 міністерські училища (4 – однокласні й 59 двокласних). У Полтаві було 2 однокласні міські приходські училища – чоловіче й жіноче, а при них – недільні школи.

Міські однокласні початкові училища створювалися для найбільш вразливих груп населення. Таких училищ у Полтаві на початку XX століття було три. Одне із них – Третє міське початкове училище імені Стефановича (нині будинок ЗОШ № 8 м. Полтави).

Церковні школи. 7 квітня 1902 року видано «Положення про церковні школи». Згідно з ним, школи поділялися на: 1) початкові – школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, недільні; 2) учительські – другокласні, церковно-учительські.

Церковні початкові школи. Школи грамоти відкривалися у міських і сільських парафіях із дозволу парафіяльного священика, а також при монастирях. Навчання в них тривало два роки. Випускники цих шкіл мали заучити молитви, здобути початки читання, письма і рахування.

Церковно-приходськими (церковнопарафіяльними) називали школи при православній парафії, що об'єднувала вірян, яких обслуговують церковнослужителі одного храму.

Відкривалися при церквах і монастирях із дозволу єпархіальної училищної ради. «Положенням» 1902 р. термін навчання в однокласних школах продовжено до трьох років, а пізніше – у деяких школах – до 4-х років (діти вивчали Закон Божий, церковний спів, письмо, церковнослов'янську мову, читання, російську мову, арифметику). У двокласних, яких було небагато, навчання тривало до 5-ти і навіть 6-ти років (крім названих предметів, вивчали російську історію, географію, креслення, малювання, короткі відомості з природознавства). На навчання приймалися діти віком від 8 років.

Навчання здійснювали священики, дякони і дячки (псаломщики, пономарі), а також учителі і вчительки, які закінчили переважно церковно-учительські школи та єпархіальні училища.

Перед 1917 роком поступово зростав термін навчання. У Полтавській єпархії у 1915–

1916 н. р. працювало 4 двокласні церковнопарафіяльні школи із 6-річним курсом навчання, 11 шкіл – із 5-річним терміном навчання, 151 однокласна із 4-річним курсом та 720 однокласних із трирічним терміном [7, с. 56]. Рівень навчання був загалом нижчим, ніж в інших типах початкових шкіл. Але для учителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії, з метою підвищення рівня викладання, досить часто проводилися педагогічні курси.

У Полтаві на початку ХХ століття діяло 8–11 церковнопарафіяльних шкіл: із них для хлопчиків однокласні – при Хрестовоздвиженському монастирі, Троїцькій і Преображенській церкві, недовго – при Покровській; змішана церковно-приходська залізнична; для дівчаток – при Троїцькій, Миколаївській, Покровській на Павленках, Різдва Пресвятої Богородиці. У них навчалися діти бідних верств населення.

Недільні церковні (православні) школи мали працювати у недільні та святкові дні для дітей і дорослих.

Коротко – про освіту дітей жителів Полтави й губернії *неправославних конфесій*. Вона здійснювалася за благодійні внески громад і конфесій. Відомо, що за переписом 1897 року серед усього населення було менше ніж 17 % грамотних (27,7 % серед чоловіків і 6,3 % серед жінок). Серед єврейського населення на вказаний час грамотними були 51,6 % чоловіків і 29,4 % жінок. Єврейське населення на початку ХХ століття в сільській місцевості становило близько 1 %. У середньому у містах губернії мовою ідиш розмовляли приблизно 1/3 їх населення.

Специфічними навчальними закладами для єврейського населення були *Талмуд-Тори*. Ці школи навчали переважно бідних дітей та сиріт. Школи існували коштом пожертвувань, а навчання в них було безкоштовне. На рубежі ХІХ–ХХ століть у губернії таких закладів було шість. Полтавська Талмуд-Тора діяла в 1863–1917 роках. Крім давньоєврейської мови й релігійного виховання, викладали російську мову, арифметику, ручну працю (ремесла) тощо.

Найпоширенішими формами освіти були платні початкові школи (*хедери*), а також приватні *нижчі єврейські училища* (головним чином, у Кременчуці, де єврейське населення ≈50 %). На початку ХХ ст. у близько 500 хедерах хлопчикам викладали історію єврейського народу, географію Ерець-Ізраїль, граматику іврити. У 1896 році гуртком єврейських дам їхнім коштом було відкрито *Полтавське єврейське жіноче училище* для дівчат бідних батьків із навчанням елементів грамоти, а також домоведення. Пізніше були відкриті нижчі заклади початкової освіти для єврейських дівчаток.

У Ромнах діяло чотирьохкласне жіноче єврейське училище. Тільки на початку ХХ століття дуже обмеженій кількості єврейських дітей дозволили вступати у звичайні середні загальноосвітні і професійні заклади.

Для дітей німецьких колоністів у ХІХ ст. існували парафіяльні школи з відділенням для дівчат у Констянтінограді (1819), Полтаві (1825) та Кременчуці (1832).

СПЕЦІАЛЬНІ (ПРОФЕСІЙНІ) НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВЩИНІ.

Короткий огляд духовних навчальних закладів.

Початковою ланкою духовної освіти були *духовні училища*, які призначалися «для початкової освіти і підготовки дітей до служіння православної церкві». З одного боку, це – підготовчі заклади для осіб, які мають вступати в духовні семінарії. Але інколи духовним училищем закінчувалася підготовка церковнослужителів нижчих ланок (наприклад, псаломщиків). Утримувалися на кошти, які вищувало духовенство місцевої єпархії, і перебували у віданні архієрея. Навчально-виховна частина складалася під керівництвом місцевих семінарських правліннь, а управління довірялося доглядачеві (і його помічникові) та правлінню (у складі доглядача і вчителів). В училища приймалися діти православних духовних осіб безкоштовно, а з інших станів – на платній основі. Духовні училища мали 4 класи, програма яких наближалася до програми чотирьох класів гімназій (зокрема викладалися географія і природознавство).

Полтавське духовне училище в 1876–1918 роках займало комплекс будівель на вулиці Колонійській (тепер – Сквороди, 18), в одному з яких у наш час розміщується Полтавський коледж управління і права аграрної академії. Крім Полтави, у межах Полтавської єпархії духовні училища діяли у Переяславі, Лубнах і Ромнах.

Полтавська духовна семінарія – єдиний середній духовний навчальний заклад у губернії. Була заснована в 1738 році у Переяславі. У 1862 році перенесена в Полтаву і діяла до 1918 року. Була розташована на вул. Колонійській (тепер вулиця Сквороди, № 1/3). Зараз у цьому будинку полтавська державна аграрна академія.

Духовні семінарії являли «навчально-виховні заклади для приготування юнацтва до служіння православної церкві». Навчання в семінаріях було безкоштовним, причому сиріт та дітей бідних батьків приймали на казенне утримання. Більша частина вихованців призначалася єпархіальним начальством на місця священно- та церковнослужителів або на посади вчителів і наглядачів у духовно-навчальні заклади.

Полтавська семінарія мала 6 класів, 13 відділень. Викладалися: Закон Божий, катехізис, російська, латинська, грецька, французька мови, російська та загальна історія, природознавство, історія літератури, гомілетика, літургика, логіка, психологія, географія, філософія, математика, фізика, словесність, Святе Письмо, співи, чистописання, малювання.

Цю семінарію закінчили чимало осіб, які надалі стали викладачами Полтавського інституту народної освіти (Олександр Булдовський, Олекса Колонтай, Григорій Ващенко, Володимир Щепотьев та інші).

Кращі вихованці семінарії після закінчення курсу вступали в *духовні академії* після успішного складання вступних іспитів. В духовних академіях викладалися науки: богословські, історичні, церковно-практичні, філософські та словесні, а також давні мови (давньогрецька, латинська, давньоєврейська та арамейська) і нові мови (англійська, німецька, французька, італійська, іспанська). Православні духовні академії – навчальні заклади, які давали вищу богословську освіту, для освіченого служіння Церкві в царині пастирської, науково-богословської та викладацької діяльності. Духовні академії закінчили О. К. Волнін, Г. Г. Ващенко, В. О. Щепотьев, Л. П. Ткаченко – викладачі нашого педагогічного ВНЗ із високим рівнем інтелекту й загальнокультурної підготовки.

Інші заклади професійної освіти (на базі нижче від середньої освіти). Їх спільною рисою було те, що випускники готувалися не для вступу у вищі навчальні заклади, а для роботи за отриманою спеціальністю.

Як видно із табл. 1, ці заклади, подібно до загальноосвітніх, можна поділити на три групи (ті, що надавали середню, неповну середню і початкову спеціальну освіту). Випускники перших отримували освіту, яку можна порівняти з освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста (іноді – близько до бакалаврської). Так, промислові й технічні училища (як середні спеціальні навчальні заклади) приймали учнів із базовою підготовкою на рівні 5-ти класів реального училища. Після 4-х років навчання випускники отримували звання техника з певної спеціальності. До цих закладів близькі 4-річні сільськогосподарські училища (випускники отримували звання молодшого агронома), фельдшерські школи тощо.

Ця підгрупа закладів за правами випускників на подальшу освіту була дуже не однорідною. Одні з них ближчі до середніх шкіл, рівень інших межував із початковою освітою.

До середніх спеціальних закладів другої групи на початку ХХ століття належали:

Кременчуцька акушерсько-фельдшерська школа, відкрита 1904 року. Зараз на її основі діє медичний коледж (м. Кременчук, вул. Червона гірка, 41);

Полтавська чоловіча фельдшерська школа, заснована 1872 року. У школу приймали хлопців Полтавської губернії від 14 років з освітою не нижче двох класів міністерського училища. Містилася у будинку земської лікарні (тепер територія полтавської обласної лікарні ім. М. В. Скліфосовського; вул. Шевченка, 23);

Полтавське училище садівництва (реорганізоване в 1912 році зі школи садівництва і городництва). До училища приймали хлопців від 14–15 років із Полтавської губернії, на конкурсних засадах. Був підготовчий (загальноосвітній) клас та чотири класи, в яких давалися спеціальні дисципліни: городництво, плодівництво, декоративне садівництво й квітникарство, бджільництво, землемірна справа, ентомологія тощо; крім того, було впроваджено практичну підготовку. Випускники училища працювали переважно садівниками у приватних господарствах й інструкторами із садівництва. Розміщувалося у передмісті Павленки (тепер – частина міста). До певної міри спадкоємцем училища є нині Аграрний коледж управління і права.

При училищі діяла агрометеорологічна станція, ініціатива створення якої й керівництво діяльністю належало М. М. Самбікіну. Рік в училищі викладав і В. Ф. Ніколаєв.

До закладів спеціальної освіти (за тодішніми мірками – нижче від середньої) належали Андріївська, Золотоніська й Лубенська сільськогосподарська школи (нинішній спадкоємець останньої – лісотехнічний коледж), миргородська художньо-промислова школа імені Гоголя (тепер – коледж), полтавська жіноча художньо-ремісничка школа імені С. С. Хрульова (1912–1928), на місці якої нині розташований Головний Поштамт; Кременчуцьке нижче залізне училище; землемірне училище в Полтаві; ветеринарно-фельдшерська школа при Дібрівському кінному заводі Миргородського повіту тощо.

Підготовка учителів для різних типів освітніх закладів на Полтавщині. Як бачимо, на початку ХХ століття існувала досить заплутана мережа загальноосвітніх навчальних закладів, особливо – початкової освіти. Такою ж була і система підготовки учительських кадрів для навчальних закладів різного типу. Учителів готували не тільки спеціальні педагогічні навчальні заклади (другокласні учительські школи, церковно-учительські школи, учительські семінарії, учительські інститути, педагогічні інститути), а і педагогічні класи при жіночих гімназіях і єпархіяльних училищах. У 1914 році діяло шість дворічних педагогічних курсів при вищих початкових школах для підготовки вчителів нижчих початкових шкіл.

Крім того, мали право викладання випускники університетів, жіночих курсів, чоловічих

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

гімназій, духовних семінарій і навіть духовних училищ. Існувала екстернатна форма підготовки вчителя (іспити на отримання звання вчителя).

Більшість учителів Полтави у середині 1910-х років мали повну середню освіту (закінчили педагогічні класи гімназій) або неповну середню освіту (4-класні училища). У Полтавській губернії, школах, підвідомчих Дирекції початкових училищ, працювало 4 017 учителів, із них третина – вчителі Закону Божого.

Для наочності покажемо, які навчальні заклади чи їхні підрозділи педагогічного спрямування готували вчителів для різних типів початкових шкіл, а також випускники яких закладів працювали в них фактично.

Таблиця 3

Заклади для підготовки вчителів початкових загальноосвітніх шкіл різних типів

Типи загальноосвітніх шкіл	Педагогічні навчальні заклади	+ Випускники закладів:
Вищі початкові училища	Учительські інститути	Вищих жіночих курсів, духовних семінарій, єпархіальних училищ, інститутів шляхетних дівчат.
Нижчі початкові училища	Учительські семінарії	Вищих початкових училищ, гімна-
Церковнопарафіяльні школи	Церковно-учительські школи	Священики, диякони, дячки; випускниці єпархіальних училищ; курсів.
Школи грамоти	Другокласні учительські школи	

Із метою підготовки вчителів для початкових церковних шкіл, відповідно до «Положення про церковні школи» 1902 р., створювалися спеціальні середні навчальні заклади; зокрема, другокласні учительські школи, які готували вчителів для шкіл грамоти, церковно-учительські – для церковнопарафіяльних шкіл, а також усіх типів початкових шкіл. Курс навчання в таких школах тривав три роки.

Другокласні вчительські школи – чоловічі й жіночі навчальні заклади в дореволюційній Росії, які впродовж 3-х років готували вчителів для *шкіл грамоти*. Діяли за «Положенням про церковні школи» 1902 р. У ці школи приймали підлітків православного віросповідання з освітою на рівні однокласної церковно-приходської і початкової школи.

Особлива увага приділялася релігійному вихованню. До цих шкіл прикріплялися однокласні церковно-приходські школи, у яких майбутні вчителі проводили свої перші уроки. У Полтавській губернії з 1903 року діяла *Лубенська другокласна учительська школа* (в 1894–1903 роках була братською церковно-учительською школою).

Церковно-учительські школи належали до педагогічних навчальних закладів, які готували вчителів для церковнопарафіяльних початкових шкіл. На навчання приймалися на конкурсних засадах юнаки і дівчата православного віросповідання віком від 14 до 17 років, які закінчили другокласні школи. Термін навчання – 3 роки. За нашою типологією, ці школи належать до закладів неповної середньої спеціальної освіти. В школах такого типу викладалися: Закон Божий, церковна і російська історія, дидактика та основи педагогіки, церковний спів, церковнослов'янська і російські мови, література, географія, математика, креслення, малювання, гігієна, рукоділля (у жіночих школах).

Підготовку вчителів для однокласних церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії здійснювала *Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа* поблизу Шведської могили на околиці Полтави. Відкрито її було в 1899 році. На навчання приймали переважно випускників церковнопарафіяльних шкіл із відмінними оцінками і зразковою поведінкою. Для практичних занять учнів при Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було відкрито зразкову однокласну церковнопарафіяльну школу. При ній були сад, город, пасіка, приміщення для занять із столярної і токарної справ.

Учительські семінарії належали до нижчої групи середніх спеціальних навчальних закладів – на півступеня нижче від учительських інститутів за вимогами до вступників (приймали юнаків, не молодших за 16 років після складання вступних екзаменів за програмою двокласного училища, зокрема після другокласних учительських шкіл). Тому для вступників часто відкривалися ще й підготовчі класи. Конкурс був до 8–10 чоловік на місце. Термін навчання – 3–4 роки.

Згідно з Положенням про учительські семінарії 1902 р., викладалися Закон Божий із церковнослов'янським читанням; російська та церковнослов'янська мови з коротким курсом словесності і методики; педагогіка; арифметика та геометрія з методиками викладання цих предметів; історія Росії та короткий курс всесвітньої історії; російська і загальна географія з методикою викладання; природознавство з відомостями про гігієну; фізика; правопис; малювання й креслення; ручна праця; співи. Семінаристи мали педагогічну практику (як правило, у двокласних зразкових школах, створених при семінаріях). У багатьох земських семінаріях організовувалися також додаткові заняття і практики (напри-

лад, у Полтавській – із садівництва, городництва, обробки дерева, палітурних робіт).

Випускники семінарії повинні були становити основу складу вчителів початкових народних училищ (земських шкіл) у сільській місцевості.

Викладачами в учительських семінаріях працювали особи, які закінчили різні навчальні заклади – від університетів до духовних семінарій і гімназій.

У Полтавській губернії діяли чотири учительські семінарії: Великосорочинська імені М. В. Гоголя (з 1904 року, 4-річна), Лубенська (з 1911 року), Прилуцька (з 1915-го), Полтавська (з 1916 року, 3-річна).

Учительські інститути в системі педагогічної освіти 1912–1917 років – середні спеціальні навчальні заклади, що здійснювали цілеспрямовану підготовку вчителів для вищих початкових училищ (закладів неповної середньої освіти)[4]. Інститути були у віданні попечителів навчального округів (Полтавський – Київського).

У них після екзаменів і конкурсу приймали юнаків православного віросповідання, не молодших 16-ти і не старших 25 років, які закінчили вчительські семінарії або міські училища і педагогічні курси при них, мали звання «учитель народного училища» і стаж роботи за фахом не менше ніж 2 роки. Одружені й особи старші ніж 25 років приймалися з дозволу попечителя навчального округу.

В учительські інститути складали 8 вступних іспитів: із Закону Божого, російської мови, історії, географії, природознавства, фізики, геометрії, арифметики. Випускники середніх навчальних закладів могли вступати без екзаменів (але таких випадків, очевидно, було небагато). Велике значення надавалося з'ясуванню загального рівня розвитку вступників. Проводилися випробування зі співу – необхідно було показати знання нот і практичне ознайомлення із церковним співом. Обов'язковим також був лікарський огляд (осіб, які мали фізичні вади, в інститути не приймали).

Термін навчання – 3 роки. Кожен рік навчання називався «класом», а учні, відповідно, вихованцями I, II, III класів. Гуртожитком вихованці не забезпечувалися, але деякі отримували невеликі стипендії від держави (за що після закінчення інституту давали зобов'язання відпрацювати за направленням 6 років).

Учительські інститути називали «плебейськими університетами» – і за складом вихованців, і тому, що вони не давали права на вступ в університет. Загальноосвітня підготовка вважалася нижчою, ніж у середніх школах тому, що години, відведені в гімназіях на вивчення давніх і сучасних іноземних мов, витрачалися на курси педагогічних дисциплін. Але саме педагогічна і методична підготовка, спрямована на конкретний тип шкіл, була перевагою учительських інститутів. Вихованці інститутів із 2-го класу мали педагогічну практику у створених при них невеликих «зразкових» початкових училищах.

В учительських інститутах не було відділень (спеціалізації для підготовки вчителів-предметників). Тут готували вчителя «широкого профілю» – для викладання всіх предметів курсу вищих початкових училищ, крім Закону Божого.

Вищий керівний орган – педагогічна рада на чолі з директором інституту (який мав права, співвідносні з правами директора гімназії). Члени ради – законовчитель, штатні викладачі-предметники інституту та зразкового училища при ньому. Посади учителів-предметників, загалом, відповідали переліку навчальних дисциплін у вищих початкових училищах (російської мови, математики, історії і географії російської й загальної, фізики і природознавства). Викладання інтегрованого курсу педагогічних дисциплін було прерогативою директорів інститутів. Крім того, існували посади вчителів креслення, малювання і каліграфії, співів, гімнастики, лікаря, а також економа, письменника й бібліотекаря.

Навчальні плани і програми учительських інститутів затверджені Міністерством народної освіти 13.XI.1876 р. За традицією російської освіти, вони були перенасичені фактичним матеріалом [7]. Нагляд за виконанням планів і програм здійснювали попечитель та інспектор навчального округу.

Оскільки методики предметів не виділялися як самостійні дисципліни, їх викладання провадили викладачі відповідного навчального курсу. Тому під час призначення на посаду викладача учительського інституту наявність практичного досвіду роботи мало вирішальне значення. Кожен із викладачів інституту зобов'язувався на початку навчального року подавати на розгляд педагогічної ради програму навчальної дисципліни, яка б поєднувала вимоги міністерської програми та авторський підхід щодо методики її навчання в школі.

Наприкінці 1-2-го навчального року проводилися перевідні екзамени, а наприкінці 3-го – випускний екзамен (у присутності директора, законовчителя, всіх штатних викладачів, а також відвідувачів).

Вихованці, які успішно закінчили курс навчання в учительському інституті, за рішенням педагогічної ради отримували атестати на звання учителя вищого початкового училища й очікували отримання посади від попечителя відповідного навчального округу.

Кількість учительських інститутів у Росії зростала: у 1872 р. їх було 2 (1904 року – 10;

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

1914 – 33; на 01.1917 року – 47). Питання про перетворення їх на вищі навчальні заклади з чотирирічним терміном навчання ставилося, але вирішене не було. Педагогічних інститутів (і прирівняних до них вищих жіночих курсів), які давали право викладання в середніх школах, на 1917 рік у всій імперії було лише 9, а в Україні – 2: Фребелівський у Києві й Ніжинський [5].

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДО ТЕМИ

1. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.) : монографія / Н. М. Андрійчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2011. – 300 с.
 2. Бояренцев С. М. История учебных заведений Полтавы до 1917 года / С. М. Бояренцев. – Полтава : АСМІ, 2013. – 546 с.
 3. Кравченко І. М. . Учителські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. М. Кравченко : автореф. дис... канд. наук : 13.00.01 – 2008. – 21 с.
 4. Высочайше утверждённое Положение об Учительских институтах // Полное собрание Законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1872. – Том XLVII. – № 50909 от 31 мая 1872 г.
 5. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века: [монография] / Э. Д. Днепров / Т. 2: Становление и развитие системы российского образования : (истор.-стат. анализ). – М. : Мариос, 2011 — 657 с. – Режим доступа : [http://gnrbi.ru/downloads/dneprov/Dneprov_Ros% 20Obrazov%20XIX%20XX%20veka_Tom%202_Stan%20&%20Razvit_2011_.pdf](http://gnrbi.ru/downloads/dneprov/Dneprov_Ros%20Obrazov%20XIX%20XX%20veka_Tom%202_Stan%20&%20Razvit_2011_.pdf)
 6. Наш рідний край / В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун, В. М. Ханко. – Випуск дванадцятий. – (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). – Полтава, 1991. – 88 с.
 7. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 206 с.
 8. Полный сборник Правил приёма и программ высших, средних и низших, общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных. – Издание IV-ое. – Петроград, 1915. – 472 с.
 9. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
- Прокопенко Л. Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронний збірник наукових праць. – Випуск 1 (5) / 2011. – Режим доступу : [http://www.dbiara.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11pllpto.pdf](http://www.dbiara.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11pllpto.pdf)

1.2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (ВЕРЕСЕНЬ 1914–ВЕРЕСЕНЬ 1917 РОКІВ)

Полтавський учительський інститут – четвертий у Київському навчальному окрузі (після Глухівського, Вінницького й Київського), створений за розпорядженням міністра народної освіти графа Ігнат'єва, який у листі попечителеві навчального округу І. Базанову від 28 червня 1914 року дозволив “відкрити з 1 липня цього року в м. Полтава учительський інститут з міським при нім училищем” [5].

Організатором інституту був Олександр Костянтинович Волнін, згодом – його директор. Для інституту на тодішній околиці міста «Колонії» він орендував двоповерховий восьмикімнатний будинок по вулиці Фабрикантській (тепер вул. Балакіна, 10).

Тут у 1914-1917 роках розташовувався Учительський інститут (Полтава, вул. Балакіна, 10)

У цій же будівлі у перший рік були обладнані фізико-хімічний і природознавчий кабінети, а також бібліотека, на організацію якої було витрачено п'ять тисяч рублів. У подальші роки систематично збільшувалася кількість наочних посібників, але загалом обладнання інституту було недостатнім. Інститутська бібліотека нараховувала в 1915 році лише 3 тис. екз. наукової і художньої літератури та навчальних посібників.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Вступні іспити в новоутворений інститут закінчилися 26 серпня 1914 р. Надійшло 120 прохань від кандидатів. Але до іспиту було допущено після медичного огляду 80 осіб чоловічої статі. Із цієї кількості у перший клас було прийнято 26 учнів (із них учителями понад два роки працювали 19), і двоє зараховані кандидатами. Початок занять був запланований лише на 12 вересня 1914 року (за старим стилем), оскільки в орендованому будинку потрібно було пофарбувати стіни і підлогу.

Перший викладач історії та географії інституту В. Н. Тарасов через 35–38 років залишив такі спогади про вступні компанії в інститут, склад його вихованців та принципи діяльності: «За соціальним складом слухачів Полтавський інститут, як і всі вчительські інститути того часу, був демократичним. Тут вчилися майже виключно вчителі початкових шкіл. Більшість слухачів до вступу до інституту закінчили вчительські семінарії. У ці ж навчальні заклади поступали, головним чином, діти селян і робітників, і в невеликій кількості діти вчителів початкових шкіл та дрібних чиновників. За умовами прийому в інститут від вступників був потрібний дворічний педагогічний стаж, але більшість слухачів Полтавського вчительського інституту мали стаж більше двох років. Були слухачі, які пропрацювали вчителями в початковій школі більше десяти років. Антон Семенович Макаренко під час вступу до інституту мав майже 9-річний педагогічний стаж.

Прийняті до Полтавського вчительського інституту, як і вихованці інших інститутів, мали хорошу загальноосвітню підготовку. Це досягалося вельми ретельним відбором при прийомі, тому що бажаючих вступити до інституту було в 4–5 разів більше, ніж місць.

При відборі зверталася велика увага на загальний розвиток, мову і грамотність вступників. Випробування починалися диктантом (такого змісту й обсягу, щоб можна було сповна визначити рівень грамотності). Дві-три помилки в диктанті хоча і не позбавляли права тримати подальші випробування, але вже значно знижували можливість вступу до інституту.

Після диктанту був екзамен-твір (завичай на розмірковування). Незадовільна оцінка з твору закривала перед вступником двері до інституту. В результаті письмових випробувань з російської мови відсівалися 40–50 % вступників. Подальший значний відсів давали письмові випробування з математики: слід було вирішити досить важку задачу. Контингент прийнятих (25–30 осіб) остаточно визначався після усних випробувань із Закону Божого, російської мови, математики, історії, географії і природознавства.

Прийняті в інститут забезпечувалися стипендією в 180 рублів в рік.

Вчительський інститут був тоді єдиним навчальним закладом, доступним для вчителів початкових шкіл, у якому вони сподівалися отримати достатню підготовку для успішного викладання у вищих початкових училищах. Зважаючи на хорошу попередню підготовку слухачів і їхню зацікавленість в здобутті належної підготовки до педагогічної діяльності, вчительські інститути прагнули і підбором педагогічного персоналу, і постановкою навчальної справи як можна повніше задовольнити запити вихованців.

До педагогічного колективу провінційних вчительських інститутів часто входили викладачі, які почали свою діяльність в учительських семінаріях. Перехід в учительський інститут, в якому була можливість вести викладання на вищій науковій основі, був мрією для тих викладачів вчительських семінарій, які захоплювалися своєю навчальною дисципліною. Правда, такий перехід не був для них вигідним матеріально: при однаковій винагороді за працю, викладачі інституту не отримували безкоштовної квартири з опалюванням, як викладачі вчительських семінарій. Та натомість викладання в учительському інституті відкривало викладачам вельми широкі перспективи поглибленого ви-

вчення своєї наукової дисципліни і дозволяло бути в той же час задоволеними тим, що їхню працю належним чином оцінять слухачі інституту.

Педагогічний персонал Полтавського вчительського інституту складався, головним чином, з колишніх викладачів учительських семінарій. Таких викладачів з основних дисциплін було п'ять, і лише один перейшов до інституту з реального училища [І. А. Шестаков]. При цьому з шести викладачів основних дисциплін двоє вже працювали в інших вчительських інститутах [Лисогорський, Тарасов].

До педагогічного колективу Полтавського вчительського інституту входили, переважно, молоді викладачі: директорів було трохи більше сорока років, такий же вік мав і один із викладачів [Ф. В. Лисогорський]; іншим не було й тридцяти років.

Директор інституту [О. К. Волнін], людина вельми досвідчена в педагогічній справі і до того ж проста в спілкуванні, зумів об'єднати всіх викладачів в дружній колектив.

Всі викладачі далеко виходили за межі застарілих [1876 р.] навчальних програм, прагнучи подати слухачам зміст навчальної дисципліни на рівні останніх наукових досягнень. Урочна система була майже повністю замінена лекційною. Відводилося вельми велике місце письмовим роботам, які пропонувалися зі всіх основних дисциплін. Протягом року кожен слухач повинен був, відповідно до графіка, виконати близько 12 письмових робіт. Це вимагало від слухачів не лише широкого використання навчальної чи науково-популярної літератури, але і першоджерел та публікацій наукових досліджень.

Роботи слухачів піддавалися детальному розбору. Пропонувалися такі теми для творів, які вимагали від вихованців прояву самостійності, творчих здібностей і напруги сил. Слухачі зобов'язані були представляти свої роботи в точно встановлені терміни за графіком, складеним на півріччя вперед. Така вимога привчала слухачів до систематичної і планомірної праці.

На ґрунті загальної зацікавленості та належно поставленої навчальної справи у Полтавському учительському інституті між викладацьким колективом і слухачами встановилися дружні й ділові стосунки. Ми, викладачі, цінували вихованців за їх прагнення до знань, за працьовитість і наполегливість, слухачі ж поважали нас за те, що ми, працюючи напружено, прагнули підготувати їх до успішної діяльності викладачами» [4].

О. К. Волнін теж згадує слова А. С. Макаренка, сказані ним у 1939 році про викладацький колектив Полтавського учительського інституту: «... Всі вчителі ставилися до нас уважно і тепло, і я із задоволенням згадую ці стосунки» [1].

Багато теплих слів сказав Антон Семенович на ювілеї однієї з московських шкіл і про самого Олександра Костянтиновича Волніна: «Він був справжньою людиною і виховував у нас кращі людські прагнення. У моєму педагогічному розвитку він заклав найголовніші принципи і навик духу. У нього я запозичував головне положення моєї педагогічної віри: якомога більше вимоги до людини і якомога більше пошани до неї. Сьогоднішня зустріч з ним для мене надзвичайно радісна» [2].

Волнін Олександр Костянтинович – перший директор Полтавського учительського інституту (1914–1917).

Народився 25.08.1872 року у місті Ростові Ярославської губернії, у сім'ї священика. У 1887 році закінчив Ростовське духовне училище, у 1893 році – Ярославську духовну семінарію, у 1897 році – історичне відділення Московської духовної академії. Магістр богослов'я (з 1908 року). До 1909 року відомий як релігійний письменник: «Мессія по изображенію пророка Ісаиї» (Київ, 1908); «Народные воззрения на святых и на церковные праздники с точки зрения христианского учения о почитании святых и праздников» (Київ, 1904); «Об отношении русского народа к войне» (Київ, 1905), «Христианское учение о благотворительности и современные стремления к равномерному распределению благ земных» (Київ, 1907), «Святитель Димитрий, митрополит Ростовский» (Київ, 1909) тощо.

Викладацьку діяльність розпочав з 1897–1898 н.р. в Ростовсько-Димитрійському духовному училищі; у 1898–1900 роках викладав основне, догматичне й моральне богослов'я в Псковській духовній семінарії; у 1900–1908 роках – у Київській духовній семінарії.

У 1902–1903 роках опрацював практичний курс психології у професора Київського університету І. О. Сікорського. До 1908 року, одночасно з викладанням у духовній семінарії, працював у м. Києві в жіночій гімназії та художньому училищі.

Із листопада 1909 року по липень 1914 року – директор Велико-Сорочинської учительської семінарії імені М. В. Гоголя. Із липня 1914 по вересень 1917 року – директор Полтавського учительського інституту, викладач курсів «Педагогіка і дидактика», «Логіка». У зв'язку з українізацією навчання в інституті подав прохання керівництву про переведення в російськомовний навчальний заклад.

Наказом від 4.07.1917 року № 86 по міністерству просвіти Тимчасового уряду Росії переведений з 1.07.1917 року на посаду директора планованого до відкриття Новоніколаєвського учительського інституту (відкритий у жовтні 1917 року; заняття розпочалися тільки в січні 1918 року). Працював на цій посаді до закриття інституту восени 1920 року.

У 1920–1921 роках завідував педагогічними курсами в Новоніколаєвську (тепер – Новосибірську), а також секцією педагогічної освіти у відділі народної просвіти. У 1921–1922 н. р. – помічник директора з навчальної

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

частини Новониколаєвського педагогічного технікуму.

Із 1923 року завідував педагогічними курсами перепідготовки шкільних працівників 2-го ступеня у В'ятці (тепер – м. Кіров). Одночасно працював викладачем В'ятського педагогічного інституту (його вважають засновником кафедри психології і педагогіки цього закладу). У першій половині 1925 року – секретар редакції журналу «Путь просвещения», що виходив у В'ятці. Після критичної статті на його адресу покидає В'ятку і переїжджає у Москву.

З осені 1925 року викладає на робітфаці Академії комуністичного виховання імені Н. К. Крупської. Керував відділом освіти правління Північної залізниці. З 1927 року був викладачем російської мови у школі № 1 Ярославської залізниці. Саме на ювілей цієї школи 18.02.1939 року відбулася остання зустріч О. К. Волніна з А. С. Макаренком.

1940 року О. К. Волніну було присвоєне звання «Заслужений учитель РСФСР».

Помер Олександр Костянтинович у 1942 році, похований на цвинтарі Донського монастиря в Москві. Мав дружину – Лідію Даміанівну (дівоче прізвище – Макаровська), 1878 р.н., та трьох дітей – Бориса (1906), Олексія (1909), Наталію (1911). Б. О. Волнін – д.т.н., був професором Московського будівельного інституту.

Основні джерела інформації про О. К. Волніна: Киридон А. М. Волнін Олександр Костянтинович / А. М. Киридон, П. В. Киридон // Історія Полтавського педагогічного інституту в особах : матеріали конференції, присвяченої 80-річчю ювілею інституту. – Полтава : Кларисса, 1995. – С. 10–12.

Сухова Н. Ю. Волнін Александр Константинович – богослов, историк и библист / Н. Ю. Сухова // Православная энциклопедия. – М., 2005. – Т. 9. – С. 23–240.

Нагадаємо, що в навчальний план усіх учительських інститутів були включені: Закон Божий, педагогіка, російська мова, церковнослов'янське читання, арифметика і початкова алгебра, геометрія, російська і загальна історія, російська і загальна географія, природна історія (природознавство) і фізика, креслення, малювання, чистопописання (каліграфія), співи й гімнастика (з 1916 року – військова справа).

Згідно з Положенням про Учительські інститути, інтегрований курс педагогіки мав викладати директор. У програму педагогіки включалися загальнотеоретичні відомості, історія педагогіки, психологія, а також логіка. Конкретні методики викладали предметники (під час практичних курсів).

Дуже стисло викладемо відому нам інформацію про викладачів інституту з вересня 1914 по вересень 1917 років. За всіма відгуками, О. К. Волнін був хорошим адміністратором. Найімовірніше, він самостійно добирав викладачів із кола тих, хто мав відповідний рівень підготовки й досвід роботи.

Таблиця 4

Склад викладачів Полтавського учительського інституту

Службові обов'язки	Виконавці	Примітки
Директор, голова педагогічної ради, викладач педагогіки.	Волнін Олександр Костянтинович (1872–1942).	Магістр богослов'я, православний учений і письменник (до 1909 року); директор закладів для підготовки вчителів, викладач (1909–1925), шкільний учитель (1925–1941).
Викладач російської і церковнослов'янської мови з методикою; теорії словесності і російської словесності + заступник директора і секретар педради.	Лисогорський Федір Васильович (1876–?)	Кандидат богослов'я, викладав у духовних семінаріях в Іркутську, Вітебську і в гімназії в Тамбові (викладав латинську мову, історію і психологію). В. о. директора інституту у вересні 1917. Як і О. К. Волнін, отримав запрошення в Новосибірськ у 1917 р. Подальша доля не відома (хоч є відомості, що, можливо, він ще залишався в Полтаві).
Історія з методикою, географія з методикою. Політекономія (додатково).	Тарасов Василь Никифорович (1887–1957)	Викладач історії в гімназіях, учительської семінарії; історії та географії учительських і педагогічного інститутів. Дивись біографічну довідку.
Викладач фізики і природознавства, зокрема практичного курсу.	Шестаков Іван Андрійович (1887–1942?)	Закінчив Казанський університет. В 1912–1914 роках працював у реальному училищі м. Валки Харківської губернії. У 1930-х роках відомий як винахідник.
Викладач математики (арифметики, алгебри, геометрії й тригонометрії) з методикою навчання.	Квятковський Михайло Тихонович (1889–1951)	Закінчив Київський університет, прибув до Полтави із Великосороченської учительської семінарії, де служив у 1912–1914 роках під началом О. К. Волніна. Жив у Підмошков'ї, працював у Москві, похований в Одесі. Його син Євген – відомий геохімік.
Викладач креслення, малювання, каліграфії.	Чигирик Кузьма Якович (1887–?)	Закінчив Київське художнє училище. Працював у Полтавському педінституті ще і в 1920 році (єдиний із першого складу інституту і єдиний тодішній українець).

Уроки гімнастики (з 1916 року – військового строю) вів підполковник кадетського корпусу В. Ю. Шереметов, співів – священник В. І. Клемент, Закону Божого – отець М. М. Війк; лікарем був І. П. Белкін [6].

Для педагогічної практики вихованців при кожному учительському інституті Положенням було передбачене міське зразкове училище. При Полтавському інституті, у складі одного відділення, воно було відкрите 28 листопада 1915 року, коли вихованцям II-го класу слід було починати проходити практику. За вступними іспитами у перший клас зразкового училища було прийнято 22 учні (за умовами пізнього часу прийому більше прохань не надходило), хоча мали намір прийняти учнів на два відділення.

На додаток до своїх прямих обов'язків перший учитель зразкового училища Герасим Герасимович Макаров займався й господарськими справами (штатної посади економа в інституті не було). Після Г. Г. Макарова учителями зразкового училища недовго працювали Т. З. Тимошенко і С. К. Драч. А. С. Макаренко був призначений на цю посаду Наказом попечителя Київського учбового округу з 9.IX.1917 року, але фактично до роботи не приступив.

А. С. Макаренко в анкеті, яку заповнював у 1922 році, особливо відзначає знання наук, які викладав у Полтавському учительському інституті В. Н. Тарасов: «Географію знаю прекрасно, в особенности промьшленную жизнь мира и сравнительную географию. Свободно чувствую себя в области экономической политики, знаком с её историей и зародышами будущих форм. Все это, разумеется, не из учебников. /.../ История мой любимый предмет» [3].

В. Н. Тарасов після виходу на пенсію написав спогади про А. С. Макаренка, де вказує, що той користувався бібліотекою свого наставника, чудово знав історію (співкурсники пророкували йому звання професора історії у майбутньому). Після закінчення інституту Макаренко спробував вступати на історичний факультет Московського університету, але не вступив (а скоріше за все, і не вступав, дізнавшись про умови вступу. – *Авт.*), оскільки Тимчасовий уряд не скасував вимогу про складання додаткових вступних екзаменів в університети з латинської і однієї з нових іноземних мов, якщо вони не вивчалися в середньому навчальному закладі, який закінчив абітурієнт [4].

Зміст географічної освіти вихованців учительського інституту зумовлений вимогами програми для середніх шкіл. У них менша увага приділялася «Географії загальній» (передовсім був викладений крайнознавчий і політ-економічний матеріал), а більша – «Географії російській». Фізичній географії відводилося мало місця. Практична підготовка нерідко зводилася до уміння креслити контурні карти, вивчення географічної номенклатури.

Коротко – про вихованців Полтавського учительського інституту. За станом на 1.01.1916 року у 1-му класі учительського інституту (набору 1915 року) вчилася 24 вихованці, у 2-му (набору 1914 року) – 20. Усі вони – чоловіки. Із 44 вихованців тільки 2 – діти особистих дворян, із селян – 12, козаків – 19, міщан і цехових – 10, 1 – із відставних військовослужбовців нижчих чинів.

Частина вихованців і викладачів була мобілізована в армію. Із 1916 року заняття тривали за скороченою програмою, і навчальний процес навесні закінчувався раніше наміченого. А в 1917 році випускні екзамени були взагалі скасовані.

Слід відзначити, що подана вище характеристика В. Н. Тарасовим вихованців інституту є дещо рафінованою (з ретушшю тих не зовсім яскравих штрихів, які привносили в роботу інституту воєнний час і нестача коштів). Перехід від учительської зарплати 40–50 руб. на місяць до стипендії 15 рублів (що забезпечувало близько половини потреб у харчуванні й оплаті за проживання) міг бути зумовлений тільки надією на збільшення заробітку у майбутньому. Частина студентів стипендії не отримувала взагалі, а ще й доплачувала по 20 рублів на місяць. А втім, за 1914–1917 роки рубль знецінився майже в 30 разів (з огляду на зростання цін).

Не такою оптимістичною є характеристика вихованців інституту, подана О. К. Волніним попечителеві Київського навчального округу в червні 1917 року. Він відзначає, що якість підготовки вступників знизилася. Тому, відповідно до Закону Тимчасового уряду від 14 червня 1917 року (згідно з яким учительські інститути стали «наближеними до вищих шкіл»), просять приймати в інститут осіб із закінченою середньою освітою.

Відомо, що набір у 1917 році був здійснений, але у нас немає відомостей про його кількісний і якісний склад. У зв'язку з подіями громадянської війни багато вихованців залишило інститут; чимало з них загинуло, особливо у періоди більшовицького терору й розгулу бандитизму. Дехто з вихованців повернувся для продовження навчання в інституті на початку 1920-х років (наприклад, І. С. Педан – у майбутньому викладач-природознавець, геолог).

Ознайомлення з періодичними виданнями та спогадами про тогочасну Полтаву засвідчило, що згадок про учительський інститут і його вихованців у них практично немає. Це означає, що заклад мав малопомітну роль в освітньому просторі міста і його громадському житті (через дуже нечисленний склад). Усе це, звичайно, не применшує старанну роботу невеликого дружного колективу викладачів інституту.

Про діяльність дореволюційного учительського інституту до середини 1970-х років згадували мало. Вважалося, що Полтавський педінститут бере початок із 1921 року, відколи він став майже повноцінним вищим навчальним закладом. І тільки коли ректор ПДП імені

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

В. Г. Короленка І. А. Зязюн у 1970-ті роки провів вдалу кампанію з популяризації закладу, про нього заговорили.

Крім **А. С. Макаренка** (який став всесвітньо відомим і прославив Полтавський учительський інститут, перш за все, завдяки власним неординарним якостям, зокрема, постійній самоосвіті, феноменальній пам'яті), про інших випускників інституту цього часу відомо небагато, та й було їх усього декілька десятків. Із другого набору інституту (1915–1918 роки) можна відзначити **Семена Трифоновича Кириченка** (1895– ?) – завідувача Кременчуцького губернського відділу освіти, згодом – одного із керівників Народного комісаріату освіти УРСР, першого консула радянської України у Львові (в складі Польщі); **Олександра Микитовича Ведмицького** (1894–1961) – журналіста, поета, літературознавця, викладача Орського педінституту імені Т. Г. Шевченка.

Не такими вже й безхмарними були і взаємини між викладачами та вихованцями інституту, особливо на тлі загострення економічних, соціальних і політичних проблем у державі. Відкриті політичні дискусії, звичайно, не допускалися. Але ситуація різко змінилася на початку весни 1917 року, після Лютневої революції у Петрограді. Як і більшість представників інтелігенції, викладачі дотримувалися поглядів, близьких до ліберальних, тому на початку прихильно зустріли звістку про встановлення республіки. Водночас, як писав у їхніх характеристиках директор, статський радник (у таблиці про ранги це відповідало військовому званню, вищому від полковника, але нижчому за генерал-майора) О. К. Волнін, викладачі «цілком благонадійні» відносно владного режиму.

Що ж до вихованців, то тут ситуація складалася інша. Походження із не дуже заможних класів зумовлювало приналежність деяких із них до тоді підпільних революційних організацій (особливо популярними були соціалісти-революціонери). Лютнева революція 1917 року загострила й національне питання: розпочалася українська національна революція. У середовищі вихованців Полтавського учительського інституту виник певний розкол.

23 березня 1917 року відбулися відкриті збори слухачів інституту (головою їх обраний О. Співак). Під час палкого обговорення різні групи вихованців поставили на голосування два проекти постанови [5, арк. 43]: перша – з осені 1917 року всі дисципліни викладати українською мовою; друга – викладання продовжити російською мовою, але додатково ввести курси української мови й літератури, історії та географії України.

Переважну більшість голосів набрав перший проект постанови, запропонований слухачами (про що свідчать підписи під кожним із проектів). Таким чином, збори слухачів прийняли постанову: 1) інститут повинен бути цілковито українським; 2) послати делегатів із цим рішенням у Київський навчальний округу і до відповідального за питання освіти Української Центральної ради, полтавця за походженням Івана Матвійовича Стешенка.

«Прошеніє» цих зборів вихованців обговорено на педагогічній раді учительського інституту (протокол № 9 від 7.04.1917 року). Рішення педагогічної ради було досить коректним і виваженим. Визнано, що українізація закладу відповідає потребам життя краю, але майже негайно, без перехідного періоду, наявний склад викладачів здійснити її не може. Наступним пунктом рішення педради було клопотання перед попечителем Київського навчального округу про переведення всього колективу викладачів інституту, які за час роботи здружилися між собою, в інший навчальний заклад, у якому мовою викладання залишиться російська (таким місцем члени колективу вказали Одесу).

Своєю чергою, попечитель це прохання переслав на ім'я Міністра народної освіти Тимчасового уряду Росії. Забігаючи дещо наперед, відзначимо, що була знайдена можливість працевлаштування для деяких із них у нововідкритих учительських інститутах великоруських губерній: О. К. Волнін і Ф. В. Лисогорський запрошені у Новоніколаєвськ (тепер – Новосибірськ), В. Н. Тарасов – у Твер. У Росії надалі працював І. А. Шестаков.

Неодноразові пізніші твердження О. К. Волніна про «евакуацію Полтавського учительського інституту до Новоніколаєвська», здається, не мають підстав. Поки що не виявлено жодного викладача, крім нього самого, який би там працював (Ф. В. Лисогорський, схоже, так і не прибув у Сибір).

Слід додати, що наступні півроку 1917-го команда викладачів працювала з повною віддачею. І взагалі ці люди своєю достойною поведінкою й інтелігентністю заслуговують на повагу. У своїх спогадах Г. Г. Ващенко високо оцінив їхні професійні якості, але назвав їх «україножерами». Це твердження занадто категоричне. Так, це були, переважно, етнічні росіяни, які за посадовими обов'язками здійснювали русифікаторську політику уряду. Але й вони стали заручниками та жертвами обставин, бо змушені були покинути місце роботи, до якого встигли прикипіти душею. Навряд чи вони активно заважали процесам україніза-

ції, хоча через десятиліття у спогадах засуджували «самостійників».

Тільки Ф. В. Лисогорський спробував боротися за місце, сподіваючись залишитися на посаді директора інституту після від'їзду О. К. Волніна та виклопотавши для себе посаду викладача історії (оскільки викладання російської мови стало не актуальним).

Нам достовірно відома подальша доля двох із викладачів (О. К. Волніна і В. Н. Тарасова). Своєю працелюбністю вони заслужили визнання й радянської влади (хоч і змушені були пристосовуватися до нових обставин і прийнятої на той час риторики, про що свідчить стиль опублікованих ними спогадів про А. С. Макаренка). Останній підпис О. К. Волніна як директора стоїть під документами від 2.09.1917 року. А 8 вересня він здав справи Ф. В. Лисогорському – тимчасово виконуючому обов'язки директора.

У той же день відбулося засідання педради, на якому В. Н. Тарасов просив звільнити його з посади викладача історії та географії з 25.09.1917 року у зв'язку з отриманим призначенням на нове місце роботи. На посаду викладача історії, політичної економії та загального мовознавства призначений Ф. В. Лисогорський. Уроки географії з її методикою вважалися вакантними і не проводилися до призначення нового викладача.

Наступне історичне засідання педради відбулося вже 22.09.1917 року. Його вів Ф. В. Лисогорський, були присутні члени ради І. А. Шестаков, М. Т. Квятковський, К. Я. Чигирик, а також О. А. Левитський і В. О. Щепотьєв. Мабуть, на цьому засіданні присутні відчували себе дещо ніяково, адже попечителем Київського навчального округу на посаду директора інституту ще в серпні був направлений Олекса Августинович Левитський. Але потрібно було дочекатися бюрократичної процедури затвердження цього призначення у Міністерстві освіти уряду Росії, до якої тоді формально входила Україна. Як потім з'ясувалося, Наказ був підписаний ще 16.09.1917 року, але якийсь час про це не було відомо.

Та вже у жовтні 1917 року все стало на свої місця, і О. А. Левитський став формувати свою команду викладачів. Розпочався другий, короткий, але дуже драматичний етап в історії нашого навчального закладу.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДО ТЕМИ

1. Волнин А. К. Антон Семёнович Макаренко в учительском институте. Воспоминания / А. К. Волнин // Учебно-воспитательная работа в детских домах. – 1941. – № 2–3. – С. 117–124.
2. Макаренко А. С. Речь на юбилее школы № 1 Ярославской железной дороги / А. С. Макаренко // Макаренко Антон Семёнович. Собрание сочинений : в 8 томах. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – С. 314–316.
3. Лялин Н. Личное дело студента А. Макаренко. Новые архивные материалы / Н. Лялин // «Учительская газета». – № 11 от 23 марта 2004 года. – Режим доступа : <http://www.ug.ru/archive/3336>
4. Тарасов В. Н. В Полтавском учительском институте. (Из воспоминаний об А. С. Макаренко) / В. Н. Тарасов // О педагогической деятельности А. С. Макаренко / Труды института теории и истории педагогики. Известия АПН РСФСР. – Вып. 38. – 1952. – С. 143–150.
5. Центральний державний історичний архів України : фонд 707. – Оп. 299. – Спр. 6.
6. Быблюк М. Альма-матер А. С. Макаренко / М. Быблюк // Makarenko diskussionen international. Protokoll des 2. Marburger Gespräch (1– 4. Mai 1986) München : Minerva-Publ, 1989. – С. 69–76. – Режим доступу : <http://zt1.narod.ru/vitaliy.htm>.

1. 3. ПОЛТАВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ І ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ (ВЕРЕСЕНЬ 1917 КВІТЕНЬ 1921 РОКІВ)

У зв'язку із неодноразовим «переглядом» складу архівів більшовицькою владою, втратою частини архівів у роки війни, залишилося небагато об'єктивних джерел інформації щодо історії закладу у 1918–1919 роках. Особливо великі «білі плями» у викладенні історії Полтавського учительського інституту стосуються 1918 року.

Оброблені нами останні архівні документи про учительський інститут датовані груднем 1917 року [20], а перші про педагогічний інститут – січнем 1920 року [15]. Із них можна зробити висновки, що інститут діяв, але деталі його структури і функціонування в 1918–1919 роках з'ясувати допоки не вдалося. Можливо, пролити світло дасть змога опрацювання нових документів [17–18]. Мало інформації про заклад і у полтавських газетах за 1917–1919 роки.

До нечисленних опублікованих спогадів свідків цього періоду ми ставимося дуже обережно, а про їх достовірність твердимо тільки після зіставлення з іншими, більш об'єктивними письмовими джерелами. У спогадах про роки революції й громадянської війни у Полтаві лікар О. О. Несвіцький [12], кооператор Д. Ф. Соловей [14] та інші взагалі не згадують учительський інститут і його учнів (при тому, що про гімназії й кадетський корпус вони згадують неодноразово). Це й не дивно, зважаючи на невелику (кілька десятків) кількість вихованців інституту на той час, і тому скромну роль цього середнього спеціального навчального закладу в житті міста.

Скупа інформація міститься у публікації М. Я. Рудинського [3] (переважно, викладення власного бачення проекту вищого педагогічного закладу). Ненабагато більше інформації знаходимо у спогадах Григорія Ващенко [4], Вадима Щербаківського [21] та інших діячів національного руху 1917–1921 років.

Коротко схарактеризуємо ситуацію у Полтаві в роки української національної революції та громадянської війни (1917–1920), яка значною мірою, безумовно, накладала відбиток на функціонування закладу.

Слід відзначити небувале піднесення рівня самосвідомості української молоді й поширення різних форм національного самовираження (зокрема й у вигляді українізації освіти), особливо в 1917–1918 роках.

Водночас, уже влітку 1917 року Полтаву заповнили солдати-дезертири, які творили безчинства (разом із кримінальними елементами). Від кінця 1917 до кінця 1919 року влада у Полтаві змінювалася близько 15 разів (якщо рахувати й захоплення міста на кілька годин, зокрема, різними «повстанцями»). Немає сенсу обговорювати, яка влада творила більші безчинства: при певних «владах» більше страждань терпіли різні прошарки населення. Але найбільше полтавці настраждалися від «радянських влад». У спогадах очевидців згадується про репресії щодо студентів із боку більшовицької й денікінської влади.

В наявних нарисах історії нашого навчального закладу характеризованому періодові приділяється небагато місця [11]. Більш ґрунтовним є нарис про історико-філологічний факультет у Полтаві [10]. Ми теж можемо додати лише окремі штрихи до історії функціонування учительського інституту в 1917–1919 роках, дещо більше – про педагогічний інститут у 1920-му – на початку 1921 року.

Таблиця 5

Зміни влади у Полтаві з вересня 1917 року до грудня 1919 року

Хронологічні рамки	Коротка характеристика
Вересень – 1917 – початок січня 1918 року.	Невизначеність із владою, багатовладдя (формально до початку листопада поширювалася влада Тимчасового уряду у Петрограді; дедалі більшого авторитету набуває Центральна Рада, яка проголошує суверенітет Української Народної Республіки. Паралельно діють місцеві ор-
6 січня – 8 квітня 1918 року.	Агресія більшовицької Росії і маріонеткового радянського уряду в Харкові проти УНР. Полтава зайнята більшовицькими військами Муравйова («перша» радянська влада). 22 січня закриті всі навчальні заклади. Пограбування і вивезення товарів у Росію.
10 квітня– 26 листопада 1918 року.	Полтава під контролем військ кайзерівської Німеччини, які спочатку навели відносний порядок. 29 квітня Центральна Рада була розігнана й установа Українська Держава гетьмана Скоропадського. Продовжилися процеси українізації освіти. Водночас, контрибуції, накладені німцями, й повернення землі поміщикам викликали невдоволення населення і селянські по-
27 листопада 1918 року – 18 січня 1919 року.	Полтава зайнята повстанськими селянськими загонами та військами Директорії відновленої Української Народної Республіки. Єврейські погроми 17–18 січня 1919 року.
19 січня–28 липня 1919 року.	«Друга» радянська влада, під час якої розгорнувся «червоний терор». Водночас тривало навчання українською мовою в закладах освіти.
29 липня–10 грудня 1919 року.	Полтава окупована денікінськими військами (російською Добровольчою армією). Заборона на фінансування українських закладів освіти із казни, обмеження використання української
11 грудня 1919 року.	Остаточне встановлення радянської влади у Полтаві. Полтавська губернія у складі Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР).

Нижче подається таблиця, яка відображає уявлення авторів про етапи функціонування нашого навчального закладу в роки української національної революції та громадянської війни – до створення Полтавського інституту народної освіти навесні 1921 року. Ця таблиця, зокрема, потрібна для розуміння того, з яких джерел відбувалося фінансування діяльності інституту. Про деякі аспекти функціонування учительського інституту, з певною вірогідністю, можемо судити за опосередкованим аналізом інформації. Тарифні відомості (на жаль, тільки окремі) – одне із найважливіших джерел, із яких ми довідуємося про кадровий склад закладу, навчальні дисципліни, які викладалися для студентів, про кількість занять на тиждень тощо [5, 6].

Таблиця 6

Періодизація існування закладу, вересень 1917 – квітень 1921 років

Повна назва закладу	Хронологічні межі. Підпорядкування	Керівники
Полтавський учительський інститут	ІХ–ХІІ.1917 року. Куратор Київської шкільної округи від Тимчасового уряду (за старою традицією – «попечитель»).	Директор Олекса Августинович Левитський
	І–ІІІ. 1918 року. «Перша» радянська влада (інститут, як і інші навчальні заклади, був закритий).	
	ІV.1918 року. – І.1919 року. Міністерства народної освіти Центральної Ради та Української Держави; комісаріат освіти Директорії.	
	І–VІІ. 1919 року. «Друга» радянська влада. Відділ Вищих шкіл при Народному комісаріаті освіти УСРР. Незавершена спроба перетворення учительського інституту на педагогічний.	
Полтавський український педагогічний інститут	VІІІ.1919 року – ХІ.1919 року. Управління народної просвіти при Головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії	Директор Ковалевський
	І.1920 року – ІV.1921 року. Полтавський губернський відділ освіти (згодом – Народний комісаріат освіти УСРР). Остаточне встановлення радянської влади.	Науково-навчальна рада на чолі з виборним головою ради.

Полтавський учительський інститут (вересень 1917– грудень 1919 років). Історія учительського інституту цього часу пов'язана з діяльністю його керівника.

Левитський Олекса Августинович – другий директор Полтавського учительського інституту (1917–1919) і водночас викладач педагогіки та української мови. Трапляється і децю зрусифікована форма його імені й прізвища – Олексій Августович Левитський. Народився 17.03.1872 року у містечку Дашів Київської губернії (тепер селище міського типу в Іллінецькому районі Вінницької області), у сім'ї священика. Освіту здобув у 2-й Київській гімназії, київській колегії П. Галагана. У 1895 році закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського (Одеського) університету, став працювати вчителем. 1899 року склав спеціальний іспит при цьому ж університеті і був удостоєний звання вчителя гімназії з правом викладати російську мову та словесність. 1900 року призначений інспектором, а в 1904 році – директором народних училищ Армавірського округу на Кубані. Останні перед Полтавою місця роботи – інспектор Казанського і директор Таганрозького комерційних училищ. Повсюди займався не тільки викладацькою й адміністративною, а й науковою і громадською діяльністю. Ще в травні 1917 року О. А. Левитському Центральною Радою було дано доручення негайно проводити українізацію шкіл в українських місцевостях нижнього Дону.

У радянський час – директор і викладач у Гайсинському педагогічному технікумі (1922–1923 роки); доцент політехнічного (1923–1933 роки) і професор педагогіки кооперативного (1926–1929) інститутів у Києві. Утік від переслідувань у Сухумі, де в 1934–1936 роках працював інспектором науково-дослідних установ Абхазії. Із 1936 року вчителював у середній школі рідного Дашкова, а в роки німецької окупації ненадовго був призначений його старостою. По війні жив у дочці у Москві; помер 16.06.1947 року.

*Пустовіт Т.П. Це був справжній український патріот, людина з ґрунтовною освітою (Олекса Августович Левитський) // Історія Полтавського педагогічного інституту в особах. – Полтава : АСМІ, 2004. – С. 82–90.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

Вимоги більшості слухачів інституту ще навесні 1917-го про українізацію викладання збіглися з рішеннями I-го Всеукраїнського учительського з'їзду. Виникла необхідність в учительських інститутах із 1917–1918 н. р. запровадити штатну посаду вчителя української мови і літератури. На цей заклик відгукнувся О. А. Левитський, який у зв'язку з українізацією навчального процесу, у заяві від 28 липня 1917 року на ім'я попечителя Київського навчального округу попросив призначити його на посаду в один із навчальних закладів України [20, с. 13]. За клопотанням попечителя, Міністерство народної освіти Тимчасового уряду Росії Наказом від 16.09.1917 року ще із серпня призначило Олексу Августиновича Левитського директором Полтавського учительського інституту. Фактично ж він приступив до роботи наприкінці вересня 1917 р., коли пише в листі до попечителя: «Прийом вихованців зроблений, але немає кому їх вчити, бо половина вчителів-великоросів уже переведена в другі інститути»).

На педраді 22.09.1917 року (коли Наказ про затвердження О. А. Левитського ще не надійшов), крім нього, присутні формально в. о. директора інституту, викладач історії і політекономії Ф. В. Лисогорський, математики – М. Т. Квятковський, фізики і природознавства – І. А. Шестаков, креслення та малювання К. Я. Чигирик (тобто 4 із 6, що працювали при О. К. Волніну). Крім того, був присутній В. О. Щепотьєв, який тільки 26.10.1917 року був затверджений попечителем навчального округу на посаді вчителя російської мови і літератури. Тим же наказом О. Т. Булдовський був призначений учителем географії і природознавства з методиками їх навчання. Відомо також, що Г. Г. Ващенко у вересні 1917 року написав заяву на заміщення посади учителя психології, педагогіки, логіки й історії філософії (але фактично у Полтаву зміг прибути в січні 1918 року). У 1918 році історію в інституті почала викладати Н. Ю. Мірза-Авакянц. Очевидно, відбулися й інші кадрові зміни. Г. Г. Ващенко згадував: «Олекса Августинович Левитський швидко перетворив інститут на справжню українську школу. Він закликав до інституту українських педагогів і між ними В. Щепотьєва, пізніше відомого науковця, літературознавця й етнографа. Керування зразковою школою (в 1918–1920 роках) він доручив Ф. І. Пошивайлу, що потім став відомим як добрий методист. Із педагогів, що працювали в інституті раніш, залишилося небагато, але був між ними Лисогорський, запеклий україножер, який вміло приховував свої настрої» [4, с. 311].

Ще в червні 1917 року постановою Тимчасового уряду підвищувався статус учительських інститутів; передбачався поділ на три відділення (фізико-математичне, словесно-історичне, природничо-географічне). За архівними документами ми точно знаємо, що такий поділ в інституті був на початку 1920-го року. Коли цей поділ був введений уперше – нам не відомо (сумнівно, що це відбулося в 1917–1918 роках).

Ще перед відбуттям із Полтави О. К. Волніна термін оренди будинку на вулиці Фабрикантській (тепер – Балакіна) закінчувався. Тому заняття в інституті були перенесені у будинок на вулиці Ново-Кременчуцькій, № 12 (нині житлова й адміністративно-офісна будівля по вул. Лідова, 12/9).

Відомо, що із захопленням Полтави більшовицькими військами Муравйова заняття з 22 січня були припинені, бо не передбачалося фінансування закладів на окупованих територіях. Швидше за все, заняття відновилися тільки навесні.

Відомо, що за станом на весну 1918 року було успішно забезпечено розв'язання проблеми українізації Полтавського учительського інституту [1, с. 128–129].

За часів Гетьманату, з 1918–1919 н. р., рекомендувалося викладати такі обов'язкові навчальні дисципліни: богослов'я, українська мова та література, російська мова і література, вступ до вивчення мови з елементами науково-філософського обґрунтування, граматики, теорія та психологія художньої творчості, історія України, історія культури, природознавство, географія,

математика, фізика. Серед спеціальних обов'язкових предметів були: педагогіка з елементами історії педагогіки, філософія, психологія, логіка, теорія навчання. Серед необов'язкових – політична економія, державне право та його історія, латинська та іноземна мова, декламування. Право вибору необов'язкових предметів надавалось учням та педагогічним радам інститутів, але фінансуватися вони повинні були місцевим коштом [13].

Нам не відомі документи, з яких можна зробити висновок, наскільки повно ці рекомендації були виконані у Полтавському учительському інституті.

Постановою Міністерства освіти та мистецтва Української Держави від 10 серпня 1918 року були внесені корективи у правила прийому в учительські інститути, згідно з якими для вступників скасовано обов'язковий двохрічний стаж роботи вчителем. На навчання приймалися особи незалежно від статі, які закінчили повний курс чоловічих гімназій, шість класів реальних шкіл, чотири класи духовних семінарій, випускники кадетських корпусів, семи- та восьмикласних комерційних шкіл, семикласних жіночих гімназій, чотирьохкласних учительських семінарій та тих, програми яких міністерство визнало як такі, що відповідають загальним вимогам. Решта і зокрема випускники церковно-учительських шкіл та учительських семінарій до 1918 року повинні були складати вступні іспити [1, с.131].

Для розуміння місця учительського інституту у 1918–1919 роках слід коротко схарактеризувати найважливіші зміни в культурно-освітньому житті Полтави. Відомо, що вже в жовтні 1917 року О. А. Левитський зайняв посаду голови президії полтавського товариства «Просвіта», підтримував заходи щодо українізації шкіл. Усе це відбувалося за фінансової підтримки досить сильного кооперативного руху й земства на Полтавщині.

21 квітня 1918 року «Просвіта» заснувала у Полтаві Український народний університет, лекції у якому могли відвідувати всі охочі. При ньому було і природознавче відділення (правда, користувалося набагато меншою популярністю, ніж історико-філологічне, і згодом було закрито). Лекції з природознавства, зокрема географічного змісту, читав В. Ф. Ніколаєв.

Хоча ідеї створення вищого навчального закладу у Полтаві виникали серед представників української інтелігенції й раніше, але саме завдяки організаційній і фінансовій підтримці очолюваної О. А. Левитським «Просвіти» 6 жовтня 1918 року вдалося відкрити при ній історико-філологічний факультет як один із підрозділів запланованого для створення у майбутньому українського університету. Статут факультету розробив О. А. Левитський; збори «Просвіти» створили оргкомітет щодо його заснування; управа губернського земства асигнувала певні кошти; згоду на створення цього закладу дав департамент вищої школи Міністерства освіти Української держави. Лекції читали, здебільшого, приїжджі професори, закликані з Харкова, та втікачі з більшовицької Росії. На факультеті викладалися навчальні дисципліни гуманітарного циклу.

Саме історико-філологічний факультет став центральним навчальним і культурно-просвітницьким закладом Полтави. Виникає питання: а чому в 1918 році мало згадок про учительський інститут, директором якого був О. А. Левицький? Чому цей заклад не став осередком для формування нової української вищої школи? У нас немає документів, які б дали змогу відповісти на це питання. Відомо, що у 1918 р. відбувся другий в історії випуск з учительського інституту; здійснений набір слухачів (кількість вищих початкових шкіл на Полтавщині суттєво збільшилася, і потреба в україномовних учителях теж зросла, що вирішувалося, частково, через проведення курсів українознавства). Проте кількість викладачів інституту була невеликою (очевидно, студентів – теж). Деякі з них (В. Щепотьєв, Г. Ващенко, Н. Мірза-Авакянц) викладали і в учительському інституті, й на новоутвореному факультеті, і на курсах з українознавства. Схоже, що в освітньому середовищі Полтави склався стереотип: учителів для вищих початкових шкіл повинен готувати середній спеціальний навчальний заклад, а вища школа (університет) має готувати вчителів для середніх шкіл (гімназій).

Значною мірою ситуацію, що склалася з учительським інститутом, пояснює у своїх спогадах Г. Г. Ващенко: «Учительський інститут восени 1918 р. злився з Полтавським українським університетом. На чолі його став Олекса Августинович Левицький» [4, с.312]. Ми схилиємося до того, що фактично це злиття мало місце (але навряд чи воно було оформлене). Фактичне злиття можна пояснити матеріальними причинами. Історико-філологічний факультет фінансувався, переважно, коштом земства й установ споживчої кооперації. Учительський інститут мав фінансуватися коштом держави. Та в умовах частого зміни влади це фінансування не було надійним, або його взагалі не було. О. А. Левицький мав якості менеджера й зумів у складних умовах громадянської війни організувати підготовку вчительських кадрів у межах цього комплексу. Зі спогадів дізнаємося, що викладачам також допомагали якось виживати студенти (переважно, вихідці із сільської місцевості), які ділилися з ними харчами.

У січні 1919 року міністр освіти уряду Директорії Іван Огієнко дав доручення комісії у справах вищої школи негайно розробити законопроект «Про Полтавський державний університет» [19]. Проте Полтава була невдовзі зайнята більшовиками, й законопроект не був реалізований.

У період «другої» радянської влади (січень – липень 1919 року) інститут, швидше за все, був взятий на державне фінансування. Він отримав шанс набутти і статус вищої школи, якого

не мав.

У кінці квітня 1919 року у Полтаві з метою ознайомлення зі станом місцевих вищих шкіл побував член Колегії відділу вищої школи народного комісаріату освіти України Володарський. У своєму виступі він відзначив необхідність реформи вищої школи на засадах «демократизації науки, знання й освіти» і відзначив, що тепер для вступу у вищу школу не треба мати жодних дипломів, крім особистого посвідчення (Декрет Раднаркому УСРР від 2.03.1919 року «Про вступ до вищої школи»). У зв'язку з тим планувалося з травня 1919 року відкрити «підготовчі семестри». Скасовуються державні іспити, дипломи – як свідоцтва, що дають права і привілеї, а також учені ступені і звання.

Щодо внутрішнього життя вищої школи Володарський сказав, що на часі вироблення нових програм і методів викладання для всіх вищих шкіл, в основу яких покладений трудовий принцип.

На той час у Полтаві існували фрагментовані вищі школи: Комерційний інститут, правничий та історико-філологічний факультети. Радянська влада планувала їх об'єднати в один загальний факультет гуманітарних наук, а надалі – в університет [9].

Про учительський інститут у промові Володарського не було сказано ні слова. Але, швидше за все, цей візит надихнув колектив учительського інституту на створення проекту статуту педагогічного інституту (як вищої школи), який і був розроблений уже в травні. Як зазначається в написаному О. Т. Булдовським у 1920 році «Звіті про сучасний стан Полтавського педагогічного інституту» [15], перетворення колишнього Полтавського учительського інституту на вищу школу під назвою «Полтавський педагогічний інститут» фактично було здійснене в травні – липні 1919 року. Проект Статуту педінституту був переданий на затвердження відділу Вищих шкіл при Народному комісаріаті освіти (м. Київ). Зі слів О. Булдовського, в середині липня 1919 року один примірник статуту повернувся у Полтаву з поміткою про затвердження завідувачем відділом Вищих шкіл тов. Володарським. Як можна зрозуміти, цей екземпляр на час написання звіту був втрачений; в архівах поки що не виявлено інших екземплярів затвердженого Статуту. Заняття в інституті, що працював би за новим Статутом, повинні були розпочатися після канікул, у вересні 1919 року. Але цього не сталося у зв'язку з тим, що 29.07.1919 року Полтава зайнята денікінськими військами, а керівництво освітніми закладами перейшло до Управління народної освіти при Головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії. Усі законодавчі акти, прийняті після 7.11.1917 року «окремими крайовими утвореннями в місцевостях, які перебувають в управлінні Головного Командування, вважаються відміненими» [7, арк. 9]. Внесені поправки до положення про Учительські інститути. Викладання українською мовою було заборонене в закладах, що фінансувалися коштом денікінського уряду, а викладання історії та географії України заборонене в усіх закладах [7, арк. 1].

Заклад продовжив функціонувати як учительський інститут із російською мовою викладання, але на основі положення, яке відрізнялося від того, що існувало за часів царської Росії. Штатним розписом учительських інститутів на зайнятій денікінцями території передбачалися посади: директора, законовчителя, учителів наук, учителя графічних наук, учителя співів, учителя музики, помічника учителя ручної праці.

«На місце Левицького, що виїхав на Кубань, на посаду ректора був призначений Ковалевський (раніше працював учителем і інспектором Другої чоловічої гімназії). Українські педагоги були звільнені, а на їх місце були призначені росіяни або малороси» [4, с. 313]. Хто конкретно займав інші названі вище посади в учительському інституті – нам не відомо.

Набору на 1-й рік навчання учительського інституту в 1919 році здійснено не було, але заняття на старших курсах восени того року продовжувалися.

О. Т. Булдовський у своєму звіті пише, що після вигнання денікінців і повернення радянської влади 27 грудня 1919 року полтавський губернський відділ народної освіти видав Наказ про усунення призначених за час денікінської влади педагогів (чимало представників інтелігенції самі покинули Полтаву разом із білогвардійськими військами). Наприкінці грудня лектори, котрі працювали до серпня 1919 року, повернулися в інститут і взяли до відновлення занять. Услід за тим було відновлено проект статуту, який і затвердила Колегія губернського відділу народної освіти [15, арк. 30]. Відомий нам рукописний не датований варіант Статуту [16, арк. 125–130], виконаний почерком О. Т. Булдовського, містить і навчальні плани для відділів і підвідділів інституту. Проте у нас є сумніви щодо їх повної реалізації в навчальному процесі, зважаючи на суттєвий дефіцит викладацьких кадрів.

Полтавський педагогічний інститут (січень 1920–квітень 1921 року). Наказом від 13.01.1920 року № 3, який підписали Голова Губревкому Я.Дробніс і зав. відділом народної освіти О. Мізерницький, Полтавський учительський інститут із цієї дати оголошувався Вищою школою під назвою «Полтавський український педагогічний інститут» і до переходу під керівництва центральної влади підлягав Полтавському губернському відділові освіти [8, арк.5]. Отже, січень 1920 року (а не липень 1919 року) слід вважати початком функціонування Полтавського педінституту з юридично засвідченим статусом.

Але такий статус «місцевої вищої школи» мала, наприклад, і Вища робітничка школа у м.

Полтаві, заснована в грудні 1919 року. Розуміючи хиткий статус педінституту, голова Губревкому в Наказі від 15.03.1920 року № 47 вказує, що слід «...негайно приступити до організації радянського інституту народної освіти, зосереджуючи навколо Педагогічного інституту всі курси до готування робітників до праці в різних галузях освіти» [8, арк. 19]. Процес створення цього інституту затягнувся більше ніж на рік.

Наказом Губревкому від 13.01.1920 року № 3 пропонується переобрати Педагогічну раду новоутвореного педінституту, якій негайно скласти програми і подати на затвердження у відділ освіти [8, арк. 5].

Слід зазначити, що наприкінці 1919-го – у першій половині 1920 року «третя» більшовицька влада у Полтаві вела себе досить обережно, на деякий час відмовилася від єдиноначалля і партійного контролю в закладах освіти, дозволивши їхнім колективам самим обирати органи управління. Школами керували педагогічні ради. Колектив педагогічного інституту вирішив назвати орган самоуправління «науково-учебною радою», сподіваючись, що це допоможе в майбутньому отримати статус повноцінного вищого навчального закладу.

О. Т. Булдовський досить чітко описує функціонування цього колективного органу управління [15, арк. 30–31]. «Науково-учебна рада» складалася із представників лекторів і слухачів у рівній кількості. Вирішення поточних справ і керівництво адміністративним життям належало президії або правлінню науково-учебної ради, котре складалося із голови й заступника голови ради, а також із голів і секретарів окремих відділів. Кожен із трьох відділів (словесно-історичний, фізико-математичний, природничий) теж мав окремі ради, що керували їхнім внутрішнім життям. Господарчими справами відав господарчий комітет, у склад якого науково-учебна рада делегувала 2 представники, ради відділів – по 1 представникові.

Судячи з підписів у тарифних відомостях, на виборній посаді голови науково-учебної ради Полтавського педагогічного інституту найдовше був О. Т. Булдовський (мінімум – із лютого до початку жовтня 1920 року, коли більшовики розгорнули репресії проти національно свідомих представників інтелігенції, і він був заарештований). Наприкінці 1920 року обов'язки голови виконував його заступник – лектор із політекономії І. В. Лебединський; у 1921 році, до утворення Полтавського інституту народної освіти, головою науково-учебної ради був В. Ф. Ніколаєв.

Про склад викладачів і перелік навчальних дисциплін у педагогічному інституті маємо уявлення із тарифних відомостей [5] і звітів. Склад викладачів і перелік дисциплін у різні місяці не були стабільними. Окремі викладачі, котрі починали працювати у педагогічному інституті, становили основу й кадрового складу Інституту народної освіти.

Деякі викладачі у 1920-му – на початку 1921 років викладали одночасно і на *словесно-історичному відділі* педагогічного інституту, і для студентів історико-філологічного факультету (що є ще одним свідченням їх єдності і в 1918–1919 роках): голова відділу – філолог О. Т. Бузинний, лектор з української літератури – В. О. Щепотьєв; психології, теорії трудової школи – Г. Г. Ващенко, політекономії, історії соціалізму та теорії права – І. В. Лебединський, філософії, загальної наукової методології, історії педагогіки – І. Я. Чаленко, стародавньої й середньовічної історії – О. М. Васильєва, історії Західної Європи та всесвітньої літератури – Л. М. Степанов, історії Росії та історії слов'ян – І. Ф. Рибаків, всесвітньої історії – Т. О. Богданович, археології – В. М. Щербаківський, історії України – А. Ф. Дучинський, співів – В. М. Верховинець та інші.

Серед викладачів *природничого відділу* на початку 1920 року: завідувач В. Ф. Ніколаєв (Миколаїв) – ботаніка, анатомія і фізіологія рослин; О. Т. Булдовський (зоологія, методика природознавства, методика навчання географії); К. В. Дубняк (загальне землезнавство); М. М. Самбікін (метеорологія і кліматологія); М. І. Гавриленко (порівняльна анатомія тварин, лаборант з біології); В. В. Лауер (анатомія і фізіологія людини); Й. О. Власенко (загальна і неорганічна хімія); Я. Г. Бергольд (органічна хімія). Кілька лекцій із природознавства, географії, фізики прочитав керівник у 1918–1920 роках зразкової школи при педінституті Ф. І. Пошивайло (із 30.01.1920 року ця школа стала звичайного типу).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

Викладачів *фізико-математичного відділу* було теж небагато: математики М. О. Лісовський, В. С. Воропай, О. Д. Нікологорський, Є. Я. Супрун, С. І. Колісник; фізики О. І. Ліщина-Мартиненко, М. О. Харченко, Н. М. Васільєв.

Названі викладачі працювали у педінституті не щомісяця. Причому їх кількість під кінець 1920 року суттєво зменшилася. Практично всі викладачі за сумісництвом ще й викладали в школах і технікумах Полтави, працювали в інших установах (музеї, відділі освіти тощо).

За станом на серпень 1920 року у педагогічному інституті працювали 24 лектори (зокрема 3 – загальних дисциплін, 9 – на словесно-історичному відділі, 4 – фізико-математичному, 5 лекторів і 3 асистенти – на природничому відділі). Крім того, було 25 вакансій, які планувалося заповнити лекторами, запрошеними із Харкова (О. Т. Булдовський [15] розписує план заповнення вакансій).

Відповідно до правил вступу, прийнятих більшовицькою владою ще в 1919 році, у ВНЗ стали приймати не тільки осіб із середньою освітою (зі стажем або без стажу), але й без неї (для таких передбачався колоквіум). Переведення із курсу на курс тоді відбувалося автоматично, оскільки будь-якої форми підсумкового контролю (заліків тощо) не було передбачено.

Інститут не мав задовільного забезпечення приміщеннями. Найкраще були обладнані кабінети природничого відділу (ботанічний, зоологічний, анатомо-гістолого-фізіологічний, мінералогічний і геологічний та хімічна лабораторія), оскільки інститут отримав частину майна кабінету природознавства Кадетського корпусу, й частину – хімічного кабінету реального училища. Частина наочності виготовлена самими викладачами.

Природничий відділ поділявся на 2 підвідділи: географічний і біологічний.

У табл. 7 подано перелік навчальних дисциплін для студентів підвідділів (*лекції/практичні на тиждень*).

Таблиця 7

Спільні дисципліни для студентів усіх відділів [15, арк. 35-37;16, арк. 126-127]

Загальна психологія (3/1) Психологія дитини (2/2) Логіка (1/-) Історія виховання і навчання (2/2) Історія педагогіки (2/2) Теорія трудової школи (1/2) Школотознавство (1/1) Виразне читання (-/2) Нова мова (4/-)	Історія філософії з історією наукового світогляду (3/1) Дитяча література (1/-) Гігієна і фізичне виховання (2/-) Політична економія (2/-) Історія соціалізму (2/-) Теорія права в зв'язку з радянською конституцією (1/-) Педагогічне малювання і ліпка (-/2) Педагогічна ручна праця (-/4) Співи (-/2)
--	--

Дисципліни, спільні для студентів природничого відділу

- Загальний курс фізики (2/4)
- Загальний курс хімії (2/4)
- Загальне землезнавство (3/1)
- Кристалографія і мінералогія (2/2)
- Загальна біологія (3/1)
- Виробництво посібників і фотографія (-/4)
- Геологія з палеонтологією (3/1)

Таблиця 8

Дисципліни, які викладалися окремо для студентів підвідділів

Для географічного підвідділу*	Для біологічного підвідділу
Описова астрономія (2/2) Побудова і креслення карт (1/1) Зоологія і фітогеографія (1/1) Метеорологія і кліматологія (1/1) Господарський побут народів (2/1) Країнознавство (2/1) Географія України (2/1) Методика географії (2/2) Грунтознавство (2/-) Антропологія і етнографія (2/1)	Хімія аналітична Хімія органічна Зоологія Ботаніка Анатомія людини і тварин Анатомія і фізіологія рослин Методика природознавства Порівняльна анатомія тварин

* Деякі навчальні дисципліни за браком викладачів та внаслідок реформування закладу не викладалися.

За інформацією в.о. голови науково-учебної ради педінституту І. В. Лебединського від 9.11.1920 року [16, арк. 80], набір студентів 1-го курсу, здійснений на 1920–1921 н.р., не був розподілений по відділах (викладалися тільки спільні для студентів усіх відділів загальноосвітні та психолого-педагогічні дисципліни – за переліком вище).

Розподіл студентів між курсами і відділами у 1920–1921 н.р. [16, арк. 102]

Курс	Словесно-історичний	Фізико-математичний	Природничий	Разом
I	«Основний», не розподілений між відділами			282
II	36	16	33	85
III	28	12	15	55
IV	15	16	15	46
Усього	79	44	63	468

У 1920 році був реформований не тільки учительський інститут (став педагогічним), дві учительські семінарії міста перетворені на професійні педагогічні школи (імені Б. Грінченка та імені М. Драгоманова).

У серпні 1920 року була здійснена спроба перетворити Полтавський історико-філологічний факультет товариства «Просвіта» на Полтавський український інститут громадських наук (як тимчасовий захід – до створення єдиної для УСРР мережі навчальних закладів). Навіть був прийнятий Наказ від 26.08.1920 року № 256 Народного комісаріату освіти та затверджені навчальні плани цього інституту [16, арк. 92]. У вересні узгоджувалося питання про передачу до нього із педінституту фізико-математичного відділу (як окремого факультету). Але щось у цій справі не склалося, й у листі від 8.10.1920 року Наркомпрос УСРР визнав існування у Полтаві історико-філологічного факультету як тимчасового, до створення інституту народної освіти [16, арк. 1].

У першому кварталі 1921 року йшла підготовка до утворення вищого навчального закладу – Полтавського інституту народної освіти (ПІНО) на основі об'єднання історико-філологічного факультету та педагогічного інституту. 4 квітня 1921 року відбулося засідання об'єднаної ради двох закладів під головуванням декана факультету І. Ф. Рибаківа і голови науково-учебної ради педінституту В. Ф. Ніколаєва, а 10 квітня В. О. Щепот'єв був обраний ректором.

Розроблений радою статут ПІНО не затверджений Головною профосвітою (з посиланням на те, що буде затверджене загальне положення про управління вищою школою). Водночас, у своєму листі від 12.04.1921 року Головна профосвіта звело функції обраного ректора ПІНО до представницьких. Було вказано, що при відсутності ректора-комуніста Губпрофосвіта повинна призначити у ПІНО політичного комісара. А при ректорові і політкомісарові створюється загальний орган правління інститутом у складі двох деканів, помічника ректора, секретаря і 1 студента [16, арк. 7].

Упродовж 14–22 квітня 1921 року завершилися організаційні заходи щодо налагодження діяльності ПІНО в складі двох відділів: словесно-історичного (на базі однойменного відділу педінституту й історико-філологічного факультету, на чолі з деканом І. В. Лебединським), та природничо-математичного (на базі двох відділів педагогічного інституту, на чолі з деканом В. Ф. Ніколаєвим). Серед кафедр новоутвореного інституту – загального землезнавства та географії України з методикою навчання (завідувач – М. М. Самбікін).

Вибори ректора і керівництва нового ВНЗ, вочевидь, вказують на те, що до факультету був фактично приєднаний педінститут, і наступні 2 роки діяльності ПІНО продовжував традиції, закладені на історико-філологічному факультеті.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДО ТЕМИ

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 368 с.
2. Булава Л. М. О. Т. Булдовський і В. Ф. Ніколаєв – голови науково-навчальної ради Полтавського педінституту як колективного органу управління в 1920–1921 рр. / Леонід Миколайович Булава // Історична пам'ять. – Полтава : ПНПУ. – 2013. – Вип. 30–31. – С. 164–169.
3. У справі заснування у Полтаві факультету педагогічного // М. Рудинський. – відбиток з журналу «Нова школа», ч. 4. – 1918. – 20 с.
4. Ващенко Григорій. Твори. [Т. 6]. Спогади. Статті / Григорій Ващенко ; Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – Київ : Школяр, 2006. – 464 с.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО) – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 133–137 ; Спр. 300. – Арк. 237–242 (Відомості про викладачів і службовців Полтавського педагогічного інституту, 1920 – початок 1921 року).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

6. ДАПО. — Ф.1507. — Спр. 213. — Оп. 1. — Арк. 26.
Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 138-139. Спр. 213. — Арк. 11 а,б. Спр. 300. — Арк. 113–116 (Відомості про викладачів Полтавського історико-філологічного факультету, 1920 р.).
7. ДАПО. — Ф. 3986. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 1-9.
8. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1 — Спр. 165.
9. Известия Полтавского губисполкома и Полтавского губернского комитета коммунистической партии [Газета]. — П'ятниця, 25 квітня 1919 року.
10. Історико-філологічний факультет у Полтаві // Б. В. Год, О. П. Єрмак, П. В. Киридон. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. — Полтава, 2009. — С. 9-13.
11. Лобурець В. Є. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка (нарис історії). — Полтава, 1994. — 24 с.
12. Несвицкий А. А. Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник. — Полтава, 1995. — 280 с. : ил. — /Государственный архив Полтавской области. Полтавское краевое объединение Всеукраинского общества "Просвіта" им. Т. Шевченко / Рукопис зберігається у Державному архіві Полтавської області(ДАПО). — Ф. 8831. — Оп. 15. — Спр.1. — Режим доступу : http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=4822
13. Постанова Міністерства народної освіти від 27 липня про затвердження планів навчання в учительських семінаріях та інститутах // Державний вісник. — 1918. — № 38. — 22 серпня.
14. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914 — 1921. — Вінніпег, 1974. (Перевидання: Полтава, 1994.— 178 с.). — Режим доступу : <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/vospominaniya-poltavchan?id=4844>
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 166. — Оп. 1 — Спр. 950. — Арк. 30–35.
16. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1101.
17. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 31-32. — Спр. 169. — Арк. 125. — Спр. 164. — Арк. 41-52. (Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Поділля, Чернігівщини та Полтавщини, 1918 рік).
18. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп.1. — Спр. 165. — Арк. 1- 214. (Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Полтавщини)
19. ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 20.
20. Центральний державний історичний архів України. — Ф. 707. — Оп.299. — Спр.6.
21. Щербаківський В. Український університет у Полтаві : спогади / Вадим Щербаківський; Центр охорони та досліджень пам'яток археології, Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Державний архів в Полтавській обл. — Полтава, 1994. — 40 с.

1. 4. ПОЛТАВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (04.1921 – 08. 1930 РОКІВ) ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Остаточно утвердившись в Україні, більшовицька влада розпочала реформи, спрямовані на перетворення усього суспільного життя на основі ідеології марксизму-ленінізму. Винятком не стала й система вищої освіти, яка також підлягала якнайшвидшому реформуванню новою владою. Одним із головних завдань реформування системи вищої освіти в Україні було встановлення тотального контролю держави над закладами освіти [1].

Ще навесні 1920 р. було проголошено рішення про ліквідацію старої вищої школи і початок діяльності інститутів народної освіти (ІНО). В основу діяльності ІНО в Україні було покладено декрет про ВНЗ РРФСР, підписаний В. Леніним 2 вересня 1921 року. У ньому вказувалися основні завдання функціонування ВНЗ і визначалася структура управління інститутом на колегіальній основі, з участю представників від студентства. Система освіти у 1920-х роках передбачала значне розширення кадрового складу освітян, створення нової системи підготовки та перепідготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників. Ця система ґрунтувалася на тому, що на педагогічній роботі як у початковій, так і в семирічній школах мають працювати вчителі з вищою освітою. Задля цього в Україні були створені педагогічні навчальні заклади двох основних типів – інститути народної освіти (ІНО) та вищі трирічні педагогічні курси [2]. Трирічні педкурси (згодом – педтехнікуми) готували вчителів для початкової школи, а ІНО з трирічним терміном навчання – учителів для другого центру: семирічок, профшкіл, робітфаків і технікумів. Загалом у 1920-х роках в Україні функціонувало тринадцять вищих педагогічних навчальних закладів – інститутів народної освіти, серед яких був і Полтавський ІНО. Відповідно до загальних положень їх статуту, затвердженого Управлінням вищих шкіл Народного комісаріату освіти (НКО), головним завданням нових навчальних закладів мала стати підготовка працівників дошкільного, шкільного і позашкільного виховання [3].

Полтавський інститут народної освіти (ПІНО) було створено у квітні 1921 року як вищий педагогічний навчальний заклад шляхом об'єднання двох навчальних закладів – Полтавського історико-філологічного факультету та Полтавського українського педагогічного інституту. У цей же час у Полтавській губернії також зорганізовано мережу педагогічних курсів. У 1922–1923 н.р. діяло 20 педкурсів, в 1924–1925 – тільки 9. Постановою РНК від 9 липня 1925 року педкурси перейменовані на педагогічні технікуми, які теж мали статус ВНЗ.

Очолювала ПІНО інститутська рада, що складалася із відповідальних працівників інституту, представників місцевого Губернського відділу народної освіти та студентів. До її компетенції належали питання навчальної, адміністративної та господарської діяльності. Навчальні плани, кількість викладачів і студентів, різноманітні положення й інструкції, що регулювали внутрішнє життя інституту, затверджував Укрголовпрофос НКО. Крім підготовки учительських кадрів, тобто головного свого завдання, ПІНО готував учителів для професійної освіти і дитячих позашкільних установ.

Першим ректором ПІНО у квітні 1921 року було обрано професора словесності В. О. Щепотьєва, однак він так і не почав виконання своїх обов'язків і не підписував офіційних документів (як писав сам, через «перетомленість серця»). Обов'язки ректора до березня 1922 року виконувала проректор Н. Ю. Мірза-Авакянц [4], на той час – дружина одного з керівників полтавської Губосвіти – Браташевського. Причин того, що В. О. Щепотьєв не був фактичним керівником закладу, – невдоволення Наркомату освіти тим, що ректор не тільки не був комуністом, а ще і восени 1920 року був заарештований за «антирадянську діяльність».

Щепотьєв Володимир Олександрович – ректор ПІНО у 1921–1922 роках, літературознавець, фольклорист, історик, перекладач, педагог. Народився у 1880 році у місті Полтаві в сім'ї дрібного урядовця. В 1900 році закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на навчання на словесне відділення Петербурзької духовної академії, яку закінчив 1904 року і тоді ж був призначений на посаду учителя російської мови Полтавської музичної школи, де працював до 1910 р. Упродовж 1910–1917 років В. О. Щепотьєв викладав російську мову і літературу у Полтавському жіночому єпархіальному училищі. Брав активну участь в організації Полтавського губернського архівного управління. Був обраний членом Полтавської ученої архівної комісії. Після революції – член етнографічної комісії ВУАН, голова Полтавського наукового товариства [4]. Із жовтня 1917 року переходить працювати у Полтавський учительський інститут лектором з української та російської філології. Із 1918 року працював також лектором з української мови та літератури Полтавського історико-філологічного факультету. Через брак фахівців у 1917–1921 роках викладав українську мову та літера-

туру у багатьох школах. Користувався загальною повагою серед викладачів, студентів, інтелігенції Полтави. Слід додати, що навколо В. Щепотьєва групувалися викладачі, які чинили спротив перетворенню

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

ІНО лише на кузню комуністичного виховання. Затверджений професором ПІНО в 1926 році. Вдруге В. О. Щепотьєв був заарештований у 1928 році в справі СВУ (15.06.1928 року виключений зі складу викладачів ПІНО й у 1929 році висланий на Алтай). В 1934 році повернувся на Полтавщину (с. Венрик Гадяцького району). Утретє заарештований 22 вересня 1937 року, у час «великого терору». Співпраця зі слідством, розкаяння, покази на соратників йому не допомогли. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС Полтавської області за ст. 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок виконано 29 листопада 1937 р. у Полтаві. Реабілітований Полтавським обласним судом 5 липня 1958 р.

Мірза-Авакянц (Дворянська) Наталія Юстівна – в. о. ректора ПІНО в 1921–1922 роках. Народилася 11.10.1888 року у місті Борисполі, у родині земського лікаря. У 1907 році закінчила Київську жіночу гімназію і працювала на однорічних педагогічних курсах при Московському навчальному окрузі. 1913 року склала державний іспит при Московському університеті з правом викладати історію. У 1915 році повернулася у Київ і викладала в школі при Педагогічних курсах. З 1917 року – викладач Української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. У 1918 році Н. Мірза-Авакянц – лектор Полтавського учительського інституту, а також історико-філологічного факультету. З 1921 по 1922 роки виконувала обов'язки ректора новоутвореного Полтавського інституту народної освіти, до 1924 року працювала професором історії України. У 1922–1923 роках завідувала навчальною частиною та була деканом Полтавського агрокооперативного технікуму. З 1924 року – професор Харківського інституту народної освіти, очолювала методичну комісію з історії, також була науковим співробітником науково-дослідної кафедри та Інституту історії української культури і Комісії ВУАН з вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст. У 1934 році Н. Мірза-Авакянц було звільнено з усіх посад. В 1935 році вона знову влаштувалася на роботу на кафедрі історії України Київського університету, якою завідувала упродовж 1936–1938 років, проте у 1938 році її було заарештовано і засуджено до 10 років позбавлення волі. Імовірно, Н. Ю. Мірза-Авакянц загинула на початку 1940-х років. Реабілітована 1959 року.

36

Матеріали архіву зберегли перший штатний розпис інституту, поданий на затвердження 10 квітня 1921 року. Спочатку ІНО мали право на власний розсуд розбудовувати свою внутрішню структуру. У перший рік своєї роботи ПІНО мав два відділи: *природничо-математичний* (декан – В. Ф. Ніколаєв) і *словесно-історичний* (декан – І. В. Лебединський). Однак процес поділу інститутів в УСРР став фактично не керованим, саме тому в червні 1921 року НКО запровадив постанову про можливий поділ ІНО лише на два факультети: соціального виховання і професійної освіти. В ПІНО функціонував лише один *факультет – соціального виховання*. Термін навчання становив 3 роки. Студенти навчалися 6 днів на тиждень з навантаженням 72 години (48 год. теоретичних і 24 год. практичних). Навчальні плани ПІНО були затверджені Управлінням професійної освіти Народного комісаріату освіти. Більше ніж 50 % навантаження студентів становили дисципліни професійної та практичної підготовки, ще 30 % – загальноосвітні предмети (загальна географія, географія України тощо) і 20 % – дисципліни політичної та соціально-економічної підготовки (сюди ж належала й економічна географія). Отже, студенти вивчали низку обов'язкових предметів, насамперед, ідеологічного спрямування: історію революційного руху, історію класової боротьби, згодом історичний і діалектичний матеріалізм. Викладання цих предметів, як правило, поручалося ректорам-комуністам.

Архівні матеріали показують нам перший склад професорів і викладачів ПІНО. Кадровий склад інституту в цей час перебував на стадії формування. Як видно із цього документа, у ПІНО на момент його утворення було досить багато вакантних посад професорсько-викладацького складу, серед професури – досить багато викладачів Харківського інституту народної освіти (колишнього Харківського університету). Водночас слід зазначити, що низка з них лише декілька разів була у Полтаві з лекціями. Згодом професорсько-викладацький склад інституту було сформовано з місцевих науковців та педагогів, а практика залучення професури з Харкова практично припинилася.

Що стосується географічних дисциплін, то на самому початку 1920-х років тут працювали професори кафедри загального землезнавства та географії України: К. В. Дубняк – відомий український географ, теоретик української економічної географії та географічної економіки; Ф. Т. Матвієнко-Гарнага – один із лідерів районної школи в українській економічній географії першої половини ХХ ст., основоположник краєзнавчого та районного напрямів у науці; М. М. Самбікін – фундатор української агрометеорологічної науки.

Професійних географів на той час узагалі було ще мало (а географія в школі «розчилялася» у природознавстві чи суспільствознавстві). Тому окремі фізико-географічні дис-

ципліни викладали і представники інших природничих наук: ботаніки В. Ф. Ніколаєв і М. Ф. Ніколаєв, зоологи О. Т. Булдовський і М. І. Гавриленко, яким належала провідна роль у розробленні змісту і методики природничо-географічної освіти у Полтавському інституті народної освіти. А професор О. Т. Булдовський був одним із авторів «ландшафтної програми» викладання природознавства у початкових і середніх школах усієї України.

Економічну географію також декілька років викладали вчені-історики, які, зокрема, займалися економічною історією (І. Ф. Рибаків, В. О. Пархоменко). ПІНО зайалося підготовкою вчителів досить широкого профілю, і географічні дисципліни входили у плани підготовки і природознавців, і гуманітаріїв.

Таблиця 10

Список професорів і викладачів Українського вищого інституту народної освіти у Полтаві за станом на 10 квітня 1921 року [6] (подано в скороченому варіанті)*

Кафедра	Штат	Відомості про склад
1. Історії філософії	2 професори	1. Чаленко І. Я.
2. Соціальної педагогіки	3 професори	1. Ващенко Г. Г.
	2 викладачі	
	1 асистент	1. Чередниченко В. І.
3. Психології	3 професори	1. Прусенко Г. П.
	2 викладачі	
4. Політичної економії і статистики	2 професори	1. Лебединський І. В. 2. Ротмістров Г. Г.
	1 викладач	
5. Всесвітньої історії	3 професори	1. Голдін Н. С. 2. Кагаров Е. Е.
	2 викладачі	1. Васильєва О. М.
6. Історії України з методикою навчання	3 професори	1. Багалій Д. І. 2. Мірза-Авакянц Н. Ю. 3. Барвінський В. О.
	2 викладачі	
7. Історії слов'ян і Росії	2 професори	1. Рибаків І. Ф.
8. Історії української літератури	3 професори	1. Сумцов М. Х. 2. Щепот'єв В. О.
	1 викладач	1. Бузинний О. Т.
9. Історії російської літератури	2 професори	1. Білецький О. І.
10. Історії всесвітньої літератури	3 професори	1. Сагарда М. І. 2. Кагаров Е. Е.
	1 викладач	1. Степанов Л. М.
11. Історії мистецтва	3 професори	1. Шміт Ф. І. 2. Таранушенко С. А. 3. Щербаківський В. М.
	1 викладач	
12. Української мови і методики навчання	2 професори	1. Шаля І. В.
	3 викладачі	2. Капустянський Іван Назарович
13. Порівняльного мовознавства	2 професори	1. Ріттер П. Г.
14. Класичної філології	2 професори	1. Прийма І. С.
	1 викладач	1. Франко Т. І.
15. Історії права	1 професор	1. Дябле В. К.
	1 викладач	1. Чуйко В. С.
16. Чистої математики з методикою	5 професорів	1. Нікологорський О. Д. 2. Супрун В. С.
	2 викладачі	1. Воропай В. С. 2. Лебединський М. О.
17. Механіки	1 професор	
	1 викладач	1. Філіпов Д. М.
18. Астрономії	1 професор	
	1 викладач	1. Вяхирев М. В.
19. Фізики та методики навчання	2 професори	
	2 викладачі	1. Харченко М. О.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Продовження табл. 10

20. Хімії	2 професори	1. Жаботинський Е. П.
	2 викладачі	1. Берггольц Я. Г. 2. Власенко Й. О.
21. Анатомії і фізіології людини	3 професори	1. Лауер В. В.
	1 викладач	1. Булдовський О. Т.
	2 асистенти	1. Гавриленко М. І.
22. Зоології	2 професори	1. Нікольський О. М.
	1 викладач	1. Фабрі І. А.
23. Ботаніки	2 професори	1. Ніколаєв В. Ф.
	1 викладач	
24. Методики навчання природознавства	1 професор	
25. Геології та мінералогії	2 професори	
	1 викладач	
26. Загального землезнавства та географії України з методикою	3 професори	1. Дубняк К. В. 2. Матвієнко-Гарнага Ф. Т. 3. Самбікін М. М.
	2 викладачі	
27. Біології	2 професори	1. Лебедів О. П.
	1 викладач	
28. Німецька мова	4 викладачі	1. Берг Е. Е. 2. Коробко Х. Е. 3. Грюн М. А.
29. Французька мова	3 викладачі	1. Марченко М. О.
30. Англійська мова	2 викладачі	1. Сергійв Д. Л.
31. Польська мова	1 викладач	
32. Класична мови	2 викладачі	
33. Педагогічне мистецтво	2 викладачі	1. Анастасевич О. Ф.
34. Рухливі ігри	1 викладач	
35. Співи і музика	2 викладачі	1. Верховинець В. М.
36. Ручна праця	4 викладачі	
37. Музеезнавство	1 викладач	
38. Вироблення шкільного наочного приладдя	3 викладачі	

**Імовірно, тут представлений проект штатного розпису, не до кінця реалізований.*

20.07.1921 року були опубліковані Правила прийому у ПІНО [33]:

«§ 1 До ПІНО приймаються особи, не молодші 18 років, відряджені профспілками, партками і комнезамами, а також червоноармійці, відряджені Губполітосвіти.

§ 2 Всі вступаючі до ПІНО повинні скласти іспити: 1) письмова робота на тему загального характеру, 2) алгебра, 3) геометрія, 4) природознавство, 5) всесвітня історія...

§ 3 В першу чергу приймаються всі практичні працівники освіти з не менш як однорічним педстажем; в другу – особи, що належать до індустріального чи сільськогосподарського пролетаріату та мають двохлітній виробничий чи громадський стаж; в третю – всі інші.

§ 5 Розподіл вакансій за відрядженнями від повітів Полтавщини (по 20 ... 40 осіб).

§ 6 Розподіл вакансій між іншими губерніями України (Кременчуцька – 75, Запорізька – 30, Донецька – 25, Чернігівська – 10, Харківська – 10)».

Заяви приймалися з 1 по 31 серпня, іспити – з 1 вересня, заняття починалися 10 вересня. 1921 року охочих вступити у ПІНО виявилось 706, однак реально розпочали навчання 539 осіб, із них 235 – на природничо-математичному відділі й 304 – словесно-історичному [5].

За час існування ПІНО не раз змінювалася його внутрішня структура. Нагадаємо, що в структурі ПІНО в 1921–1922 н.р. було два факультети: *словесно-історичний* (із мовно-історичним та літературно-мистецьким відділами) та *природничо-математичний* (із математичним і природничим відділами).

Наркоматом освіти були запропоновані для апробації перші навчальні плани підготовки студентів природничо-математичних відділів ІНО. Нижче наводимо витяги з двох навчальних планів фахової предметної підготовки студентів (із розбивкою по шести семестрах та розподілом по видах робіт [7]. Із цих планів видно місце географічних дисциплін

лін у загальній професійній підготовці учителів природничо-математичних дисциплін:

Таблиця 11

Математичний відділ. Спеціальність: математика

Дисципліни	I	II	III	IV	V	VI	Практичні	Семінари
Математика	3	3	3	3	2	2	8	
Фізика	3	3	3	3	-	-	6	
Енциклопедія технології	1	1	1	1	1	1		2
Хімія	3	3	3	3	-	-	6	
Метеорологія	-	-	1	1	-	-		
Математична географія	2	2	1	1	-	-		3
Геодезія	-	-	1	1	-	-		
Мінералогія і кристалографія	1	1	-	-	-	-		
Нова мова	2	2	-	-	-	-		
Методика математики	-	-	2	2	2	2		4
Методика фізики	-	-	-	-	2	2		2
Методика хімії	-	-	-	-	1	1		
Препараційне діло	-	-	-	-	1	1		
Екскурсії і шкільний музей	-	-	-	-	1	1		
Вступ до філософії	-	-	-	-	1	1		
Психологія	2	2	2	2	-	-		
Школотзнавство	-	-	-	-	1	1		
Усього	17	17	17	17	12	12	20	11

Таблиця 12

Природничий відділ. Спеціальність: географія та природознавство

Дисципліни	I	II	III	IV	V	VI	Практичні	Семінари
Елементарна фізика	2	2	-	-	-	-	2	
Елементарна хімія	2	2	-	-	-	-	2	
Загальна географія	2	2	2	2	1	1		2
Географія України	-	-	2	2	-	-		2
Біологія	-	-	-	-	2	2		
Ботаніка	2	2	2	2	-	-	4	
Зоологія і анатомія	2	2	2	2	1	1	4	
Історія Землі (кристалографія, мінералогія, загальна геологія)	2	2	2	2	2	2	3	
Етнографія та антропологія	2	2	2	2	-	-		4
Нова мова	2	2	-	-	-	-		
Методика природознавства	-	-	2	2	2	2		4
Методика географії	-	-	-	-	2	2		
Препараційне діло	-	-	-	-	1	1		
Екскурсії і шкільний музей	-	-	1	1	1	1		
Вступ до філософії	-	-	-	-	1	1		
Психологія	2	2	2	2				
Школотзнавство					1	1		
Усього	18	18	18	18	15	15		

У пояснювальній записці до цих експериментальних планів кожному ІНО надавалося право вносити окремі правки. Всі правки слід було передавати в НКО для затвердження. Тому рекомендований НКО і реальний навчальний план ПІНО не цілком збігалися (див. для прикладу перелік дисциплін у свідоцтві про закінчення навчання, виданому Ф. К. Курінному – майбутньому викладачеві, дідуєві нинішнього декана природничого факультету М. В. Гриньової).

В умовах переходу до трудової школи та активного розвитку в Україні краєзнавчого руху на початку 1920-х років програми підготовки учителів природознавства та географії у Полтавському ІНО починають орієнтуватися на місцеві матеріали, впровадження краєзнавчого принципу у викладанні географії.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Професорсько-викладацький склад ПІНО на кінець 1921–1922 н.р. складався із 30 лекторів, із них було 10 професорів і 20 викладачів. Географію в цей час викладали Ф. Т. Матвієнко-Гарнага, К. В. Дубняк, О. Т. Булдовський, М. І. Гавриленко, М. М. Самбікін.

Таблиця 13

Розподіл годин між лекторами ПІНО у 1921–1922 н.р. [11] (витяг)

Лектор	Назва предмета	Кількість тижневих годин
Булдовський Олександр Теофілович	Зоологія	5
	Методика природознавства	3
Гавриленко Микола Іванович	Геологія і мінералогія	2
	Зоологія хребетних	1
	Географія тварин	1
Матвієнко-Гарнага Федір Трохимович, професор	Економічна географія України	2
	Описова географія	2
Самбікін Михайло Митрофанович	Метеорологія	4
	Фізична географія	2
Дубняк Кость Володимирович	Загальне землезнавство	4
	Описова географія України	2

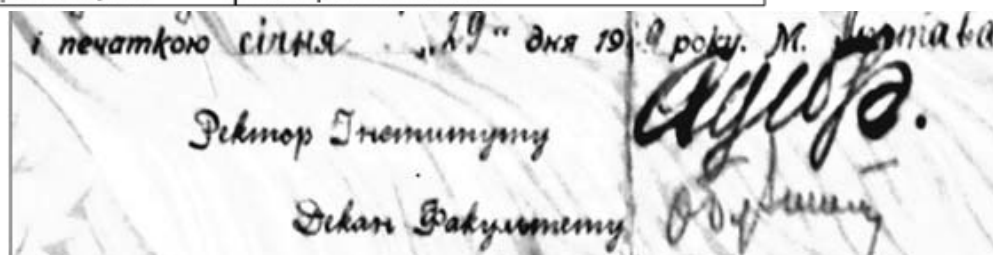
Заняття у ПІНО до 1924 року проводилися тільки ввечері з 17 до 22 години, оскільки більшість студентів працювало в реальному секторі економіки.

«Пред'явник цього КУРІННИЙ Федір Каленикович, що народився 1898 року в с. Руновщині на Полтавщині, вступив 1921 року у Полтавський інститут народної освіти на факультет соціального виховання і закінчив його повний курс в 1924 році з природничої секції.

За час перебування в інституті громадянин Курінний прослухав теоретичний курс і виконав практичні заняття з дисциплін, зазначених на звороті цього свідоцтва:

<ul style="list-style-type: none"> •Пролетарська революція •Історія культури •Історія української культури •Історія соціалізму •Економічна географія України •Українська мова й література •Анатомія й фізіологія •Психологія •Вступ до соцвиху •Сучасні педагогічні методи •Педологія •Шкільна гігієна •Семінар з соцвиху •Ботаніка •Зоологія •Енциклопедія виробництва 	<ul style="list-style-type: none"> •Математика •Фізика •Хімія •Неорганічна еволюція •Географія і антропогеографія •Біологія й теорія еволюції •Німецька мова •Французька мова •Мистецтвознавство •Фізкультура •Ботаніка з фітогеографією •Зоологія з зоогеографією •Методика природознавства •Фізична географія й метеорологія •Геологія й мінералогія •Вища математика
--	---

У квітні місяці 10 дня 1928 року підлягав іспитові в кваліфікаційній Комісії й обороняв кваліфікаційну працю на тему «Городина та бур'яни» (осіння екскурсія на город).

На підставі Положення про Інститути, затвердженого 19 липня 1927 року ВУЦВК і РНК УСРР, громадянину Курінному надається кваліфікація *Вчителя старшого концентра семилітки*.

Це свідоцтво видало Правління Полтавського інституту народної освіти за належним підписом і печаткою січня «29» дня 1929 року. м. Полтава.

*Ректор Інституту (підпис) Фарбер
Декан факультету (підпис) Бузинний»
Хор студентів ІНО, 1922–1923 н. р. (у центрі – І. Рибаків і В. Верховинець)*

Матеріальне становище студентів було надзвичайно складним. Постійний заробіток мала лише незначна їх частка (близько 22 %), решта працювала на поденних роботах [9]. Найбільш складною матеріальною проблемою для студентів був брак житла. Так, лише в 1923 році було відкрито гуртожиток «Інтернат іновців», однак у ньому могли одночасно жити лише 32 студенти. У грудні 1923 року ректор О. В. Ходак писав, що житла потребували ще 60 % студентів. Столів для кабінетів не вистачає (є 50 % від потреб), парт мало (25 % студентів стоять). Викладачів із інших міст запросити неможливо через нестачу житла. [34]. Тому кількість студентів, навіть упродовж одного навчального року, суттєво змінювалася в бік зменшення.

Студенти-активісти Полтавського інституту народної освіти, 1922–1923 н. р.: 1 – О. Касименко (у майбутньому – зав. каф. історії ПДПІ в 1934–1935 н. р., директор Інституту історії АН УРСР в 1947–1964 роках, доктор історичних наук); 2 – М. Дементієнко (директор низки ВНЗ в Україні); 3 – М. Дашенко (у майбутньому – викладач політекономії, декан, заступник ректора, директор ПДПІ в 1934–1935 роках); 4 – С. Данішев (у майбутньому – кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри, заступник директора ПДПІ)

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Більшість ІНО в Україні на початку 1920-х років очолювали професори з класичною університетською дореволюційною освітою, яку отримали ще в Російській імперії або ж в авторитетних університетах Європи. Саме тому було прийнято рішення НКО про призначення політкомісарів у ті вищі навчальні заклади, де ректори не були комуністами. Політкомісари здійснювали партійний контроль над ІНО. 7 березня 1922 року наказом НКО УСРР за № 2681 ректором ПІНО було призначено професора-історика І. Ф. Рибакова при політкомісарові М. С. Гаврилову (Гавриліву).

Рибаків Іван Федотович – ректор ПІНО у 1922–1923 роках. Народився в 1890 році в Херсоні. У 1908 році закінчив Першу херсонську гімназію і вступив на юридичний факультет Московського університету, однак згодом перевівся на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1915 році, був запрошений для підготовки до професорського звання по кафедрі історії Росії. З 1912 року розпочав педагогічну діяльність на московських вечірніх педагогічних курсах. Упродовж 1915–1918 років – викладач Московської петропавлівської німецької гімназії. В 1917 році читав лекції на учительських курсах в Самарі та Тамбові. В 1918–1919 роках працював у Головному управлінні архівних справ РСФСР. У січні 1919 року І. Ф. Рибаків отримав запрошення очолити кафедру історії у Тамбовському університеті, однак у травні 1919 року він переїздить до Полтави де був обраний професором історії Полтавського історико-філологічного факультету. З серпня 1919-го по лютий 1920 року був помічником декана, а з лютого 1920 року – деканом. Ректор ПІНО з березня 1922 року до квітня (за іншими даними – до листопада) 1923 року. При ньому основною формою керівництва інститутом були наради голів предметних комісій, на яких і приймалися рішення. Відсторонений від посади (щоб розірвати з традиціями історико-філологічного факультету) й замінений на ректора-комуніста. У 1923–1924 н.р., паралельно з історичними дисциплінами, викладав курс «Еконо-

мічна географія України». У ПІНО І. Ф. Рибаків залишався до липня 1924 року, коли звільнився у зв'язку з призначенням на роботу в Центральний архів РСФСР у Ленінграді [12]. В 1950–1952 роках завідувач кафедри політичної економії Ленінградського університету (потім – її доцент). Кандидат економічних наук. Автор праць і визнаний фахівець з економічної історії Росії та історичної демографії. Помер І. Ф. Рибаків у 1963 році.

Ректор ПІНО І. Ф. Рибаків і декан О. Т. Бuzинний. 1923 рік

Гаврилів Мирослав Степанович – політкомісар ПІНО у 1922–1923 роках (відомості в деяких джерелах про те, що він був ректором ПІНО, є помилковими). Народився у м. Тарнув (нині Польща) 24.07.1885 року. Закінчив гімназію у м. Станіслав у 1903 р. Вищу освіту отримав на природничо-математичному факультеті Львівського університету. З 1908 року розпочав педагогічну діяльність учителем української гімназії у Станіславі, де працював до 1914 р. З початком війни був мобілізований у військо, служив у Перемишлі, у 1915 році потрапив у полон і опинився в Туркестані. У Ташкенті перебував до лютого 1920 року. Починаючи з 1918 року, працював учителем української школи в Ташкенті. Після мобілізації ЦК РКПБ був направлений із групою членів партії на польський фронт. Із серпня знову в Україні. Працював у Харкові, Жмеринці й Тернополі як завідувач відділу освіти Галицького ревкому. У грудні 1920 року отримав направлення у Полтаву на посаду комісара (керівника) Центрального музею, з липня 1921 року очолював Полтавський губернський відділ професійної освіти. У березні 1922 р. призначений також політкомісаром ПІНО й агрокооперативного технікуму;

був на цій посаді до січня 1923 року [13]. Залишилися спогади про нього як інтелігентну порядну людину. З XII.1924 року М. Гаврилів призначений на посаду ректора Харківського інституту народної освіти. Був другом провідного українського географа С. Л. Рудницького. Дружина М. С. Гавриліва – Наталія Софронівна – фізико-географ, учениця академіка Рудницького. У 1930 році став директором Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Він був переконаним комуністом, однак втратив віру в ідеали та ідеї більшовизму; отримавши інформацію про вірогідний арешт, 15.02.1932 року покінчив з життям, залишивши записку: «Не можна жити, не поважаючи себе...».

Партійний осередок Полтавського інституту народної освіти, зима 1922–1923 року.
Другий зліва – комісар ІНО М. С. Гаврилов (Гаврилів). Студенти: перший справа – М. С. Дащенко (майбутній ректор ПДП в 1934–1935 роках), другий справа – Я. Ю. Кожевник (парторг ІНО, у майбутньому доцент Горьківського держуніверситету), по центру – Патока, крайній зліва – М. Д. Дементієнко (пізніше – зав. Червоноградського педучилища і директор Бердянського учительського інституту в 1932–1937 роках)

Після М. С. Гавриліва, у 1923 році обов'язки політкомісара ІНО виконував студент-комуніст Яким Кожевник. Політичні комісари залишилися у ВНЗ як контролююча ланка до жовтня 1925 року, відколи, згідно з розпорядженням Наркомату освіти, таку посаду при вищих навчальних закладах скасовано [14].

На початку 1922–1923 н.р. відбулася внутрішня реорганізація ПІНО. На першому курсі тепер єдиного факультету соціального виховання студенти не розподілялися за напрямками підготовки і вивчали спільні дисципліни. А з другого курсу починалася фахова (спеціальна) підготовка за трьома секціями: математичною, природничо-географічною, гуманітарною [8].

Відбулися зміни й у організації навчального процесу. Свідченням цього є навчальний плану факультету соціального виховання, що складався з трьох секцій – математичної, природничо-географічної та гуманітарної. Географічні дисципліни викладалися і для студентів старших курсів і природничо-географічної, і математичної секцій (М. М. Самбікін викладав курс метеорології). Для студентів усього інституту були встановлені обов'язкові географічні дисципліни в межах циклу загальноосвітніх дисциплін.

Витяг із навчального плану факультету соціального виховання ПІНО
за 1922 – 1923 н. р. [15]

№	Назва предмета	Лектор
II курс		
Спільні для усіх студентів дисципліни		
1.	Геологія і мінералогія	Гавриленко М. І.
4.	Краєзнавство	проф. Матвієнко-Гарнага Ф. Т.
Спеціальні предмети. Секція – математична		
Секція природничо-географічна		
6.	Фізика	Біляєв
7.	Хімія	Власенко І. О.
8.	Ботаніка	проф. Ніколаєв В. Ф.
III курс. Секція природничо-географічна		
10.	Фізична географія	проф. Ніколаєв В. Ф. Самбікін М. М
11.	Географія рослин і тварин	Гавриленко М. І.
12.	Антропология і антропогеографія	Лук'янович Б. Б.
13.	Фізіологія тварин	Гавриленко М. І.
14.	Геологія та мінералогія	Гавриленко М. І.
15.	Практикум з організації шкільного музею	проф. Ніколаєв В. Ф.
16.	Методика викладання природознавства і географії	проф. Буддовський О. Т.
17.	Екскурсійний метод	Гавриленко М. І.

У квітні 1923 року ректором ПІНО призначений комуніст О. В. Ходак [16] (за іншими даними [37], які здаються нам більш достовірними, приступив до виконання службових обов'язків на початку 1923–1924 н. р.).

Ходак Омелян Васильович народився в 1887 році у сільській родині. Навчався в учительській семінарії, однак її не закінчив, оскільки був виключений. Потім три роки, з (1914–1917), навчався на юридичному факультеті. Вищу освіту здобув, закінчивши Український інститут марксизму. Педагогічну роботу розпочав у Самарській губернії ще в 1911 році на посаді завідувача повітового відділу освіти. У 1917 році потрапив на румунський фронт, був членом бригадного комітету. У 1919 році став членом КП(б)У. У 1918–1920 роках служив у Червоній армії. На початку 1920 року був призначений секретарем Ставропольського комітету РКП(б). Протягом 1922– 1923 років О. В. Ходак очолював роботу організаційного відділу Головного управління професійної освіти НКО УСРР. Ректор Полтавського ІНО з 1923 року по вересень 1925 року. Зі звітів О. В. Ходака бачимо образ переконаного комуніста, досить проникливої людини, керівника, який щиро вболіває за доручену справу. Спогади викладачів ПІНО про нього різняться. Дехто згадує про його різкість (В. Щепотьєв), в інших він залишив враження інтелігентної урівноваженої людини (Г. Ващенко). Через настійливу політику переведення ІНО на рейки комуністичного виховання, боротьбу «з петлюрівщиною й деморалізацією викладачів і студентів», простежується його конфлікт зі «старою гвардією», яка працювала ще з часів історико-філологічного факультету. Через цей конфлікт О. Ходак звільнився з ПІНО (його було переведено на посаду ректора Інституту марксизму). У 1929 році він став ректором Харківського сільсько-господарського інституту [16]. В 1937 році О. В. Ходак був звільнений з усіх посад і працював у Києві вахтером. Дружина була репресована. Під час війни жив у склепі на Лук'янівському кладовищі. Помер 16 березня 1945 року.

лізацією викладачів і студентів», простежується його конфлікт зі «старою гвардією», яка працювала ще з часів історико-філологічного факультету. Через цей конфлікт О. Ходак звільнився з ПІНО (його було переведено на посаду ректора Інституту марксизму). У 1929 році він став ректором Харківського сільсько-господарського інституту [16]. В 1937 році О. В. Ходак був звільнений з усіх посад і працював у Києві вахтером. Дружина була репресована. Під час війни жив у склепі на Лук'янівському кладовищі. Помер 16 березня 1945 року.

Таблиця 15

Інформація О. В. Ходака про ПІНО за 3 навчальні роки [36] та дані за інші роки

Навчальний рік	Педагогічних працівників	Соціальне походження і партійність студентів (%)						Національний склад студентів (%)			
		кількість	партійців	із селян	робітників	службовців	інших	українці	росіяни	євреї	інші
1922-1923	38	359	7,2	65	14	15	6	95,5	0,5	3,2	0,8
1923-1924	20	416	13,9	72	12	12,7	3,3	95,4	0,7	3,0	0,9
1924-1925	23	200	10,5	63,5	15	14	7,5	95	1,5	3,5	0
<i>Дані за наступні роки (із різних джерел)</i>											
1926-1927	22	246	...	58	6	16+18*	2	91,05	3,25	5,7	0
1928-1929	73	562	(збільшення через злиття з педтехнікумом, отримання корпусу № 1)								
1929-1930	...	821**	...	35,8		24,5***	153+192**	...			

*Дітей учителів. ** 496 – на 1-й курс. ***Завдяки відкриттю робітничого факультету.

Таблиця 16

Динаміка контингенту студентів у 1924 – 1927 роках [10]

Навчальний рік	Кількість студентів на початку навч.			Кількість студентів наприкінці нр.			Залишило ІНО	Залишили	Частка студентів, забезпечених	Кількість студентів, які прииму-	Кількість студентів, які прииму-
	І к	ІІ к	ІІІ к	І к	ІІ к	ІІІ к					
1924-1925	96	89	59	72	74	48	50	20,5	35,0	86	–
1925-1926	133	76	74	104	64	67	48	17,0	22,0	40	50
1926-1927	126	104	68	90	81	61	66	22,2	24,0	49	50

Як видно з даних цієї таблиці, саме з причини матеріальної незабезпеченості близько 20 % студентів кожного року залишало інститут, а до третього курсу вибувало 50 % студентів. Матеріали архівів містять також численні матеріали про звернення адміністрації ПІНО до керівництва НКО щодо збільшення стипендіального фонду інституту.

Навесні 1923 року випущений «ліквідаційний курс» (зібраний зі студентів, які вступили в інститут ще в роки громадянської війни і настрої яких вважався «агресивно-петлюрівським»), тому кількість студентів зменшилася наполовину. Відбулися і зміни викладацького складу (зміщені ректор І. Ф. Рибаків, декани Л. М. Степанов і Р. В. Кутепов; у 1923–1924 н. р. кількість викладачів зменшилася із 38 до 20 – зокрема тих, хто працював ще на історико-філологічному факультеті, і, як вважалося, противився процесам «педагогізації» і «соціалізації» ПІНО). Крім зменшення кількості студентів, була ще одна причина скорочень: новий ректор О. В. Ходак зобов'язав викладачів працювати тільки у ПІНО й не суміщати роботу в інших навчальних закладах. За умов низької заробітної плати (100–120 крб), що забезпечувала тільки напівголодне існування, це було не вигідно викладачам.

Із 1922–1923 н. р. в школах і ВНЗ практикувалися «комплексні програми навчання», які в різних варіантах домінували майже 10 років. У складі цих програм у школі географія «розчинилася» в комплексних курсах природознавства, суспільствознавства, технологій виробництва тощо.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Провідні викладачі (професори) Полтавського ІНО, 1920-ті роки

Викладачі і студенти Полтавського інституту народної освіти, 1923–1924 н. рік. По центру, 1-й ряд – ректор О. В. Ходак, 3-й справа – О. Т. Бузинний (декан) 3-й зліва В. О. Щепотьєв; 2-га зліва Н. Ю. Мірза-Авакяни, 2-й справа – В. І. Мороз – завгосп

Викладачі (другий ряд, зліва направо): 1 – Я. Ф. Неврлі (німецька мова); 2 – Г. Г. Ващенко (педагог), 3 – Н. Ю. Мірза-Авакяни (історик), 4 – П. Л. Адамович (соціальне виховання), 5 – В. О. Щепотьєв (філолог, етнограф), 6 – О. В. Ходак (ректор) студентами гуманітарної секції Полтавського інституту народної освіти. 1924 рік

Викладачі ПНО (2-й ряд, зліва – направо): П. А. Адамович (педагог), В. О. Щепотъв (філолог, мистецтвознавець), О. Ліщина-Мартиненко (фізика, геодезія), В. С. Воропай (математик), О. В. Ходак (ректор), О. Т. Бузинний (літературознавець), Г. Г. Ващенко (педагог), М. М. Самбікін (метеоролог, географ), Я. Ф. Неврлі (іноземні мови), О. А. Победоносцев (фізик). Зі студентами математичної секції. Червень 1925 року

Викладачі природничо-географічних дисциплін (2-й ряд, зліва – направо): Ф. К. Курінний, професори: ботанік М. Ф. Ніколев, зоолог, методист з природознавства О. Т. Бурдівський, географ, аерометеоролог М. М. Самбікін, хімік І. О. Василенко. Зі студентами 4-го курсу агробіологічного відділу факультету старшого концентра ПНУ, грудень 1928 року

За станом на початок 1923–1924 н.р. в структурі інституту і далі функціонував один факультет – соціального виховання (декан О. Т. Бузинний), який мав уже два відділи: дошкільно-клубний та шкільний. У складі шкільного відділу виокремлювалося три секції: математична, природничо-географічна та гуманітарна. Починаючи із 1923 року, в ІНО з'явилася право самостійно розробляти власні навчальні плани, які погоджувалися з Управлінням професійної освіти Народного комісаріату освіти (НКО). У 1923–1924 н.р. у ПІНО дисципліни географічного циклу викладалися такими лекторами [17]:

Таблиця 17

Лектори, котрі викладали дисципліни географічного циклу у ПІНО в 1923–1924 н.р.

Лектор	Дисципліни	Годин	Мова	Вік лектора
Рибаков Іван Федотович	Історія європейської культури Історія Росії Економічна географія України	8	укр.	34
Булдовський Олександр Теофілович	Зоологія Методика природознавства	14	укр.	36
Гавриленко Микола Іванович	Геологія Мінералогія та кристалографія	4	укр.	34
Лук'янович Борис Борисович	Ботаніка Фітогеографія	5	рос.	45
Самбікін Михайло Мипрофанович	Географія Антропогеографія Фізична географія	14	рос.	45

Упродовж навчального року зі складу викладачів вибули природознавці Б. Б. Лук'янович і М. І. Гавриленко, розпочав роботу М. Ф. Ніколаєв.

Після звільнення з ПІНО на початку 1924 року професора Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги, який викладав, окрім економічної і політичної географії України ще й курс історії народного господарства України, курс економічної географії України в умовах браку фахівця-географа недовгий час викладали історики І. Ф. Рибаков (1923–1924 н.р.), та В. О. Пархоменко (1924–1925 н.р.).

Матеріали архівів містять інформацію про організацію методичної роботи під час викладання дисциплін у 1923–1924 н.р. Так, у межах курсу «Економічна географія України» робота полягала у викладанні лекцій за програмою курсу, а також читанні й обговоренні студентами рефератів, зокрема з тем «Важка індустрія й розвиток капіталізму в Україні у ХІХ столітті», «Обробна промисловість України», «Транспорт України», «Економічні райони України». Студенти також працювали над виготовленням діаграм і картограм для соціально-економічного кабінету.

ПІНО не став винятком серед інших ВНЗ щодо перебудови навчальної роботи шляхом запровадження нових систем навчання. Єдиною правильною і водночас універсальною системою було визнано «Dalton-Plan» у формі лабораторно-бригадної системи організації навчального процесу (кабінетне «пропрацювання» знань тощо). Але слабка лабораторна база ПІНО, несприятливі умови для самостійної роботи студентів, низький рівень їхньої попередньої підготовки, ігнорування ролі лекцій, применшення ролі викладача призводили до зменшення відповідальності студентів і зниження якості знань.

Починаючи з лютого 1924 року починає виходити Бюлетень ІНО з метою представлення коротких відомостей про життя інституту. Редагували Бюлетень ПІНО І. Ф. Рибаков, Г. Г. Ващенко та А. Кособуцький (студент). Також було організовано видання наукових записок ПІНО.

Ще в лютому 1923 року циркулярним розпорядженням Головнопрофосвіти УРСР (відповідно до рішення його колегії від 10.01.1923 року) в інститутах були створені предметні комісії, що об'єднували такі цикли дисциплін різних кафедр. До складу комісії входили як усі викладачі, так і студенти (50%). Одним із завдань комісії було розроблення й затвердження навчальних планів і програм. Предметні комісії діяли під загальним керівництвом декана й факультетської комісії. Голова комісії обирався із кола професорів. Однією із фун-

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

кцій комісії була рекомендація до обрання викладачів на посади. Організація викладання географічних дисциплін у ПІНО була в компетенції природничо-математичної предметної комісії. Головні завдання цієї комісії – атестація студентів-випускників, розгляд дипломних робіт, розподіл дисциплін між лекторами тощо.

У 1924 р. відповідним наказом НКО УСРР було затверджено перелік кафедр Полтавського ІНО: кафедра педології, педопсихології та педогігієни (завідувач Ващенко Г. Г.); кафедра соціального виховання (зав. Адамович П. Л.); кафедра суспільствознавства; історії культури та історії літератури (зав. Рибаків І. Ф.); кафедра природознавства (зав. Булдовський О. Т.); кафедра неорганічної природи (зав. Самбікін М. М.); кафедра математики (зав. Воропай В. С.); мистецтвознавства (зав. Верховинець В. М.). Викладачі інституту об'єднувалися у три предметні комісії: педагогічну (голова Ващенко Г. Г.), суспільствознавчу (голова Рибаків І. Ф.) і природничо-математичну (голова Воропай В. С.) [20].

Фаховою комісією прийнятий навчальний план ПІНО на 1924–1925 н. р. [36, арк. 165–168]. Для студентів 1-х і 2-х курсів усіх відділів передбачалося викладання перерахованих дисциплін в однаковому обсязі, і тільки на 3-му курсі відбувалася спеціалізація за трьома відділами (циклами) (табл. 18).

Таблиця 18

Витяг із навчального плану ПІНО на 1924–1925 н. р.

Навчальна дисципліна	Лектор	Триместри
<i>1-й курс</i>		
Неорганічна еволюція	Власенко І. О.	-/3/-
Економічна географія	Пархоменко В. О.	2/2/-
Біологія і теорія еволюції	Ніколаєв М. Ф.	2/2/-
Креслення	Бутник І.	
Соціальне виховання	Адамович П. Л.	
<i>2-й курс</i>		
Ленінізм	Ходак О. В.	6/6/-
Основи педології	Ващенко Г. Г.	3/3/-
Вища математика	Воропай В. С.	2/2/-
Фізика	Победоносцев О. А.	2/2/-
Хімія	Власенко І. О.	2/2/-
Зоологія	Булдовський О. Т.	2/2/-
Ботаніка	Ніколаєв М. Ф.	2/2/-
Енциклопедія виробництва	Власенко І. О.	2/3/-
Теорія мистецтв	Верховинець В. М.	1/2/-
<i>3-й курс, загальний цикл дисциплін</i>		
Семінар з марксизму	Долганов	2/2
Методика вивчення дитини	Ващенко Г. Г.	2/2
Нова мова	Неврілі Я. Ф.	2/2
<i>3-й курс, індустріальний цикл дисциплін</i>		
Аналітична геометрія	Воропай В. С.	
Вища алгебра	Ліщина-Мартиненко О. І.	
Метеорологія	Самбікін М. М.	2/2/-
<i>3-й курс, сільськогосподарський цикл дисциплін</i>		
Геологія з ґрунтознавством та мінералогією	Ніколаєв М. Ф.	3/3/-
Фізична географія з метеорологією	Самбікін М. М.	2/2/-
Сільськогосподарська хімія з технікою	Власенко І. О.	3/3/
Ботаніка з рослинництвом	Ніколаєв М. Ф.	4/4/-
Загальна та сільськогосподарська зоологія	Булдовський О. Т.	4/4/-
Геодезія	Ліщина-Мартиненко О. І.	1/1/-
Педпрактика та конференція	Булдовський О. Т.	6/6/-
<i>3-й курс, суспільствознавчий цикл дисциплін</i>		
Економіка та історія Полтавщини в зв'язку з історією України	Пархоменко В. О.	3/3/-
Історія класової боротьби в Західній Європі ХІХ – початку ХХ ст. (Пархоменко В. О.)		
Українська література (Бузинний О. Т.)		
Українська мова й мовознавство (Щепотьев В. О.)		
Західноєвропейська література (Щепотьев В. О.)		

У пояснювальній записці до навчального плану ПІНО за 1924–1925 н.р. знаходимо обґрунтування переліку та послідовності вивчення дисциплін у процесі підготовки студентів природничо-географічного відділення. З аналізу змісту цієї записки видно, що вже із середини 1920-х років природничо-наукова підготовка студентів ПІНО мала яскраво виражений краєзнавчий і сільсько-господарський зміст. Зокрема, на початку навчання студенти отримували необхідні знання з фізичної географії та метеорології як основи ознайомлення із природою рідного краю, потім вивчали геологію, ґрунтознавство і сільськогосподарську хімію, які давали картину утворення ґрунтів і переробки їх хімічними процесами, розуміння яких допомагало студентам зрозуміти сучасну географію рослин і тварин рідного краю; роль рослин і тварин у господарському житті людини.

З огляду на велике значення сільського господарства для економіки й культури України, як зазначалося у пояснювальній записці, усі природничі дисципліни в ПІНО, на підставі рішення природничо-математичної циклової комісії, мали викладатися під кутом зору вивчення сільського господарства. З цією метою було введено в навчальний план і практичний курс геодезії, який мав дати студентам змогу засвоїти навички щодо складання карт рідної місцевості. Рішенням комісії було також введено ще додаткові 6 годин для спеціального практикуму з методики навчання природознавства, де студенти поглиблювали теоретичні знання з цієї дисципліни, а також формували практичні навички викладання циклу природничо-географічних дисциплін у школі [21]. Ще з березня 1924 року за погодженням ради Інституту було прийнято рішення викладати студентам усього інституту на III курсі агрономію в обсязі 2-х годин на тиждень професором Самбікіним М. М. Основними темами цієї дисципліни були «Стан сільського господарства на Полтавщині і в Україні», «Стан всесвітнього сільськогосподарського ринку», «Напрями розвитку сільського господарства на Полтавщині і в Україні» [19].

М. М. Самбікін зі студентами ПІНО на метеомайданчику, 1925 рік

Під час викладання лекційних курсів «Фізична географія» та «Метеорологія» професор М. М. Самбікін неодноразово організовував екскурсії для студентів в околиці Полтави, а також на метеорологічну станцію [18].

Випускники природничого (сільськогосподарського) циклу ПІНО до 1925 року отримували диплом із кваліфікацією «викладавець природознавства та географії», а починаючи з 1926 року – «учитель природничих дисциплін».

Наказом НКО УСРР від 23 листопада 1925 року ректором ПІНО було призначено військового лікаря, комуніста без вищої освіти М. Х. Фарбера. Останній керував роботою ПІНО до вересня 1930 року. Це був найбільш стабільний і результативний етап в історії ПІНО.

Фарбер Матвій Харитонович – ректор ПІНО у 1925–1930 роках. Народився у 1892 році в сім'ї учителя. Професійну освіту здобув у Військово-фельдшерській школі, крім того навчався у Військово-медичній академії та Київському комерційному інституті, але їх так і не закінчив. З 1916 року на фронті працює лектором у Військовій фельдшерській школі. У 1919 році став членом КП(б)У. На початку 1922 року М. Х. Фарбер переїздить у Полтаву, де читає лекції на сестринських курсах, працює інспектором профосвіти у Полтавському губернському відділі народної освіти; до 1925 р. був

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

лектором Полтавського технікуму землеустрою. З вересня 1925 до вересня 1930 років – ректор Полтавського ІНО [22]. Зі спогадів викладачів складається його образ як інтелегентної людини. Відомо, що в 1936 р. працював завідувачем наукової бібліотеки в Одесі. Був репресований.

Студенти інституту навчалися протягом трьох років, однак, починаючи з 1926 року, ПІНО було переведено на чотирирічний термін навчання (із цього ж року система «відряджень на навчання» в інституті осіб, які мали іноді тільки початкову освіту, була замінена конкурсом за результатами екзаменів, хоча класовий підхід до комплектування складу студентів залишався). У 1926– 1927 н. р. було здійснено останній випуск студентів, які навчалися за трирічним планом, а студенти третього курсу залишені ще на 1 рік в інституті [23].

1926 року структуру ПІНО дещо реорганізовано: у 1926–1927, 1927–1928 н. р. діяв один факультет соціального виховання зі спеціалізацією на III-му курсі за трьома напрямками: фізико-математичним, суспільствознавчим (історія і філологія), агробіологічним (природознавство з елементами географії) [24, 35].

Випускники ІНО мали право працювати учителями трудових шкіл старшого концентра (5–7 класи). Згідно з номенклатурою НКО УСРР, Полтавський ІНО був базовим вищим навчальним закладом із підготовки учителів для Полтавської, Лубенської та Кременчуцької округ.

1 липня 1926 року у ПІНО були організовані урочистості з приводу святкування п'ятирічного ювілею відкриття інституту. На цих зборах були присутні представники місцевих органів влади, профспілкових, громадських та освітніх установ Полтави. Почесні гості свята – представники Укрпрофосвіти НКО УСРР та ректори педагогічних ВНЗ України [26].

Штат викладачів в ІНО був нечисленним. За станом на літо 1927 року було усього 8 посад професорів II-ї категорії і 4 посади викладачів I-ї категорії, а також 10 нештатних викладачів та 6 лаборантів при відповідних кабінетах. Із 246 студентів стипендію від держави отримували всього 28 осіб (по 10 крб, що не забезпечувало прожитковий мінімум), ще 93 – від установ. У гуртожитках жили 90 осіб. Початковий рівень підготовки студентів був низьким, тому проводилися додаткові заняття з математики, української мови [35, арк. 66].

Заняття веде проф. Ніколаєв М. Ф.

Професори Булдовський О. Т. і Самбікін М. М.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЦІНІ

Серед викладачів природничо-географічних дисциплін і далі працювали професори О. Т. Булдовський (зоологія, методика природознавства), М. М. Самбікін (енциклопедія виробництва з краєзнавчим ухилом; метеорологія; геологія), М. Ф. Ніколаєв (ботаніка, фізична географія); з 1925 року починає роботу О. М. Колонтай, який до 1931 року викладав економічну географію [25].

Таблиця 19

Розподіл географічних та деяких інших дисциплін між педагогічним персоналом ПІНО на 1926–1927 н.р. [28] (витяг)

Назва дисципліни	Триместри (години)*			Лектор
	I	II	III	
I курс				
1. Економічна географія з краєзнавчим ухилом	-	2	2	викл. Колонтай О. М.
2. Енциклопедія виробництва з краєзнавчим	4	4	5	проф. Самбікін М. М.
3. Природознавство	4	4	4	проф. Булдовський О. Т.
II курс				
4. Енциклопедія виробництва з краєзнавчим ухилом	-	-	6	проф. Самбікін М. М.
5. Природознавство	3	3	2	проф. Ніколаєв М. Ф.
III курс				
<i>Індустріальний цикл</i>				
6. Метеорологія	1	1	1	проф. Самбікін М. М.
<i>Сільськогосподарський цикл</i>				
7. Ґрунтознавство	-	2	2	викл. Власенко І. О.
8. Геологія з мінералогією	3	1	1	проф. Самбікін М. М.
9. Метеорологія з	1	1	1	проф. Самбікін М. М.
10. Сільськогосподарська хімія та технологія виробництва	3	3	3	викл. Власенко І. О.
11. Ботаніка з рослинництвом	4	4	4	проф. Ніколаєв М. Ф.
12. Загальна та сільськогосподарська зоологія	4	4	4	проф. Булдовський О. Т.
13. Геодезія та картографія	1	1	1	викл. Ліщина-Мартиненко О. І.
14. Методика викладання спеціальних предметів	2	1	-	викл. Власенко І. О.
	1	1	1	проф. Ніколаєв М. Ф.
	1	1	1	проф. Побєдоносцев О. А.
	5	3	4	
<i>Суспільствознавчий цикл</i>				
15. Історія й економіка Полтавщини	2	2	2	проф. Клепацький П.

* 1-й триместр тривав 15.09–31.12; 2-й триместр 15.01–15.04; 3-й триместр 1.05 – 15.07.

Такий розподіл зберігся й у 1927–1928 н. р. На початку вказаного року було організовано три циклові комісії. На ці комісії покладалися функції узгодження змісту і методики навчання за циклами дисциплін; вони були аналогами кафедр, організованих тільки на початку 1930-х років. Головування у природознавчій комісії було доручено штатному професорові О. Т. Булдовському (впродовж 1927–1928 і 1928–1929 навчальних років).

До літа 1927 року інститут працював ще в непристосованих маленьких приміщеннях. Але й за таких скрутних побутових умов діяло 11 науково-допоміжних установ (кабінетів і лабораторій). Географічного серед них не було.

Організація викладання в той період і далі була лабораторно-лекційною. А «лабораторний метод» – основною її частиною. Він полягав у роботі студентів в кабінетах (лабораторіях). До лабораторних робіт також зараховувалася робота «книжково-дослідницька», проектування тощо.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Тільки перед 1927–1928 н.р. ПІНО отримав приміщення сучасного корпусу № 1 (колишній провулок Кірочний, 2; тоді – вул. Крупської, потім – Інститутська, зараз – Остроградського). В наступні роки це дало можливість значно збільшити штат викладачів і набір студентів. У жовтні 1928 року в інституті працювали вже 73 лектори, навчалися 512 студентів та було прикріплено 50 екстернів.

У вересні 1927 року у зв'язку з реорганізацією навчального процесу індустріальної (фізико-математичної) секції та введенням до навчального плану нових дисциплін, зокрема фізичної географії, астрономії і геодезії, із підпорядкування Центрального (красзнавчого) музею у склад ПІНО за рішенням НКО УСРР передано *астрономічну обсерваторію*. На її базі в ПІНО було обладнано астрономічний та географічний кабінети [27]. До речі, курс астрономії для студентів індустріальної секції викладав М. М. Самбікін.

У 1929 році був здійснений перший (і останній) випуск студентів за чотирирічним навчальним планом.

У 1920-х роках цікавим був порядок видачі дипломів випускникам. Після закінчення засвоєння теоретичного і практичного курсів дисциплін, передбачених навчальними планами за відведений термін навчання, студенти відряджалися на річне стажування в школу, а після закінчення стажування – захищали підготовлену за цей час дипломну роботу на засіданні кваліфікаційної комісії. В разі успішного захисту роботи їй проходження стажування в школі, диплом про відповідну освіту й кваліфікацію до 1927 року видавав Народний комісаріат освіти УСРР, а з 1927 року – ПІНО.

Із наявних документів робимо висновок про те, що деякі студенти прибували для захисту дипломної роботи не через рік, а набагато пізніше.

За даними ректора, за станом на літо 1927 р. 80 % всіх випускників ПІНО працювали в школах; 15–16% – в інших ВНЗ (зокрема педтехнікумах).

Поряд із педагогічною практикою (у школах Полтави), досить вагому роль у ПІНО мала і фахова практична підготовка учителів-природничників. Із цією метою під час літніх канікул організовувалися відповідні екскурсії, що мали ознаки сучасних польових практик. У 1927–1928 н. р. для студентів агробіологічної секції ІНО було організовано дві такі екскурсії. Перша за маршрутом Полтава – Харків – Москва – Ленінград – Полтава, під час якої відбувся огляд музеїв, ботанічних садів та лабораторій у Ленінграді та Москві з метою остаточного відпрацювання проблемного навчального матеріалу. У Москві відбувся огляд біостанції, ботанічного та зоосаду Московського університету. У Ленінграді – відвідані установи Академії наук: зоологічний та ботанічний сад, геологічний музей. Окремо студенти ознайомилися з роботою природничо-географічного відділення Ленінградського педагогічного інституту імені Герцена. В околицях Ленінграда ознайомилися з природою Балтійського моря. Друга екскурсія відбулася на південь України – у степову зону, з метою комплексного вивчення природи степів, з окремою увагою на їх ґрунти, рослинний та тваринний світ.

Інститут мав власну книгозбірню, педагогічний музей і навчальні майстерні; під керівництвом М. Ф. Ніколаєва був закладений ботанічний сад.

Рішенням ради ПІНО від 22 березня 1929 року затверджено перелік навчальних кабінетів інституту [29]:

1. Кабінет математики і методики її навчання.
2. Кабінет суспільствознавства і методики його навчання.
3. Кабінет мови і літератури та методики їх навчання.
4. Кабінет хімії і методики її навчання.
5. Кабінет фізики та методики її навчання.
6. Кабінет фізичної культури та спортивна зала.
7. Кабінет мистецтва та співу
8. Кабінет педагогіки
9. Кабінет зоології з живим кутком.
10. Кабінет ботаніки і ботанічний сад.
11. Кабінет астрономії та обсерваторія.
12. Кабінет фізичної географії, краєзнавства та геології.
13. Кабінет ручної праці.
14. Книгозбірня і читальна зала.
15. Кабінет анатомії і фізіології.
16. Кабінет чужих мов.
17. Педагогічний музей

Як бачимо, за півтора роки кількість кабінетів зросла з 11 до 17 (з'явився серед них і географічний). На базі кабінетів діяли наукові гуртки – не тільки студентські, а й для учнів шкіл та вчителів (зокрема три – природознавчого спрямування). Деякі курсові роботи студентів агробіологічного відділу мали географічну тематику.

На базі ІНО проводилися двохмісячні курси учителів із їх перепідготовки; методисти ІНО брали участь в учительських конференціях, місцевих методичних комісіях. Проф. О. Т. Булдовський був членом Державної науково-методичної комісії.

У складі кабінету суспільствознавства було окремо обладнано відділ економічної географії, фонд якого складався з фізичної та адміністративної карти України (придбаних за кордоном, у Чехословаччині), гіпсометричної карти Полтавщини та цілої низки діаграм, зокрема «Населення України по даним ЦСУ за 1923 р.», «Зменшення й приріст населення по губерніях України у 1922 – 1923 рр.», «Населення найбільших міст України в 1914 – 1923 рр.», «Кількість письменних веред селян Полтавщини у 1910 р. по повітах», «Кількість письменних по губерніях України в 1920 р.», «Писемність на Україні по переписам 1897 і 1920 р.», «Зменшення посівних площ в Україні з 1914 по 1923 рр.», «Залізниця України», «Цукроварство України» та інші [30].

У 1928 році до ПІНО було приєднано Полтавський педагогічний технікум імені М. Драгоманова, загальна кількість студентів зросла, а викладачі технікуму перейшли на роботу в інститут. Серед них – викладач геології в 1928–1930 роках І. С. Педан, педагог-методист Ф. І. Пошивайло та інші.

Відповідно до партійних директив, запроваджується одноосібне керівництво вищими навчальними закладами. 13 березня 1929 року Правління ПІНО, яке формально було колективним органом управління (починаючи з 1921 року), розпускається. Персональна відповідальність за стан справ повністю покладається на директора та завідувачів факультетів.

Із 1928–1929 н. р. в ІНО було 2 факультети: *старшого концентра*, що готував учителів 5–7 класів (декан О. Т. Бузинний, а після його арешту, з 22.XI.1929 – П. Х. Митрофанов), і *молодшого концентра* – для 1–4 класів (декан М. С. Дащенко, з 1.11.1928). У 1929–1930 н. р. факультет старшого концентра поділявся на три відділи: фізико-математичний, агробіологічний (набори на 1-ші курси – по 80 осіб), соціально-економічний (40 осіб). На 1-х курсах, як і раніше, для студентів усіх відділів викладалися соціально-економічні й педагогічні дисципліни. А спеціалізація розпочиналася не з 3-го курсу, як раніше, а вже з другого семестра 2-го курсу.

Питаннями методичного забезпечення викладання дисциплін на кожному з відділів займалися циклові комісії: фізико-математична (голова – М. О. Лісовський, заст. голови – Ю. Ф. Костенецький); агробіологічна (голова – проф. Самбікін М. М., заст. – Педан І. С., секретар – студент Левін О. П.); соціально-економічна (голова – проф. Клепацький П. Г., заст. – проф. Гуссов В. М.); педагогічна (голова – проф. Ващенко Г. Г., заст. – Пошивайло Ф. І.) [31]. Порівняно з попереднім періодом, із початку 1929 року циклові комісії були відсторонені від виконання адміністративних функцій.

Поступово відбувся відхід від «лабораторного методу» організації навчального процесу, зростала роль лекцій і семінарських занять. Але, як і в школі, з 1929 року спостерігалася масове захоплення «методом проектів» як варіантом «Дальтон-плану» (реалізації

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

принципу індивідуального навчання).

На факультеті старшого концентра весь навчальний процес поділявся на заняття трьох типів: *лекції* (33 % усього навчального навантаження), *семінари* (майже 39 % часу) і *практики* (28 % усього обсягу навантаження). Кожен тип занять у різній пропорції був представлений у трьох циклах дисциплін: виробничому, соціально-економічному, педагогічному. Серед дисциплін виробничого циклу на лекції відводилося 51,5 %, семінари – 30 %, практики – 18,5 % часу. Серед дисциплін соціально-економічного циклу, відповідно, 33 %, 59 % і 8 %; педагогічного – 14,2 %, 27,8 %, 58 %.

Чергувалися дні, коли читалися лекції (6 годин на день; тривалість однієї лекції, як і раніше – 50 хвилин), і дні семінарів та практик (7 годин на день).

Таким чином, головна увага приділялася виробничому спрямуванню теоретичних курсів навчальних дисциплін і практичній підготовці. Виробниче спрямування навчальних дисциплін полягало в ознайомленні студентів з основами виробництва (агробіологічного циклу – сільськогосподарським).

Серед навчального року, додатково, викладання агрономічних дисциплін за сумісництвом з грудня 1929 року було доручено викладачеві сільськогосподарського інституту Ф. Г. Білецькому. За його участю створювався агрономічний кабінет.

Вимоги до наукового рівня підготовки вчителів, втім, послаблюються. Кроком у цьому напрямі було скасування кваліфікаційних робіт для студентів педагогічних ВНЗ (за рекомендацією Наркомату освіти від 18.I.1930 року).

Таблиця 20

Природничі й географічні дисципліни в 1929–1930 н. р.

Курс	Назва	Годин	Викладач
<i>Факультет старшого концентру, агробіологічний відділ</i>			
2	Ботаніка	108	М. Ф. Ніколаєв
2	Біологія	72	М. Ф. Ніколаєв
3	Геологія і мінералогія	128	І. С. Педан
3	Зоологія	64	О. Т. Булдовський
3	Зоотехнія	25	проф. Заворотний
3	Методика природознавства	48	О. Т. Булдовський
4	Ботаніка (систематика і географія рослин)	100	М. Ф. Ніколаєв
4	Методика природознавства	72	О. Т. Булдовський
<i>Факультет старшого концентру, соціально-економічний відділ</i>			
1	Економічна географія	45	О. М. Колонтай
<i>Факультет молодшого концентру</i>			
3	Методика вивчення неживої природи	48	І. С. Педан
<i>Факультет молодшого концентру, дошкільний відділ</i>			
1	Економічна географія	34	О. М. Колонтай
<i>Факультет молодшого концентру (підготовчі курси)</i>			
	Економічна географія	34	О. М. Колонтай
	Хімія, космографія	144	І. С. Педан
<i>Робітничий факультет</i>			
	Географія	125	Л. П. Ткаченко

Як бачимо, обсяг викладання фундаментальних природничих дисциплін зменшився.

З 1 квітня 1929 року відкриті короткотермінові (5¹/₂ – місячні) робітничо-наймитські курси слухачів для підготовки до факультету старшого концентру.

У 1929–1930 роках уперше здійснено набір 40 студентів на дошкільне відділення ПІНО, а також денний робітфак (вечірній робітфак – із 1930 року). Деканом робітфаку з 1.10.1929 року була Наталія Платонівна Кушніренко.

Слід відзначити, що в той час до наступної реформи системи освіти готувалися завчасно. 25–27 січня 1930 року в наркоматі освіти відбулася нарада з питань реорганізації системи педагогічної освіти. На цій нараді розглядали проект поділу реорганізованих закладів на структурні підрозділи.

Хоча на 1-й курс факультету молодшого концентру в 1929 році було прийнято 80 студентів (і підготовча група – 40 осіб), але Наказом НКО УСРР від 7.02.1930 року цей факультет у ПІНО ліквідовано. Студенти, залежно від їх бажання, були розподілені по

відділах факультету старшого концентра.

Студенти III курсу старшого концентра, у зв'язку з подальшим переходом на 3-річну освіту в ІСВ, були випущені раніше запланованого 4-річного терміну.

Як і передбачалося, у серпні 1930 року Полтавський інститут народної освіти було реорганізовано у Полтавський інститут соціального виховання (ПІСВ), який проіснував у такому статусі до серпня 1933 року.

У 1928–1929 роках ІНО накрила хвиля арештів викладачів, яких підозрювали у приналежності до «націоналістичної організації». Першим ще в 1928 році був заарештований проф. В. О. Щепотьєв (у 1937 р. він власноручно пише, що ПІНО до 1928–1929 року було «кублом націоналістів»). 10.09.1929 року вчинені «трусини» у квартирах ще 6-ти провідних професорів. Заарештовані декан О. Т. Бузинний і професор математики В. С. Воропай (звільнені з ІНО в жовтні). Решта професорів – справжніх інтелігентів і українських патріотів – теж невдовзі вимушена була покинути інститут і Полтаву, а в другій половині 1930-х років зазнали репресій.

Залишили ПІНО майже всі кваліфіковані природознавці, які викладали й дисципліни географічного змісту: М. І. Гавриленко (жовтень 1929 року), улітку 1930 року – М. Ф. Ніколаєв, О. Т. Булдовський, І. С. Педан. Втрата цих професіоналів надалі не дала можливості створити повноцінний природничо-географічний факультет у Полтавському педінституті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Майборода В. Особливості розвитку вищої педагогічної освіти в 1917–1941 рр. / В. Майборода // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
2. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. Ясницький. – К. : КДУ, 1965. – 256 с.
3. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.) / О. В. Ляпіна // Гілея : науковий вісник. – К. – 2009. – Вип. 18.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВОВ). – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8857, арк. 1–3.
5. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 1. – Справа 1101, арк. 58.
6. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 1. – Справа 1101, арк. 44 – 50.
7. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 1. – Справа 649, арк. 32 – 34.
8. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 12 – 13.
9. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 14.
10. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4749, арк. 26.
11. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 21.
12. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 58.
13. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 59.
14. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 404, арк. 44.
15. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 32 – 33.
16. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8209, арк. 5.
17. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 5.
18. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 4. – Справа 649, арк. 81.
19. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 4. – Справа 649, арк. 82.
20. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 4. – Справа 649, арк. 83 – 84.
21. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 4. – Справа 649, арк. 102 – 103.
22. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8425, арк. 8.
23. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4762, арк. 2.
24. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 169, арк. 5.
25. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 169, арк. 6.
26. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4747, арк. 2.
27. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4751, арк. 31.
28. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4762, арк. 5.
29. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 4762, арк. 24.
30. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 4. – Справа 649, арк. 105.
31. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 4758, арк. 151
32. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Фонд 3872. – Опис 1. – Справа 398, аркуші 54.
33. ДАПО. – Фонд 1503. – Опис 1. – Справа 127, аркуші 104, 111.
34. ДАПО. – Фонд 363. – Опис 1. – Справа 143, аркуші 64–70.
35. ДАПО. – Фонд 495. – Опис 1. – Справа 8, аркуші 156.
36. ДАПО. – Фонд 495. – Опис 1. – Справа 8, аркуші 169–171.

1. 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (СЕРПЕНЬ 1930 — СЕРПЕНЬ 1933 РОКІВ) ТА ЕЛЕМЕНТИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Нормативна база та причини для реорганізації ІНО в ІСВ. 24 серпня 1930 року Полтавський інститут народної освіти перетворено на Інститут соціального виховання (ІСВ). ІСВ як вищі педагогічні заклади були того ж року засновані або перетворені з ІНО в окружних містах радянської України відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 11.08.1930 року «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» (на основі аналогічної постанови РНК СРСР «Про реорганізацію вищих шкіл, технікумів і робітфаків» від 23.07.1930 року).

Основною причиною перетворення 4-річних ІНО (з повною вищою освітою) на 3-річні ІСВ (із неповною вищою освітою) був курс на прискорення темпів індустріалізації на початку 1930-х років, який зумовив запровадження обов'язкової, безкоштовної семирічної освіти у промислових містах, фабрично-заводських районах і робітничих селищах (дещо пізніше – і в сільських місцевостях). Уже в 1933–1934 н. р. у Полтаві школи-семирічки становили 60 % їх загальної кількості (середні школи – тільки 20 %).

А розширення мережі шкіл потребувало зростання й кількості вчительських кадрів (завдяки збільшенню прийому на навчання – два рази на рік – та прискореним, «ударним» темпам підготовки вчителів, послабленню вимог до обсягу і якості їх теоретичної підготовки). Кількість педагогічних ВНЗ в Україні зросла від 13-ти на початку 1930 року до 37-ми в 1931 році. Крім Полтави, ІСВ діяли у Кременчуці, Лубнах, Червонограді (що, як і Полтава, в 1925–1931 роках були центрами округів, а 27.02.1932 року увійшли в склад новоутвореної Харківської області). Щоправда, Червоноградський ІСВ був через 2 роки ліквідований, і наказом від 3.03.1933 року 67 студентів його 1-го курсу зараховані до складу відповідних відділів Полтавського ІСВ.

Експеримент з утворенням ІСВ не був вдалим, і в серпні 1933 року почалася їх реорганізація у педагогічні інститути з 4-річним терміном навчання. На початку існування ІСВ, у серпні-жовтні 1930 р. директором інституту залишався Матвій Харитонович Фарбер (очолював ІНО ще з 1925 року).

Приблизно рік, із жовтня 1930 року по жовтень 1931-го, директором був **Жагар Карл Петрович**. Він народився в 1883 році у маєтку Феймана Вітебської губернії; за національністю латиш. Екстерном здобув середню освіту, закінчивши вісім класів гімназії. Вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, де навчався три роки, потім перевівся в Одеський університет, однак і його не закінчив. Упродовж 1912–1917 років заробляв уроками математики на дому у Петербурзі, Києві, Саратові. У 1921–1923 роках – на посаді вчителя математики Одеських профтехкурсів. Із 1924 року – викладач математики Житомирського вечірнього робітфаку. Згодом завідував відділом Волинського губернського відділу народної освіти. 1925 року призначається в Наркомат освіти інспектором. У 1926–1928 роках – директор Шепетівського педагогічного технікуму, а в 1928–1930 роках був директором Нікопольського педагогічного технікуму. Після року роботи в Полтавському ІСВ, 30 вересня 1931 року його було переведено на посаду завідувача навчальною частиною Сталінського комуністичного університету, нині м. Донецьк [3]. 1935 року виключений із рядів

ВКП(б), а на момент арешту в лютому 1938 року працював викладачем математики Новгородського педагогічного училища. Особливою трійкою УНКВД Ленінградської області від 19.10.1938 року К. П. Жагар був засуджений за ст. 58-2-6-11 КК РСФСР до вищої міри покарання. Розстріляний у Ленінграді 28 жовтня 1938 року.

Куліненко Родіон Петрович – директор ПІСВ з 10.1931 року по 09.1933 року. Народився в станиці Карпильська на Кубані у 1891 році. Початкову освіту в 1903–1906 роках здобув у церковно-приходській школі. До 1914 року працював із батьком у власному господарстві, а до 1916 року – на олійному заводі. 1916 року призваний до царської армії, служив у Тифлісі в авіаційному парку. 1918 року був обраний головою сільської ради села Слов'янки на Катеринославщині, стає членом ВКП(б). Упродовж 1919 року завідував земельним відділом у Павлоградському повіті. У 1920–1922 роках перебував на партійній роботі на Північному Кавказі. Упродовж 1922–1925 років здобував вищу освіту в Комуністичному університеті імені Артема. З 1925-го по 1927 рік навчався в аспірантурі Українського інституту марксизму по відділу

історії Заходу. У 1925–1928 роках завідував партшколою і викладав історію партії та діалектичний матеріалізм у Ніжинському ІНО. У 1928 році призначений лектором суспільно-політичних дисциплін Кам'янець-Подільського ІНО. Тут же з 1930 року завідував робітничим факультетом. Два навчальні роки (1931–1932 і 1932–1933) був директором Полтавського ІСВ, викладав курс лєнінізму. Не часто бував на основній роботі – «у зв'язку з командировкою на село» чи військовою перепідготовкою. Після роботи у Полтаві призначений у політвідділ транспорту [3]. Подальша його доля нам не відома.

Структура Полтавського ІСВ. Порівняно з деякими ІНО, перетвореними на ІСВ, Полтавський зазнав менших змін. Нагадаємо, що ПІНО в 1929–1930 н.р. складався із двох факультетів: 1) факультет старшого концентра (до його складу входили три відділи: фізико-математичний, агробіологічний, соціально-економічний); 2) факультет молодшого концентра (разом із уперше відкритим в 1929 році дошкільним відділом). Окремим підрозділом був робітничий факультет.

Факультети, кафедри, професорсько-викладацький склад. У Полтавському, як і в більшості ІСВ, із часу заснування й до початку 1932–1933 н.р. були факультети: шкільний (реорганізований із факультету старшого концентра) і дошкільний (утворений на базі єдиного дошкільного відділу). Зазнали деяких перетворень і відділи: без змін залишився агробіологічний; фізико-математичний реструктуризований у техно-математичний, а соціально-економічний поділений на два окремі відділи: історико-економічний і мовно-літературний. Термін навчання на всіх відділах обох факультетах – 3 роки.

Завідувачем шкільного факультету ІСВ з початку його створення до лютого 1932 року був професор соціально-економічних дисциплін, завідувач кафедри політекономії, потім – кафедри економіки Іван Миколайович **Ромер** (1889–?). Відомо, що в 1929–1930 роках він працював деканом факультету соціального виховання Ніжинського ІНО. Закінчив Томський педагогічний інститут (1909 рік), юридичний факультет Одеського університету (1914 рік). У жовтні 1933 року перейшов на роботу у Полтавський інститут м'ясної промисловості. Із лютого 1932 року завідувачем став філолог Юрій Юхимович **Циганенко** (1902–1938).

Заступником завідувача цього факультету, потім – заступником директора ІСВ по роботі із заочниками й по робітфаку був Іван Ількович **Мазєна** (1906–1974), випускник Полтавського ІНО 1929 року, у майбутньому – зав. кафедрою зоології ПДП, після війни – секретар Полтавського й Львівського обкомів компартії, зав. відділом науки і культури ЦК КПУ, міністр кінематографії і культури УРСР у 1951–1955 роках; відомий український фахівець із методики навчання зоології, професор і декан КНУ ім. Т. Шевченка в 1956–1974 роках.

Завідувачем дошкільного факультету з часу заснування в 1930 році до ліквідації в 1932 році була Наталія Платонівна **Кушніренко**, а деканом робітфаку замість неї – М. С. **Дащенко**.

				
<i>Кушніренко Н. П., декан дошкільного факультету, зав.к. дошкільного вихов.</i>	<i>Циганенко Ю.Ю., декан шкільного і соц.-екон. ф-ту, зав. кафедри літературознавства</i>	<i>Гуссов В. М., зав. кафедри мовознавства</i>	<i>Мазєна І. І., заступник директора ПІСВ, завідувач відділу</i>	<i>Костенецький Ю. Ф. декан агро-матем. ф-ту завідувач відділу, зав. кафедри фізики</i>

Декани, завідувачі відділами, завідувачі кафедр Полтавського ІСВ (1930–1933 рр.)

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914–2014 РОКИ)

Таблиця 21

*Назви відділів і кількість груп у 1930–1931 н.р.
[ЦДАВО, ф. 166, оп. 10, спр. 824, арк. 126–135]*

Відділи	Кількість груп			
	I	II	III	Усього
Агробіологічний	3	2	1	6
Історико-економічний	2	2	1	5
Техно-математичний	2	2	1	5
Мовно-літературний	2	2	1	5
Дошкільний	1	1	-	2
Денний робітфак	1	1	3	5
Вечірній робітфак	2	2	1	5

Навчальний план ІСВ передбачав вивчення студентами трьох груп предметів: предмети, які озброювали студента марксистсько-ленінським світоглядом; ознайомлювали з конкретним виробництвом (у загальних рисах); предмети педагогічної підготовки.

Власне назва відділів говорить про завдання, які поставлені перед колективом ІСВ: не скільки освіта за галузями знань, стільки підготовка для потреб індустріалізації й колгоспного сільського господарства; соціальне виховання «людини соціалістичного суспільства», починаючи із дошкільного віку.

Відповідно до цих завдань в 1930–1932 роках працювали три групи кафедр.

Уперше замість циклових комісій із 14.01.1931 року були утворені *кафедри* (Установу про кафедри затверджено методичним сектором Народного Комісаріату освіти УСРР 9.02.1931 року (Бюлетень НКО № 11/128). – *Авт.*): марксизму-ленінізму, історії, економіки, мовознавства, літературознавства, фізики, хімії, біології, землезнавства і сільського господарства, педагогіки, педології, дошкільного виховання, дидактики і політехнізму [ЦДАВО, ф. 166, оп. 10, спр. 824, арк. 223]. Для координації роботи кафедр («катедр», за тодішнім правописом) у межах певного відділу організовувалися навчально-методичні комісії, головами яких були призначені завідувачі відділів. Наказами директора на посади (з доплатою) призначалися також завідувачі навчальних кабінетів. Назви кабінетів чи не щороку (а то й частіше) змінювалися, у зв'язку з частою зміною назв навчальних дисциплін і реорганізацією кафедр, відділів, факультетів. Із допоміжного персоналу на кафедрах працювали лаборанти.

У 1931–1932 н.р. відділи підготовки студентів залишалися ті ж [1]. Наказ від 22.10.1931 року № 82]: агробіологічний (керівник Ф. Г. Білецький), історико-економічний (П. М. Койнаш, а після його призначення заступником директора з навчальної роботи – І. Ф. Неверовський); техно-математичний (Ю. Ф. Костенецький); мовно-літературний (Ю. Ю. Циганенко); дошкільний (Н. П. Кушніренко).

Перелік кафедр у 1931–1932 н.р. порівняно з 1930–1931 н.р. змінився мало. Утворена об'єднана кафедра педагогіки (на чолі з проф. Г.Г. Ващенко, який досі керував кафедрою педології). Професор П. Л. Адамович був знятий з посади завідувача кафедри педагогіки, пізніше звільнений із роботи за підозрою в участі у «Спілці визволення України»; перейшов у Вінницький педінститут.

Кафедра землезнавства й сільського господарства перейменована на кафедру агрономічних наук (керівник залишився той же – професор Ф. Г. Білецький), а кафедра фізики – на кафедру фізико-технічних дисциплін (керівник Ю. Ф. Костенецький). Перейменування зумовлені посиленням спрямованості навчання на ознайомлення студентів з основами виробництва.

На початку 1932–1933 н.р. (із жовтня по грудень) перелік відділів мало змінився, але змінилися окремі їх керівники: на чолі агробіологічного став зоолог І. І. Мазепа, історико-економічного – викладач діамату М. А. Гнездилін, мовно-літературного – В. С. Оголевець. Замість дошкільного факультету й відділу дошкільного навчання (який передавався в інший заклад) на короткий час був створений педагогічний відділ (завідувач Ф. І. Пошивайло).

Нові суттєві зміни в структурі й ПІСВ спостерігаємо вже наприкінці 1932 року, коли відбулася чергова зміна його внутрішньої структури. Замість двох наявних факультетів Наказом директора ПІСВ від 10.12.1932 року № 120 створюються нові факультети на чолі з деканами, які об'єднували 12 кафедр (табл. 22). (Виділено кафедри, на яких працювали викладачі дисциплін географічного змісту).

Факультети, відділи і кафедри Полтавського ІСВ наприкінці 1932 року

Соціально-економічний факультет (декан Ю. Ю. Циганенко). Відділи:	Агро-математичний факультет (декан Ю. Ф. Костенецький, з 6.11.1932 року). Відділи:
Історико-економічний (кафедри діамату, історії, економіки).	Агробіологічний (кафедри: реконструкції сільського господарства, біології, хімії).
Мовно-літературний (кафедри мовознавства, літературознавства).	Техно-математичний (кафедри: математики; фізики).
Інспекторсько-методичний (кафедри педолого-педагогічна, дошкільного виховання).	

Зміни в структурі ІСВ відбулися у зв'язку з підготовкою остаточного переходу на предметну систему навчання за певними спеціальностями.

Як бачимо, був ліквідований дошкільний факультет, а кафедра дошкільного виховання поєднана з педолого-педагогічною й увійшла в склад інспекторсько-методичного відділу (останній виявився не життєздатним і був згодом ліквідований). На декана соціально-економічного факультету (структура якого майже повторювала структуру соціально-економічного відділу останніх років існування ІНО) було покладене загальне керівництво педагогічною практикою, а на декана агро-математичного факультету — керівництво політехнізацією та виробничим навчанням. За роботу із заочниками й «вечірниками» відповідальним призначений В. С. Оголевець.

У 1932–1933 н.р. відносно невеликою залишається роль дисциплін педагогічної підготовки, але зменшується перекис кількох попередніх років у викладанні дисциплін для ознайомлення з основами виробництва; зростає роль дисциплін фахової наукової підготовки. У зв'язку із цим, Наказом від 22.12.1932 року № 123 створено комісію в справі перекваліфікації професорів і доцентів. Серед навчального року відбулося й суттєве перепланування в робочих навчальних планах підготовки студентів. Зокрема, встановлений мінімум навчальних дисциплін для випускників 1933 року, які потрібно вивчити за три роки навчання. Серед обов'язкових дисциплін для студентів усіх відділів, безперечно, першість посідали предмети, які озброювали студента марксистсько-ленінським світоглядом (Історія класової боротьби; Діалектичний матеріалізм; Ленінізм; Історія більшовизму; Національне питання; Політекономія, Економічна географія). Жодна із педагогічних дисциплін не увійшла до цього переліку (на відміну від методик навчання за напрямками підготовки по відділах).

Відповідно до нових директив наркомату освіти, Наказом директора з 25 по 29.06.1933 року призначені перевідні іспити за весняний семестр для студентів 1-2 курсів, випускні – для студентів 3-го курсу (13–17.06.1933 року). До речі, студенти 3-го курсу випущені до шкіл не були (переведені на 4-й курс 1933–1934 н.р.).

Цікаво, що вперше всім лекторам інституту й робітфаку тільки в 1933 році відпустки були надані одночасно – з 1.07 по 1.09 (бо новий 1933–1934 н. р. розпочинався вже 1 вересня, а не 1 жовтня).

За станом на 1.07.1933 року в штаті ПІСВ нараховувалося 14 професорів, 18 доцентів, 19 асистентів [Звіт Полтавського інституту соціального виховання про роботу за 1932–1933 н.р. // ЦДАВОВ. – Ф. 166. – Опис 11. – Справа 148. – Арк. 162–180].

Кафедри ІСВ, на яких викладалися природознавчі й географічні дисципліни. Кафедрою хімії до 1934 року керував Власенко Йосип Олексійович (професор із 1926 року, викладач педінституту з 1920 року). Із 1930–1931 н.р. введений курс «Основи виробництва з технологіями» (по 40 годин на 1-х курсах усіх відділів). Цей курс передбачав велику практичну частину (екскурсії на підприємства). Викладав його переведений на кафедру хімії доцент Колонтай О. М. (досі викладав курс «Економічна географія»).

Після того як інститут 09.1930 року залишив ботанік проф. М. Ф. Ніколаєв, кафедру біології очолив проф. Віктор Володимирович Абрамівич. Він з великим ентузіазмом продовжив справу свого попередника щодо створення ботанічного саду. У другій половині 1931–1932 н.р. і він залишив інститут. Курси ботаніки й зоології викладали випускники ІНО, відповідно, Ф. К. Курінний та І. І. Мазепа. Анатомію і фізіологію людини викладав доцент поза штатом Михайло Антонович Самійленко. Після того, як у липні 1930 року інститут залишив проф. О. Т. Булдовський, методику вивчення неорганічної і органічної природи в 1930–1931 н.р. викладав доц. В. В. Степанівський. Пізніше інтегрований курс «Методика природознавства» викладав М. А. Самійленко – до звільнення за скороченням годин 22.09.1932 року.

Природнича підготовка здійснювалася й на обох робітфаках. Наказом від 7.03.1931 року викладачем природознавства (322 год.) на вечірньому робітфаці вперше призначається

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914 – 2014 РОКИ)

Є. С. Довженко. Потім на цій посаді працювали О. Д. Сніжко, а з 20.03.1933 року – М. І. Розина. Лекції з фізичної географії на робітфаках (330 годин) у 1931–1932 н.р. читав П. М. Асеев (студент 3-го курсу, майбутній ректор ПДІІІ). З осені 1932 географія на робітфаках не викладалася.

Наголос на виробниче спрямування навчальних дисциплін зумовив створення в 1930 році кафедри *землезнавства і сільського господарства*. Завідувачем кафедри і викладачем агрономічних дисциплін був призначений професор Ф. Г. Білецький (на той час був також головою об'єднаної наукової ради при Полтавському інституті свинарства, засновником кафедри рослинництва Полтавського сільськогосподарського інституту).

На початку 1931–1932 н.р. вказана кафедра перейменована на кафедру *агрономічних наук*, а Ф. Г. Білецький залишився її завідувачем (і одночасно – завідувачем агробіологічного відділення та агробіологічного кабінету).

Досить порівняти склад кафедр агробіологічного відділу ІСВ і рослинництва сільськогосподарського інституту, щоб дійти висновку: в обох ВНЗ тоді працювали 3 особи (табл. 23).

Таблиця 23

**Склад кафедр агробіологічного відділу ІСВ і рослинництва
сільськогосподарського інституту**

Кафедра агрономічних наук агробіологічного відділу ІСВ, за станом на 10.1931 року.	Кафедра рослинництва сільськогосподарського інституту (1929 – поч. 1930-х років)
Ф. Г. Білецький – штат. проф., зав. кафедри; М. М. Самбікін – позаштатний професор; О. О. Іллічевський – позаштатний доцент; П. Н. Колотий – позаштатний доцент; В. Є. Коломійченко – позаштатний асистент.	Ф. Г. Білецький, В. І. Сазанов, Ф. І. Берглезов, М. М. Самбікін, П. Ф. Тушкан, В. П. Кушніренко, О. О. Іллічевський, П. П. Бардаков, С. О. Іллічевський.

У ті роки перелік і обсяг навчальних дисциплін змінювалися щорічно. В 1930–1931 н.р. курс геології (50 год. на II-му й 40 год. на III-му курсах) викладав О. О. Іллічевський; ґрунтознавства з хліборобством (60 год. на II-му й 90 год. – на III курсах) – Ф. Г. Білецький; фізичну географію з краєзнавством (80 год. на I-му, 50 год. на II-му й 30 год. на III-му курсах) – проф. М. М. Самбікін. [ЦДАВО, ф. 166, оп. 10, спр.823, арк. 6]

Основний зміст предметної підготовки в 1931–1932 н.р. на агробіологічному відділі полягав у ще більш посиленому вивченні основ сільськогосподарського виробництва й зменшенні ролі предметної наукової підготовки. Ф. Г. Білецький викладав курс рослинництва, П. Н. Колотий – скотарства (працював за сумісництвом до 1.10.1932 року), замість нього курс зоотехнії викладав прийнятий як позаштатний професор К. П. Ковальов; О. О. Іллічевський – геології і ґрунтознавства, В. Є. Коломійченко (а з 1.10.1932 року – А. Х. Світалка) – сільськогосподарського машинознавства.

Наприкінці 1932 року, у зв'язку із переформатуванням факультетів, кафедра агрономічних наук була перейменована втретє за три роки – на кафедру *реконструкції сільського господарства* агробіологічного відділу (завідувач – І. І. Мазепа) агро-математичного факультету (декан Ю. М. Костенецький). Як бачимо з переліку дисциплін, відновлювалася роль предметної наукової підготовки студентів, дещо зменшувався час на вивчення основ виробництва.

Таблиця 24

**Перелік навчальних дисциплін (і загальна кількість годин на них), які викладалися
для студентів агробіологічного відділу ІСВ в 1932–1933 н. р.**

1 курс	2 курс	3 курс
Політекономія – 78 Теорія радянського господарства – 50 Економічна географія – 40 Основи індустр. виробництва – 40 Основи с.-г. виробництва – 88 Українська мова – 94 Математика – 74 Фізика – 84 Хімія – 84 Геологія – 66 Фізична географія – 60 Ботаніка – 42 Німецька мова – 42 Маркс.-ленінська педагогіка – 74 Маркс.-ленінська психологія – 20 Мистецтво тональне – 44 Мистецтво образотворче – 40 Фізкультура – 56 Військові дисципліни – 70	Теорія радянського господарства – 50 Фізика – 46 Хімія – 80 Геологія – 34 Ботаніка – 40 Зоологія – 40 Ґрунтознавство – 20 Анатомія людини – 90 Методика природознавства – 20 Історія більшовизму – 40 Педологія – 60 К.Д.Р – 40 Фізкультура – 28 Маркс.-ленінська педагогіка – 68 Німецька мова – 30 Військові дисципліни – 70	Теорія радянського господарства – 40 Історія більшовизму – 40 Діалектичний матеріалізм – 80 Ленінізм і національне питання – 90 Фізкультура – 30 Основи зоотехнії – 52 Основи агротехніки – 62 Технології сільського госп. – 68 Анатомія людини – 26 Біологія – 70 Методика природознавства – 36 Історія техніки – 30 Військові дисципліни – 50

У головному корпусі ІСВ по вулиці Крупської, 2 (тепер – Остроградського, 2) навчалися студенти агробіологічного й техно-математичного відділів

[ЦДАВОВ. – Ф. 166. – Опис 11. – Справа 148. – Арк. 121]

Отже, природничо-географічна освіта в ІСВ була зосереджена на кафедрі, якою керував Ф. Г. Білецький (хоч і в обмеженому обсязі – переважно в аспектах, що стосувалися аграрного сектора господарства). До суспільно-географічної освіти, певною мірою, можна віднести курси основ виробництва (їх на кафедрі хімії викладав доц. О. М. Колонтай) і, безперечно – курс економічної географії, який викладався на кафедрі економіки.

Викладачі *кафедри економіки* (перетвореної з кафедри політекономії ІНО) в 1930–1931 н.р. викладали навчальні дисципліни: політекономію, теорію радянського господарства, економполітику СРСР, економіку колгоспного господарства, економічну географію. Ці дисципліни викладали для студентів історико-економічного відділу. У 1930–1931 н.р. економічну географію на II-му курсі (дві групи по 80 годин) ще, швидше за все, викладає О. М. Колонтай.

У 1931–1932 н.р. до складу кафедри входили: керівник, штатний професор І. М. Ромер (він же – декан шкільного факультету), штатні доценти Л. П. Ткаченко і М. С. Дашенко (відповідальний за громадсько-політичну та культосвітню практику на всіх відділах; штатний асистент Е. М. Дубова, позаштатні асистенти й одночасно – студенти III-го курсу історико-економічного відділу: Л. І. Десенко, Ю. М. Міхненко, П. М. Асеев, Б. І. Стовбун.

У 1930–1931 н.р. Л. П. Ткаченко викладає географію на вечірньому робітфаці, який щойно відкрився (там йому устанолене навчальне навантаження 184 години до кінця навчального року). У 1931–1932 н.р. на обох робітфаках Л. П. Ткаченко викладає «Економічну географію» (380 годин лекцій). Восени 1932 року географія виключена з переліку дисциплін, які викладалися на робітфаках, оскільки вступний екзаме́н із цієї дисципліни не передбачався.

Зате з 1932–1933 н.р. курс «Економічна географія» значно збільшений в обсязі. Ця дисципліна названа з-поміж загальнообов'язкових для студентів першого курсу денної і заочної форм навчання на усіх відділеннях ІСВ.

Економічну географію з 1931 році викладав доцент Л. П. Ткаченко.

Таблиця 25

Перелік навчальних дисциплін (і загальна кількість годин на них), які викладалися для студентів історико-економічного відділу ПІСВ в 1932–1933 н. р.

[ЦДАВОВ. – Ф. 166. – Опис 11. – Справа 148. – Арк. 120]

1 курс	2 курс	3 курс
Політекономія – 90 Економічна географія – 106 Історія Всесвіту – 190 Українська мова – 106 Маркс.-ленінська педагогіка – 74 Маркс.-ленінська психологія – 40 Фізкультура – 50 Мистецтво тональне – 44 Мистецтво образотворче – 40 Основи вищої математики – 84 Основи індустр. виробництва – 59 Основи с.-г. виробництва – 59 Німецька мова – 42 Військові дисципліни – 72	Політекономія – 60 Теорія радянського господарства – 90 Діалектичний матеріалізм – 70 Історія України – 32 Історія Всесвіту – 130 Історія більшовизму – 40 Методика суспільствознавства – 28 Українська мова – 30 Маркс.-ленінська педагогіка – 68 Педологія – 40 КДР – 40 Фізкультура – 28 Німецька мова – 30 Військові дисципліни – 70	Історія Всесвіту – 48 Історія народів СРСР – 110 Історія більшовизму – 40 Методика суспільствознавства – 24 Література України – 44 Література Всесвіту – 56 Мистецтвознавство – 40 Маркс.-ленінська педагогіка – 70 Фізкультура – 30 Військові дисципліни – 50 Дипломна робота.

Перелік дисциплін, який повинні були вивчити студенти-заочники історико-економічного відділу ІСВ, децю коротший. Не передбачалися заняття з основ виробництв, мистецтва, фізкультура і військова підготовка.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

1931 рік. Студенти агробіологічного відділу Полтавського інституту соціального виховання з викладачами: 2-й ряд, зліва направо: І. І. Мазепа (доцент кафедри біології), Ф. І. Пошивайло (доцент кафедри педагогіки), Й. О. Власенко (проф., зав. кафедри хімії), Ф. Г. Білецький (проф., зав. каф. землезнавства і с.-г.), К. П. Жагар (директор ІСВ), П. Х. Митрофанов (заст. директора ІСВ, зав. кафедри), Ю. Ф. Костенецький (зав. каф. фізико-техніч. дисциплін; декан агро-математичного факультету), Ф. К. Курінний (доцент кафедри біології); 3-й ряд, 4-й зліва: О. О. Іллічевський (доцент, викл. геології і фіз. географії); 5-й: В. В. Степанівський (доцент, викл. методики природознавства).

64

1932 (?). Студенти агробіологічного відділу Полтавського ІСВ з викладачами: 2-й ряд, зліва направо: 1: доц. біології М. А. Самійленко; 3: проф. М. М. Самбікін, 4: проф. Ф. Г. Білецький; 5: директор Р. П. Куліненко; 6: завуч, історик П. М. Койнац; 7 – доц. геології О. О. Іллічевський; 8 – доц. ботаніки Ф. К. Курінний; 9 – доц. каф. хімії О. М. Колонтай. 3-й ряд, крайній справа – доц. І. І. Мазепа

Структура підготовки і підвищення кваліфікації вчителів у ІСВ. Головним завданням шкільного факультету ІСВ була підготовка вчителів для другого концентра (5–7 класи) шкіл-семирічок, зокрема фабрично-заводських шкіл і шкіл сільської (з 1931 року – колгоспної) молоді. Підготовка освітян для дошкільної роботи в 1929–1932 роках велася на дошкільному відділі.

Починаючи з осіннього набору 1932 року, крім груп із денною формою навчання на обох факультетах, з'являються «вечірні групи». На початку існування ІСВ також діяли тримісячні курси підготовки вчителів для першого концентра семирічки (1–4 класи); робітфаки: денний (три курси навчання) і вечірній (чотири курси). Крім цих робітфаків (а з 1932 року і підготовчого чотирьохмісячного відділення), на матеріальній базі ІСВ у Полтаві існували й відокремлені вечірні робітфаки, контрольовані дирекцією ІСВ (у Сахновщині, Прилуках, Решетилівці).

Робітфаки (робітничі факультети) здійснювали попередню підготовку абітурієнтів ВНЗ («дотягували» їх до рівня середньої освіти, необхідного для вступу у вищий навчальний заклад). Існували в Україні з 1921-го до 1940-го року. На робітфаки приймалися особи, зайняті на фізичній роботі близько 3-х років. Відразу на 3-й курс денного й 4-й вечірнього робітфаку приймалися особи, що закінчили 7 груп (класів) трудової школи; на 2-й курс денного і 3-й курс вечірнього – 6 класів; 1-й курс денного і 2-й вечірнього – 5 класів, 1-й курс вечірнього робітфаку – після 4-го класу «трудова школа». Перший набір на денний робітфак при ІНО здійснений у 1929 році, вечірній робітфак – 1930 року. На вечірній робітфак приймалися робітники підприємств м. Полтави. Заняття відбувалися щоденно, з 18 до 20 години, у приміщеннях ІСВ.

Доречно додати, що, крім ІСВ (разом із заочним відділом, трьохмісячними підготовчими курсами й робітфаками), у Полтаві діяли 6-місячні «комсомольські» курси підготовки вчителів; «підшефні» ІСВ Красноградський і Кобеляцький учительські технікуми.

Під час літніх канікулярних перерв у школах, у 1931 році на базі ІСВ діяв філіал Всеукраїнського інституту *підвищення кваліфікації педагогів* (фактично, як студентів-заочників). Цей інститут базувався в Харкові. Серед головних завдань курсів ВІПКП були докваліфікація (надання необхідної освіти), удосконалення (надання спеціальних знань з окремих предметів) та підготовка нових учительських кадрів. Улітку 1931 року на такі курси зараховано 167 осіб.

У липні 1932 року на першу сесію студентів-заочників прибули 315 осіб. Із початку 1933 року відбулася реорганізація системи заочної освіти в бік збільшення очного навчання й установлення мінімуму навчальних дисциплін, які повинні засвоїти студенти-заочники впродовж 3-х років навчання. Наказом директора для проведення очної роботи зі студентами-учителями в кожному із 13 адміністративних районів відповідальності ІСВ з лютого 1933 року відбулося призначення «районних викладачів» (очевидно, із кола вчителів цього району, які мали закінчену вищу освіту). Для цих викладачів в ІСВ організувалися чотирьохденні інструктивно-методичні семінари. Сесії студентів-учителів відтепер відбувалися не тільки під час літніх канікул, а й у березні та з 05.08 по 26.08.1933 року (по 8 годин лекцій щодня).

Правила вступу в ІСВ і зміни у них впродовж існування закладу. Вищі навчальні заклади й на початку 1930-х років залишалися закритими для вихідців із «нетрудових класів». Абітурієнти проходили, перш за все, попередній відбір «за соцстаном», а вже потім – за рівнем підготовки.

Наприклад, заяви на осінній набір 1932 року в ІСВ приймалися до 5 вересня, а вступні іспити тривали 10–25 вересня. До заяв абітурієнти подавали анкети, засвідчені відповідними організаціями, та оригінали документів: довідка про соціоходження й соцстан до революції і тепер; довідка про рік народження; рекомендації або відрядження від партійної, комсомольської, профспілкової, громадської, радянської та інших організацій; довідка про відношення до військової повинності; довідка про стан здоров'я.

На шкільний факультет без іспитів зараховували тих, хто закінчив технікуми, робітфаки, курси підготовки до ВНЗ, профшколи, вечірні робочі школи другого ступеня та дев'ятилітки.

Причому до 1932 року студенти 3 (4)-го курсу робітфаку, котрі виконали вимоги навчального плану, згідно з наказом директора автоматично (без вступних іспитів) зараховувалися студентами 1-го курсу (весняного або осіннього набору ІСВ). Траплялося і протилежне, коли студенти, які вступили на 1-й курс шкільного факультету, переводяться на робітфак (очевидно, залежно від рівня знань, на 1-й – 4 курси).

Про попередній рівень підготовки студентів свідчить Наказ директора від

13.03.1933 року, у якому констатується «наявність значної частини студентів, що не за своїли елементарної мовної грамотності».

Відповідно до рішення Раднаркому УРСР від 29.07.1932 року при фабриках, заводах, радгоспах, МТС і колгоспах було створено комісії сприяння комплектуванню інститутів, технікумів і робітфаків.

Тільки наприкінці існування ІСВ, із 1933 року, порядок вступу кардинально змінився*. Зокрема, був скасований весняний набір (передбачено його здійснення тільки восени). Наказом від 28.02.1933 року № 15 були об'єднані студентські групи 1-го курсу весняного й осіннього наборів.

Постановою ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» від 19.09.1932 року встановлювалися нові правила про комплектування вищої школи і технікумів. Ішлося про запровадження вступних іспитів, незалежно від закінчення робфаку, технікуму тощо, для всіх, без винятку, хто вступає у вищі навчальні заклади, з математики, хімії, фізики, рідної мови і суспільствознавства. Як бачимо, географії в цьому переліку немає, тому, напевне, й відпала потреба її викладання на робфаках.

Розпорядок навчально-виховного процесу в ІСВ та найбільш загальні риси організації навчально-методичної роботи. Теоретичні заняття (лекції) розпочиналися з 1 жовтня (для 2–3 курсів 1932 року – з 16 вересня), а з 1933 року вперше – з 1 вересня. Професори й доценти читали тільки лекції (їх тривалість становила 45 хв.), приймали заліки (у 1930–1931 роках, як і в попередні роки, екзаменів не передбачалося). Штатних асистентів в ІСВ було мало. Найбільш обдаровані й успішні з кола студентів, починаючи з 2-го курсу, на початку 1930 років призначалися на посади позаштатних асистентів (із затвердженою кількістю годин від 140 до 360 на рік), які вели практичні заняття.

Щодо *навчально-методичного забезпечення* підготовки майбутніх учителів, то особливостю початку періоду (1930–1931 роки) розвитку вищої освіти в Україні була нестача стабільних програм та навчальних планів. Майже кожен рік вони змінювалися, причому вищий навчальний заклад вносив у плани та програми зміни згідно із директивами правлячої більшовицької партії. Відповідно до змін навчальних планів відбувалися і часті зміни назв навчальних дисциплін і їх обсягів, що, своєю чергою, позначалося на змінах у назвах і складі підрозділів інституту. До початку занять лектори подавали в деканати робочі плани дисциплін, які потім узгоджувалися.

Тільки з початку 1933 року, після устаткування обов'язкового переліку навчальних дисциплін і форм підсумкового контролю, значно більше уваги стали приділяти навчально-методичному забезпеченню студентів (рекомендованою літературою, методичними матеріалами).

Оцінювання знань. На початку існування ПІСВ, замість системи заліків як форми підсумкового контролю, близької за змістом до екзамену, був здійснений перехід до обліку праці студентів у процесі роботи на заняттях. Замість оцінок робилася відмітка: «зараховано» / «не зараховано». Згодом, відповідно до Наказу від 12.05.1932 року, щоб запобігти «зрівнялівці»: «добре», «цілком задовільно», «задовільно», «не задовільно».

Постановою від 19 вересня 1932 року ЦВК СРСР ухвалює унормування перевірки знань студентів вищої школи, з 1932–1933 н.р. запроваджує залікові сесії двічі на рік – наприкінці осіннього і весняного семестрів для дисциплін, для яких потрібні окремі заліки, встановлює на останньому курсі навчання для кожного студента дипломну працю.

Відповідно до постанови Наркомату Освіти УСРР від 20.09.1932 року (Бюлетень НКО від 18.10.1932 року № 49), починаючи з 1933 року встановлювався новий порядок видачі дипломів про освіту (в якому почали зазначати кваліфікацію студента, всі іспити з теоретичних наук, які він склав, виробничі практики і тему дипломної роботи). Таким чином, замість заліків вводилися іспити, а замість курсових – дипломні роботи. Причому особам, які закінчили ІСВ раніше й не отримали диплом (не більше ніж 5 років тому), надавався 1 рік, щоб підготувати й захистити дипломну роботу, інакше диплом вони не отримували. У постанові подаються інструкції щодо процедури захисту дипломної роботи. Кафедрам терміново було наказано подати теми для виконання дипломних робіт, а студентам III-х курсів весняного й осіннього наборів було надано час для їх опрацювання на початку 1933 року. Заочники теж були зобов'язані терміново підготувати до захисту дипломні роботи.

Зміни в організації навчального процесу впродовж 3-х років функціонування ІСВ. Створення ІСВ було одним із численних невдалих експериментів у галузі освіти в Україні. Упродовж його діяльності щорічно, а іноді й упродовж одного навчального року, змінювалися настанови із Харкова та Москви щодо організації й змісту навчального процесу. Кожен із навчальних років відрізнявся рисами організації навчального процесу як у школах, так і в Полтавському інституті соціального виховання.

Особливості освітнього процесу у Полтавському ІСВ (1930–1933 роки)

Н. рік	Директивні документи щодо школи та зміни в організації навчального процесу	Директивні документи щодо ВНЗ та особливості організації навчального процесу в Полтавському ІСВ
1930 – 1931	<p>Постанова ЦВК і РНК СРСР від 14.08.1930 «Про всезагальне обов'язкове початкове навчання» (не менше, ніж 4-річне). У промислових містах і робітничих селищах вводилася обов'язкова 7-річна освіта. Планувалася з наступного навчального року 7-річна освіта в школах колгоспної молоді.</p> <p>Із 1930–1931 н.р. комплексну систему навчання замінили на <i>комплекси-проекти (метод проектів)</i>. Нова система включала дві частини: постійну (зміст основного матеріалу, який треба вивчити, переважно, за допомогою бригадно-лабораторного методу), і динамічну (низка проектів, через виконання яких засвоюється основний зміст освіти). Метод проектів реалізовувався у формі цільових завдань для учнів (наприклад, зробити електропроводку у будинку), які вони виконували після відповідних інструкцій і під наглядом учителя. Як і в 1920-х роках, навчання залишалось безпредметним (вивчалися не основи наук, а «окремі явища виробничого процесу чи суспільного життя»)</p>	<p>У 1930–1931 н.р. ще зберігалися традиції, закладені в ІНО. Підготовка студентів шкільного факультету велася не за спеціальностями, а у відділах підготовки, назва яких відображала окремі напрями виробничого процесу чи суспільного життя. Як і в школі, на початку існування ІСВ професійна підготовка була спрямована не стільки на засвоєння студентами основ окремих наук, скільки на ознайомлення із конкретними виробництвами та застосуванням на практиці певних наукових знань.</p> <p><i>Застосовувалися бригадно-лабораторний метод навчання</i>, коли та чи інша тема пророблялася самостійно групою (бригадою) студентів у кількості 5–10 осіб, а також метод проектів. Великим прихильником методу проектів був Г. Г. Ващенко. На основі досвіду роботи Полтавського ІНО він публікує статтю «Філософія прагматизму як методологічна основа методу проектів». Із предметних комісій уперше утворені кафедри. Установу про кафедри затверджено методичним сектором Народного Комісаріату освіти УРСР 9.02.1931 року (Бюлетень</p>
1931–1932	<p>5.09.1931 року ЦК ВКП (б) прийняв постанову «Про початкову і середню школу» (розпочати роботу зі складання нових навчальних планів і програм*, що забезпечили б засвоєння учнями основ наук і відповідальні завданням політехнічного навчання, яке повинно здійснюватися на основі опанування учнями загальноосвітніх дисциплін, зв'язку теорії з практикою, вивчення основ виробництва). Школа перейшла на непостійний розклад і режим (зокрема, декларований перехід на предметну систему й уніфікацію навчання). Знову вводять оцінки і домашні завдання. Відновлена класно-урочна система навчання.</p> <p>Одночасно змінилася парадигма освіти: від дитини як центру педагогічного процесу — до ви-</p>	<p>Згідно з наказом по ІСВ від 7.12.1931 року № 99, як реакція на плановані зміни в школі, створений штаб для громадського перегляду програм і робочих планів на всіх відділах ІСВ (у складі керівників кафедр, паркому, комсомолу, профкому і навіть підшефних установ).</p> <p>Припинили видаватися методичні журнали і збірники праць для вчителів.</p>
1932–1933	<p>Постановою ЦК ВКП(б) від 26.07.1932 «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі» наказано переробити навчальні програми** до 1 січня 1933 року для того, щоб забезпечити «дійсно міцне і систематичне засвоєння дітьми основ наук». Дальтон-план і метод проектів були засуджені, а основою організації навчальної роботи у початковій і середній школі визнано урок із постійним складом учнів і стабільним розкладом. Остаточно відбувся перехід на систему предметного навчання. Рекомендувалося проводити індивідуальний систематичний облік знань. Навесні 1933 року вперше проведені перевідні іспити.</p> <p>Постановою ЦК ВКП(б) від 12.02.1933 «Про підручники для початкової і середньої школи» покладено початок виданню стабільних підручників. Створено основний тип повної загальної освіти — десятирічну трудову школу. З цього часу середня школа перетворювалась на сходинок для підготовки спеціалістів із середньою спеціальною та вищою ос-</p>	<p>Згідно з рішенням ЦВК СРСР від 19.09.1932 року «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» бригадно-лабораторний метод навчання було скасовано. Вводився індивідуальний облік знань і запроваджувалися екзамени. З метою зміцнення порядку і дисципліни посилювалася керівна роль лектора. Частка лекцій суттєво зросла і тепер становила 40–50 % часу, відведеного на вивчення дисципліни; частка семінарів і конференцій становила близько 20 %, «проробка» матеріалів, яка відбувалася через 2–4 дні після лекцій, займала 20–30 % часу. Значно більше уваги навчально-методичному забезпеченню студентів (рекомендованою літературою, методичними матеріалами) стали приділяти з початку 1933 року, після устаткування обов'язкового переліку навчальних дисциплін і форм підсумкового контролю.</p> <p>Постанова Колегії НКО від 11.09.1932 року «Про запровадження вищої освіти для всіх учителів та реорганізацію системи заочного навчання»</p>

*Шкільна програма з географії, затверджена 1932 року, викликала багато нарікань: брак орієнтації на карту та належної уваги до природно-кліматичних умов; засилля елементів економіки і політики; порядок вивчення країн не за місцем розташування на карті, а за їх політичними системами. Ці хиби призводили до того, що на практиці географія підмінялася загальним землеробством, економікою, суспільствознавством. Такі ж вади мала й географічна освіта у Полтавському ІНО.

**Програми середньої школи. Географія. – Х. : Вид. «Радянська школа, 1933 (для 5–8 класів). Серед змін – збільшення годин на практичні роботи з картою при вивченні фізичної географії в 5 класі; вивчення географії СРСР та географії капіталістичних країн в 6–7 класах по кожній країні здійснюється за сталим алгоритмом (загальні відомості, природні умови, Історико-географічний огляд, економічна характеристика, внутрішні і зовнішні становище).

У програмі з географії для 3–4 класів початкової школи 1933 року за основу побудови курсу був узятий краєзнавчий принцип. У 3 класі вивчалися такі теми, як орієнтування у просторі, ознайомлення з рельєфом місцевості, картою та погодними і кліматичними умовами краю. Програма 4 класу передбачала ознайомлення з елементарним курсом географії. У наступні роки структурування програм залишалося незмінним [2].

***«Навчання в школі не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно вирішує завдання підготовки для технікумів і вищої школи сповна грамотних людей, що добре володіють основами наук (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія тощо)».

Навчальні і виробничі практики були спрямовані на ознайомлення з окремими напрямками виробничого процесу чи суспільного життя. Так, виробнича агро-індустріальна практика студентів 2-го курсу набору 1930 року і 1-го курсу весняного набору 1931 року тривала з 1 липня до 1 вересня 1931 року. Завдання на практику мали форму проєктів, які включали складові: громадсько-політичну та культурно-освітню роботу, педагогічну роботу (літня робота школи, дитсадки), роботу відповідно до специфіки відділів підготовки (як практична частина курсів «Основи виробництва», «Сільськогосподарське виробництво», «Індустріальне виробництво»). Перед цією практикою проводилися тижневі інструктажі (після декади оцінювання знань студентів). Практики проводилися бригадами у складі 5–10 осіб на чолі з бригадиром (причому, у бригаду включали студентів різних відділів і навіть курсів). Кожен практикант облік своєї роботи фіксував в окремому зошиті.

Проводилися і виробничі педагогічні практики за встановленим для кожного курсу графіком. Базовими для практики були школи чотирьох районів, з якими укладені договори. Звітні матеріали рецензувалися; проводилися заключні конференції за їх результатами. Дуже часто в Наказах директора згадується про несвоєчасне подання практикантами звітів.

Улітку 1932 року, на виконання розпорядження НКО, теоретичні заняття були припинені, і з 11 червня по 20 липня студенти всіх груп 1-го курсу осіннього набору 1931 року та весняного набору 1932 року були відправлені на «Агропрактику» (настільки можна зрозуміти, – на роботу в колгоспі «підшефного» села Руновщина для збору врожаю, але «із підсумковим звітом по бригадах»).

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 19.IX.1932 року, виробнича практика студентів повинна відбуватися як у майстернях, лабораторіях, кабінетах вищого навчального закладу, так і поза вищим навчальним закладом – на заводах, фабриках тощо.

Наукова робота. ІСВ був майже винятково навчальною установою. Перед викладачами навіть не стояло завдання займатися, паралельно з навчанням студентів, науково-дослідною роботою. Хоча окремі студенти-випускники отримували рекомендації для подальшої наукової роботи (13 із них були направлені до аспірантури). В самому ІСВ з 1931 року діяла дворічна аспірантура при педолого-педагогічній кафедрі. 19 вересня 1932 року вийшла Постанова ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах», якою встановлювався єдиний порядок підготовки науково-педагогічних працівників – через аспірантуру. Тому згодом почалася підготовка й аспірантів-філологів в ПІСВ.

Порівняно з ІНО, в аспекті наукової діяльності, фундаментальної підготовки ІСВ був кроком назад. Години на вивчення теоретичних курсів зменшувалися, натомість зростала кількість годин на проведення практичних занять і виробничу (зокрема педагогічну) практики, екскурсії тощо. Правда, в останній рік існування ІСВ ці перекося почали усувати.

Побутові й соціальні умови життя викладачів і студентів ПІСВ. За формальними параграфами Наказів ректора суб'єктивно склалися такі загальні враження про атмосферу, у якій відбувалися навчання й буденне життя студентів: мізерна стипендія, картки на хліб і талони на сяке-такє трьохразове харчування (так, восени 1932 року для заготівлі продуктів для їдальні інституту були командировані на 2 тижні до сільськогосподарських артілей усі студенти, включаючи робітфак і підготовче відділення). Щодо матеріального забезпечення, то у 1932 році ставка декана факультету і зав. робітфаку становила 180 крб, лаборантів – 90 крб, бібліотекаря 80–90 крб, прибиральників – 40–45 крб, двірника – 55–65 крб. Студентська стипендія становила біля 32 крб. Продукти видавалися у магазинах строго нормовано, по картках, але за гроші (1 кг житнього хліба коштував 9 коп., пшеничного – 20 коп.). Викладачі й студенти належали до другої категорії забезпечення (з денною нормою 400 г хліба на день). Хліб продавався у крамниці прямо в інституті. Працювали також їдальня (за талонами) і буфет. Відомо, що навесні 1932 року були дозволені «колгоспні ринки». Але внаслідок товарного дефіциту, ціни на основні продукти в цьому році були в багато разів вищі, ніж за картками у магазинах.

Стосовно ж заготівлі продуктів, слід відзначити як майже подвиг тодішнього в. о. директора інституту (у майбутньому директора) П. М. Койнаша, який організував заготівлі не тільки для їдальні, а й для викладачів, співробітників та студентів, які не користувалися їдальнею.

У січні 1933 року при ІСВ почалася організація допоміжного підсобного господарства (керівник Г. М. Одуд). Для цього було виділено 20 га землі.

Із Наказів директора ІСВ маємо враження про не завжди охайні гуртожитки (час від часу оголошувалися «штурмові декадники санітарії»), кімнати, які опалювали вугіллям і торфом, відкритий тільки для студентів кінозал, непогану бібліотеку і предметні кабінети. Узимку 1931–1932 років, через брак палива, заняття часто не проводилися, а пропущені

години компенсувалися в теплу пору року. Нерідко студенти відволікаються «для праці щодо мобілізації коштів», громадської роботи (агітація на виборах, «піонерські роботи» тощо). Студенти залучалися до перевірки освітніх закладів, проходили військову підготовку (зводилася до «строю» і марширування), а деякі студенти й викладачі – до 45-денних табірних зборів.

Характерними вже стали «штурмівщина» (під назвою «штурмова декада боротьби з «хвостами»). Незважаючи на такі «декади», іноді більше половини студентів групи за три роки навчання виключалося «за академічною невстигаемістю», за невідвідування занять, як «літунів»; як мобілізованих на комсомольську та іншу роботу; за політичними мотивами («приховав класове походження» — із колишніх поміщиків, торговців, син/дочка куркуля, священика, церковного старости тощо; «за спекулюваннях на труднощах хлібозаготівлі та пропагування куркульської ідеології» в 1933 році...); а із зими 1932 року дедалі частіше — за станом здоров'я (та «через матеріальну незабезпеченість»). До справи доведення студентів до голодної смерті прикладали руку їхні ж колеги – «активісти». Тому Наказ директора ІСВ Р. П. Куліненка від 31.03.1933 року № 27: «Категорично заборонити студентським профорганізаціям вживати репресій до студентів, що не відвідують лекцій, у спосіб відбирання хлібних карток» – робить йому честь. Виключали з кола студентів так масово, що НКО постановою від 27.09.1932 року змушений був установити для керівництва ВНЗ правила, згідно з якими виключений отримував право на апеляцію. Але навесні 1933 року додалася інша причина масового виключення студентів – неприбуття на місце педпрактики. Виключення студентів через смерть у Наказах трапляються нечасто (частіше – з невідомих причин).

Якщо в 1930–1931 роках достатньо уваги приділяється питанням організації навчально-виховного процесу, то з призначенням наприкінці 1931 року ректором Р. П. Куліненка зміст Наказів змінився: частіше йдеться про масове виключення студентів (із різних причин), відволікання їх для «роботи на селі» (розкуркулення?) та за направленнями комсомолу, організацію комісій із перевірки соціального походження студентів.

Із деяким здивуванням прочитає про направлення 71 студента-«ударника» третього курсу на тритижневі екскурсії за маршрутами «Полтава – Москва – Ленінград», і «Полтава – Крим – Кавказ». І це – на рубежі 1931–1932 років!

У 1932 році ще діяла комісія ІСВ з українізації. Наказом директора від 26.03.1933 року № 25 запланований комплекс заходів щодо поліпшення рівня мовленнєвої грамотності студентів і робітфаківців. Зокрема, у вечірній час запроваджені додаткові заняття з української мови для трьох груп (усього – 89 студентів).

Керівництво системою освіти в Україні ще здійснювалося із Харкова і було досить автономним, набагато менш залежним від директив московського керівництва освітою, ніж у більш пізні періоди. Хоча із середини 1932 року тенденції до керівництва із центру (Москви) посилюються.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДО ТЕМИ

1. Накази директора Полтавського інституту соціального виховання за 1931–1933 роки.
2. Пироженко Л. Генеза підходів до побудови навчальних планів вітчизняної загальноосвітньої школи в 30-х – на поч. 50-х рр. ХХ ст. // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини. – Вип. 17. – Умань, 2006.
3. Шевчук В. В. Ректори Полтавського інституту народної освіти (1921–1930) та Полтавського інституту соціального виховання (1931–1933) / В. В. Шевчук, С. М. Шевчук // Історична пам'ять. – Полтава : ПНПУ. – 2013. – Вип. 30-31. – С. 170-176
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 10 – Справа824. – Арк. 126–135.
ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 10 – Справа 823. – Арк. 6.
ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 10 – Справа 824. – Арк. 223.
ЦДАВО. – Ф. 166. – Опис 11. – Справа 148. – Арк. 162–180.
(Звіт Полтавського інституту соціального виховання про роботу за 1932/1933 н.р.)
ЦДАВО. – Ф. 166. – Опис 11. – Справа 148. – Арк. 120–121.

1. 6. НАРИС ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ Й ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ ЗА ПЕРІОД ІЗ ВЕРЕСНЯ 1933 ПО ЛИПЕНЬ 1941 РОКІВ

За кілька років діяльності інститутів соціального виховання (ІСВ) стало зрозуміло, що вони не здатні забезпечити потреби країни в підготовці кваліфікованих кадрів для середньої освіти. У травні 1934 р. було запроваджено єдину структуру загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (4 роки), неповна середня (7 років), середня (10 років). Наказом директора № 56 від 9.08.1933 р. було оголошено про реорганізацією ПІСВ з 3-річним терміном освіти на 4-х річний педагогічний інститут. Тому новий 1933/1934 навчальний рік наш навчальний заклад розпочав у новій якості. Студенти 3-го курсу ІСВ не були випущені в школи, а переведені на 4-й курс (денні й вечірні групи).

У зв'язку з перетворенням ІСВ на Полтавський педінститут, змінилося й керівництво закладу. 23.08.1933 р. директор Р. П. Куліненко відкликаний до Харкова (формально був на цій посаді до 1.10.1933 р., коли отримав призначення у політвідділ транспорту). Із 2.10.1933 р., за рекомендацією міському партії, на посаду директора призначений П. М. Койнаш, який до цього часу був помічником директора і виконуючим його обов'язки. Цим же наказом Даценко Михайло Степанович призначений помічником директора по учбовій частині (теж виконував функції в. о. директора за відсутності П. М. Койнаша).

Койнаш Петро Михайлович (1903-1937) – директор ПДПІ з 2.10.1933 по 20.10.1934 р., перший керівник – вихованець закладу. У 1922 р. був командирований до ПІНО від комітету незможних селян (комнезаму) Полтавського повіту, став студентом гуманітарної секції інституту. Після закінчення навчання в 1925 році залишений на викладацькій роботі. Член більшовицької партії з 1927 р. Одночасно з керівництвом інституту, займав посаду керівника кафедри історії, штатного доцента. Підготував монографію “Жовтень на Полтавщині” (про неї стало відомо тільки в 1991 р.). Писав дисертацію з історії України у XVII ст. Його діяльність на посаді заступника директора ІСВ під час Голодомору 1932-1933 рр. слід оцінити позитивно, оскільки за його підписом видавалися накази, націлені на забезпечення студентів і викладачів продовольством. Разом з тим, за короткий період його керівництва вишем, тон наказів змінився, репресії у закладі посилювалися (що ми пояснюємо переходом від керівництва освітою і всією життєдіяльністю радянської України від Харкова до Москви). Уперше з'являються накази директора про обговорення постанов партії, виступів її вождів, боротьбу з опортунізмом тощо. У жовтні 1934 р. переведений на посаду ректора Одеського педінституту. В 1936 р. був переведений до Києва в Наркомат освіти. Репресований, як «ворог народу і буржуазний націоналіст».

Числиться в «списку №1» (засуджених до страти), від 7.12.1937, який «затвердили» своїми підписами Й. Сталін та інші керівники більшовицької партії і уряду. Розстріляний 30.12.1937 р. До речі, в Одесі був розстріляний колишній голова полтавської молоді «Просвіти», улюблений учень професора В. О. Щепотьєва, декан філфаку Юрій Юхимович Циганенко (1902–1938), який переїхав для роботи у місцевому педінституті на запрошення П.М.Койнаша.

Наказом від 10.09.1933 року № 65 створюються нові факультети шляхом реструктуризації факультетів, що існували за попереднім наказом (табл. 27).

Таблиця 27

Факультети, відділи і кафедри Полтавського ІСВ в 1932–1933 роках

Факультети і відділи за Наказом від 10.12.1932	Декани, що керували відділами з 10.09.1933
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ (декан Ю. Ю. Циганенко). Відділи: історико-економічний (кафедри діамату, історії, економіки); мовно-літературний (кафедри мовознавства, літературознавства); інспекторсько-методичний (кафедри педолого-педагогічна, дошкільного виховання).	Економічний, історичний та дошкільний відділи* (декан М. С. Даценко). Наказ від 10.09.1933. Мовно-літературний та методичний відділи (декан Ю. Ю. Циганенко). Наказ від 10.09.1933.
АГРО-МАТЕМАТИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ (декан Ю. Ф. Костенецький, із 6.11.1932 по 15.07.1935). Відділи: агробіологічний (кафедри реконструкції сільського господарства, біології, хімії); техно-математичний (кафедри математики; фізики).	Біологічний, хімічний та географічний відділи (декан І. І. Мазепа). Наказ від 14.09.1933. Фізико-математичний (кафедри математики; фізики). Декан Ю. Ф. Костенецький.

*У зв'язку із закриттям дошкільного відділу, з 17.12.1933 року – Історичний та економічний відділи (декан М. А. Курилко).

Як бачимо, внаслідок реструктуризації агробіологічного відділу агро-математичного факультету ПІСВ, наказом від 14 вересня 1933 року створені три окремі природознавчі відділи підготовки учителів, зокрема географічний. Загальне керівництво підготовкою було доручене об'єднаному деканату (декан Іван Ількович Мазепа). У такому складі факультет працював не більше від одного навчального року (1933–1934). В інших педагогічних інститутах аналогічні факультети називалися природничо-географічними. У Наказах директора Полтавського педінституту така назва не використовувалася.

Чому був утворений географічний відділ – зрозуміло: з 1933 року географія стала обов'язковим навчальним предметом у 5–8 класах середньої школи. Поки що не зрозуміло, чому через рік це відділення зникає в той час, коли прийнято урядову постанову “Про викладання громадянської історії і географії в початкових, неповних середніх та середніх школах” (1934 рік); внесено зміни до навчальних планів і програм з історії і географії.

Нагадаємо, що в попередньому 1932–1933 н. р. економічна географія викладалася на кафедрі економіки історико-економічного відділу (завідувач кафедри – проф. Ромер І. М.), а елементи фізичної географії, пов'язані із сільськогосподарським виробництвом – на кафедрі реконструкції сільського господарства (завідувач кафедри – проф. Білецький Ф. Г.). Але на початку 1933–1934 н. р. обидва завідувачі кафедр були звільнені з педінституту «за браком навантаження у зв'язку з реструктуризацією». Звільнені доценти О. О. Іллічевський (викладав курси геології, ґрунтознавства тощо), О. М. Колонтай (економічна географія, технології виробництва), інші викладачі кафедри реконструкції сільського господарства.

Водночас із 1 вересня 1933 року на посаду керівника кафедри біології призначено професора Самбікіна Михайла Митрофановича (Наказ від 17.09.1933 року № 67); з 1.10.1933 року – Гавриленка М. І. призначено на посаду позаштатного доцента кафедри (Наказ від 5.11.1933 року № 76); на посаду позаштатного викладача геодезії та топографії – М. О. Соколова, з погодинною оплатою з 15.09.1933 року; 23.09.1933 року на посаду лаборанта землезнавчого кабінету – Ісаєва П. К.

Таким чином, частково було відновлено ліквідовану 1931 року кафедру землезнавства. М. М. Самбікін як агрометеоролог тривалий час працював на кафедрі рослинництва сільськогосподарського інституту, тому його призначили очолювати кафедру біології (не відомо, чи планувалося згодом відкриття кафедри географії). Із книги Наказів ректора нам достеменно не відомий перелік дисциплін, які викладалися для студентів географічного відділення (а інших документів не знайдено і є сумнів, що вони будуть виявлені).

Наказом директора від 10.05.1934 року № 54 для літньої залікової сесії 1933–1934 н. р. студентів 1-го курсу (і поки що єдиного) географічного відділення передбачено іспити з таких дисциплін: «Геодезія» (екзаменатор М. О. Соколов); «Фізична географія» (очевидно, екзаменатор сам М. М. Самбікін); «Геологія з мінералогією» (екзаменатор М. І. Гавриленко); «Українська мова» (письмово).

Відомо, що курс «Економічна географія» викладався для студентів 1-го курсу економічного відділу. Ця дисципліна читалася на кафедрі економіки, майже напевне – Л. П. Ткаченком. Названа кафедра (завідувач М. С. Дашченко) була на факультеті історичного та економічного відділів (декан М. А. Курилко).

Є чимало Наказів ректора за першу половину 1934 року про виключення студентів 1-го курсу географічного відділення з різних причин. А завідуючому відділенням указано посилити виховну роботу (від 7.04.1934 року № 42). Очевидно, завідуючим цього відділення був М. М. Самбікін.

Через брак документального підтвердження можемо тільки висунути деякі версії причин того, що набору студентів на географічне відділення педінституту надалі не здійснювалося, а доля студентів, котрі закінчили перший курс, точно не відома: 1) розформування відділу у зв'язку зі зменшенням кількості студентів (скоріш за все, їх якісний підбір був невисоким; була серед них навіть невелика група затриманих за бандитизм. Але ці чинники не становили перешкоди для нового набору); 2) переведення студентів в інший навчальний заклад, що тоді траплялося нерідко (але такої інформації ми поки що не маємо); 3) кадрова проблема (нестача в штаті викладачів, які могли б здійснювати викладання дисциплін у повному обсязі, або недовіра до керівника кафедри). Остання версія в обох варіантах нам здається найбільш імовірною. Кафедра землезнавства вже розформувалася через висловлювання М. М. Самбікіна, що не збігалися «з політикою партії». На цей раз причиною звільнення від завідування кафедрою і з роботи (офіційно – через брак годин на кафедрі біології, з 1.09.1934 року) могла бути його стаття про неприродні фактори голоду в українському селі (!). А керівником кафедри біології, замість М. М. Самбікіна, з 1.09.1934 року був призначений Ф. К. Курінний (цікаво, що обидва вони скоро зустрінуться «у вигнанні» – Білоруській сільськогосподарській академії).

Географічне відділення було закрито, а студенти, швидше за все, розподілені між іншими відділеннями (здебільшого, біохімічного факультету, як він став називатися з початку 1934–

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

1935 навчального року).

На жаль, перша короточасна спроба створення спеціальності «географія» у Полтавському педінституті завершилася невдачею. Але окремі географічні дисципліни викладалися й надалі при підготовці вчителів-природничиків.

На робітфаци у першому півріччі 1934–1935 н. р. географію за сумісництвом викладав керівник педпрактики і помічник директора із соціально-побутової роботи Іван Дмитрович Зубков (згодом працював в Одеському педінституті).

Дащенко
Михайло Степанович,
директор ПДП, 27.10.1934
– 1.04.1935

Цікава колізія з викладанням географічних дисциплін відбулася в 1934–1935 н. р. Восени завідувач кафедри економіки (на якій тоді працював Л. П. Ткаченко) М. С. Дашенко був призначений директором інституту. Керівником кафедри історії він запросив друга юності, теж тоді комсомольського активіста О. К. Касименка. Правда, як і М. С. Дашенко, на посаді він пропрацював недовго (з 1.12.1934 року по 25.02.1935 року) і був звільнений із роботи «за націоналізм». На цей навчальний рік на кафедру історії перейшов і Л. П. Ткаченко, який викладав для студентів-істориків і економістів курси «Економічна географія», «Історична географія» і навіть «Методика історії». Діяв історичний кабінет із відділом географії.

З 13 січня 1934 року були введені вчені ступені кандидатів і докторів наук, а також відновлені вчені звання доцентів і професорів, посади асистентів.

Упродовж 21.03 – 1.04. 1935 року у педінституті комісія проводила роботу з реалізації постанови ЦК КП(б)У від 16.03.1935 року «Про антирадянські виступи і засміченість полтавських вишів – Інституту м'ясної промисловості і Педагогічного інституту». За результатами роботи комісії позбулися посад директор інституту М. С. Дашенко (його подальшу долю

встановити не вдалося), декан історичного факультету М. А. Курилко та деякі викладачі.

Після роботи комісії, з 3.04.1935 року директором Полтавського педінституту почав працювати І. М. Онісін, який перебував на цій посаді до 28.09.1937 року. На час його відсутності виконувачем обов'язки директора був його заступник Й. І. Стасюкайтис, який 17.04.1937 року призначений директором Лубенського педінституту. До 21.10.1937 року заступником директора був І. І. Мазепа [3].

Онісін Іван Максимович народився 19.10.1887 року в селі Дмитрієво Скопінського району Рязанської області, у селянській родині. Після закінчення сільської церковнопарафіяльної школи, згодом – двокласного училища, у 1905–1908 роках навчався в Ново-Олександрівській церковно-учительській семінарії (Тамбовська губернія). Після її закінчення вчителював у школах м. Саратова (1908–1910), м. Феодосії (1910–1912), селі Софіївка на Одещині (1912–1922), зокрема був завідувачем школи. У 1922–1925 роках – на Херсонщині (як директор школи в місті Олешки; потім – інспектор окружного відділу освіти). У 1925–1931 роках працює в системі закладів освіти Південної залізниці (спочатку в Харкові, потім – у Полтаві). У 1931–1935 роках – у Полтавському інституті інженерів сільськогосподарського будівництва (тепер це – ПНТУ імені Ю. Кондратюка) як заступник директора з навчальної роботи й одночасно – в. о. доцента кафедри політичної економії. 10.04.1935 року затверджений директором педінституту. Він пропрацював між двома великими «зовнішніми чистками» складу викладачів і студентів і сам півтора роки керував «внутрішніми чистками». У вересні – листопаді 1937 року пережив цюкування, особливо – обласної газети «Більшовик Полтавщини». Він боровся й доводив свою невинуватість як до

арешту 21.12.1937 року, так і під час слідства. У підписаних Й. Сталіним «Списках» від 12.09.1938 року значився в категорії 1 (розстріл). Але машина більшовицького «правосуддя», на диво, майже «помилувала» його, і 17.10.1938 року Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила І. М. Онісіна «тільки» до 15 років тюремного ув'язнення з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією усього особистого майна. Відбував «покарання» в таборах «Севвостлага» на півночі Далекосхідного краю (тепер – Магаданська область). Рідко хто виживав там, і мало що відомо про справжню долю в'язнів цих таборів. А рік смерті в документах чомусь багатьом указували – 1942-й. Повністю реабілітований 1.09.1956 року ухвалою Військової Колегії Верховного Суду СРСР.

Із початку 1934–1935 н. р. діють такі факультети: історичний (декан – М. А. Курилко), існував до 1.09.1935 року; із 09.1934 року – біохімічний, а з 09.1936 року перейменований у

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЦІНІ

природничий (у 1934–1935 н.р. декан – зоолог І. І. Мазепа, у 1935–1936 роках – хімік М. М. Дашевський, але він часто перебував за межами інституту, тому фактично з вересня 1936-го по кінець жовтня 1937-го його обов'язки виконував географ Л. П. Ткаченко; з 25.10.1937 року по 28.02.1938 року в. о. декана був 25-річний хімік-лаборант А. П. Каршин; із 1.03.1938 року по 18.4.1939 року – знову І. І. Мазепа; 19.04. – 1.09.1939 року – хімік К. Я. Скарченко; з 1.09.1939 року по 17.09.1941 року – Л. П. Ткаченко), *мовно-літературний* (декан Ю. Ю. Циганенко, а після його від'їзду до Одеси, з 1.10.1935 року по 17.08.1937 року – С. П. Самійленко; з 10.09.1937 року по 09.1941 рік – І. Т. Чирко), *фізико-математичний*, із фізичним і математичним відділеннями (декани: Ю. Ф. Костенецький, до 15.07.1935 року; А. Й. Набока, до 8.1.1936 року; Г. О. Крупенніков, із лютого 1936 року по 21.09.1937 року; т. в. о. З. П. Кушко – з 21.09.1937 року).

Як бачимо, з 01.1935 по 09.1941 рр. часто змінюються завідувачі кафедр (табл. 28).

Таблиця 28

Завідувачі кафедр (1935–1941)

Кафедра	Прізвище завідувача	Посада
Історії, до 1.09.1935 р.	Касименко О. К., до 25.02.1935 Курилко М. А., до 8.04.1935 Стасюкайтис Й. І., з 8.04 до 1.09.1935	В. о. доцента - «» - - «» -
Діамату, до 1.09.1935 р.	Хоменко О. Ю.	В. о. професора
Економіки, до 1.09.1935 р.	Дащенко М. С. (ректор), до 1.04.1935 Родіонов Г. П., до 22.04.1935 Онїсін І. М., з 10.05.1935	В. о. доцента
Соцеконімічних дисциплін . з 1.09.1935 р. унаслідок об'єднання трьох вказаних вище; по 30.08.1939	Хоменко О. Ю., до 29.12.1937; поновле- ний 7.03.1938; звільнений 1.09.1938. - в. о. на час відсутності - доц. Данішев С. О.	В. о. професора
Марксизму-ленінізму. Існувала з 1939/1940 н. р.	Т. в. о. Мізеровський М. Я. (1939/1940 н. р.)	Ст. викладач; доцент
Літературознавства; перейменована: 1.09.35 – Української літератури	Циганенко Ю. Ю. - до 1.10.1935 Оголевець В. С., з 1.10.1935 по 1.10.1936 Козубенко К. І., з 1.10.1936 до 09.1	В. о. професора Ст. викладач, к. н.
Російської літератури, з 1.09.1935 (Літературознавства російського); Російської і світової літератури; з 09.1937 – російської літератури	Розенберг, у 1935/36 н. р. Оголевець В. С., з 1936 р. Оголевець В. С.	Професор. Доцент, з 1.01.37 – професор, знову доцент з 1938 р.
Західноєвропейської літератури. Світової літератури	Судейкін Михайло Власович (1939/40 н. р.) Судейкін Михайло Власович (1940/41 н. р.)	Доцент
Мовознавства, з 1.09.1935 розділена:	Самійленко С. П., до 1.09.1935	В. о. доцента
Українського мовознавства; з 1938 р. - Української мови	Москаленко А. А., з 1.09.1935 по 1939 н.р. Догадько Л. Ю., 1939/40, 1940/41 н. р.	В. о. професора Ст. викладач
Російського мовознавства з 1.09.1935; Російського мовознавства і інозем- них мов з 5.10.1936; з 1938 – Російської мови	Самійленко С. П., до 08.1937 Рабінович Б. Д., - з 3.09.1937 р. до 1939 р. Т. в. о. Покальчук В. Ф. 1939/40 н. р. Ковалевський П. І. 1940/41 н. р.	В. о. доцента Ст. викладач
Іноземної мови, з 1938 р.	Судейкін Михайло Власович, з 1938 р.	Доцент Ст. викладач
Педагогіки	Лисенко В. Н., до 1.09.1935; поновлений по 3.01.1938, знову звільнений і поновле- ний Зиза В. І.: 1.09.1935-1.01.1936; з 8.01.1938. Ващенко Г. Г., з 18.07.1940 по 09.1941	В.о. доцента - «» - Професор
Педагогіки	Лисенко В. Н., до 1.09.1935; поновлений по 3.01.1938, знову звільнений і поновле- ний Зиза В. І.: 1.09.1935-1.01.1936; з 8.01.1938. Ващенко Г. Г., з 18.07.1940 по 09.1941	В.о. доцента - «» - Професор

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914 – 2014 РОКИ)

Продовження табл. 28

Фізика з 1937/1938 н.р. розділена на дві:	Костенецький Ю. Ф. до 15.07.1935; Набок А. Й., з 1.09.1935 по 1.10.1936 Коновалов В.М., з 5.10.1936	В. о. доцента
Теоретичної фізики	Коновалов В. М., з 1.09.1937 Мазуренко Д. М., з 1939/1940 н. р.	Доцент, ст.в з 1938 Ст. викладач, к.н.
Експериментальної фізики	Фрайзінгер Д. В., 1.09.1937	В.о.проф.; ст. викл
Математики Розділена з початку 1938 р.:	Лісовський М. О., до 1.09.1935 р. Крупенніков Г. О., 1.09.1935 - 21.09.1937 Зеленський І. Я., з 1.11.1937	В.о. професора - «» - - «» -
Математичного аналізу, з 1938 р.	Ярошенко Микола Степанович	В. о. доц.; с. викл.
Алгебри і геометрії, з 1938 р.	Т. в. о. Рубін К. Ф., 1.04-15.11.1938 Гардашніков М. П. з 16.11.1938 р.	Ст.викл., к.наук
Біології Розділена з 1.11.1937 р.:	Курінний Ф. К., з 1.09.1934 до 8.03.1935; Мазепа І. І., 8.03 - 1.09.1935; Малахов Т. У., з 1.09.1935 по 30.10.1937	В. о. доцента
Ботаніки, з 1.11.1937 р.	Малахов Тимофій Устинович, до 31.08.38 Сосін Павло Євграфович, з 1.09.1938	В.о. доц.; ст. в з 1938 Доцент
Зоології, з 1.11.1937 р.	Мазепа Іван Ількович [3]	В. о. доц.; ст. в з 1938
Хімії. У 1936/1937 н.р. розділена, у 1937/1938 – знову об'єднана	Дашевський М. М., 1.02.1934 - 1.09.1938 Скарченко К. Я., з 16.11.1938 по 17.01.1940 Т. в. о Каришин Андрій Потапович, з 17.01.1940	В.о.професора Доцент Ст. викладач
Органічної хімії, існувала 1 рік	Дашевський М. М.(1936/1937 н. р.)	- «» -
Загальної хімії, існувала 1 рік	Цимблер М. О.(1936/1937 н.р.)	В.о. доцента
Військових і фізкультурних дисциплін (з 1940 р. – окремо)	Колясинський П. Ю., до 2.12.1937 Іващенко Іван Семенович, з 1938 р.	Викладач Викладач

74

Історичний факультет був розформований, а його студенти з вересня 1935 року переведені на навчання до Харкова. Водночас у Полтавський педінститут переводяться студенти-філологи із Кременчуцького, Лубенського, менше – Сумського педінститутів. Провідні викладачі інституту починають працювати в різних ВНЗ України (навіть віддалених міст, наприклад, Одесі).

Із 1936 року в інституті почало діяльність учене бюро, у завдання якого входили організація та видання наукових записок (голова – проф. Язев І. Н.). Він же є завідувачем астрономічної обсерваторії і метеорологічної станції, керівником гуртка астрономії (до вересня 1937 року, коли він був репресований).

Наказом Наркома Освіти УСРР від 26.05.1936 року № 341 було введено державні письмові іспити в педінститутах. Багато студентів не допускалося до державних екзаменів через те, що незадовільно написали диктанти з української та/або російської мов. Водночас, існувала цікава практика залишення студентів на повторне навчання на тому ж курсі.

На майданчику проходилися заняття з астрономії, метеорології, геодезії (весна 1937 року)

Збільшується час на військову підготовку та протиповітряну оборону.

Улітку 1936 року почалося будівництво гуртожитку (тепер корпус № 3 ПНПУ), закінчене 1940 року. У жовтні 1936-го ліквідується допоміжне господарство, яке ставало в нагоді колективу інституту в голодні часи першої половини 1930-х років.

У 1936 році відкривається дворічний Полтавський вчительський інститут, який діяв на матеріальній і кадровій базі педагогічного інституту. Метою діяльності вчительського інституту (існував у 1936–1941, 1943–1951 роках) була прискорена підготовка вчителів для 5–7 класів семирічних шкіл. Випускники вчительського інституту мали освіту, яка прирівнювалася до незакінченої вищої. Викладачі в складі вчительського інституту працювали за додаткову оплату (Наказ від 10.12.1936 року № 69). Курс фізичної географії в учительському інституті викладав Л. П. Ткаченко.

При вчительському інституті діяли вечірні відділи: історичний (у 1937 році ліквідовано), мовно-літературний, природничий, фізико-математичний. Денним був тільки мовно-літературний відділ (3 групи української філології). А з 1938 року з'явився ще й відділ російської філології (теж 3 групи).

Із 1936 року створюються консультативні пункти заочного відділу педінституту: Полтавський, Лубенський, Красноградський, Кременчуцький.

Вводяться 7 обов'язкових екзаменів для вступу у ВНЗ. Із 1937 року поступово ліквідовуються робітфаки педінституту в райцентрах (у 1940 році – і в Полтаві).

Починаючи з 1937 року, набір студентів у педінститут суттєво зростає, що безумовно пов'язано з утворенням окремої Полтавської області (22.09.1937 року).

Із 1937–1938 н.р. мовно-літературний факультет педінституту мав два відділи: російської мови та літератури й української мови та літератури. З 1938–1939 н.р. вводиться обов'язкове вивчення російської мови в усіх школах СРСР.

У цьому будинку до війни навчалися студенти-філологи (зараз на його місці Будинок зв'язку).

У вересні 1937 року стався черговий, чи не найсильніший «погром» Полтавського педінституту з боку партійних органів і НКВС. Усунені з посад і репресовані ректор, усі декани, частина провідних викладачів. Більшість із них були засудженні до розстрілу чи тривалих термінів ув'язнення.

Наказом Наркома освіти від 28.09.1937 року І. М. Онісіна звільнено з посади ректора. В. о. ректора призначений парторг Гаврило Захарович Івашина (аж на півроку, із 28.09.1937 року по 29.03.1938 року). 15.09.1938 року Г. З. Івашина переведений завучем Одеського педінституту. Від жовтня 1937 року обов'язки заступника директора ПДІП з навчальної частини виконував В. І. Зиза, після нього – І. І. Мазепа.

Із початком 1938 року вересневі репресії мали продовження, але невдовзі звільнені викладачі (М. В. Судейкін, П. К. Падалка, В. Н. Лисенко) були поновлені.

Для встановлення нового штату викладачам запропоновано до 15.1.1938 року подати документи про наявність ученого ступеня або вченого звання; про освіту; про стаж на посаді, яку зараз він займає. А Наказом № 25 від 26.03.1938 року вводиться штатно-окладна система оплати викладачів. Багато хто з них був понижений у посаді (наприклад, в. о. доцента чи професора без ученого ступеня з цього часу ставав старшим викладачем чи навіть асистентом).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Доценко Микола Васильович Наказом Наркомату освіти від 27.03.1938 року № 494 призначений директором ПДПІ. Він також два роки працював викладачем на кафедрі педагогіки. Про цього керівника нам відомо дуже мало. Відзначимо, що за час його керівництва організація навчального процесу наблизилася до сучасної. Зокрема, більш чіткою, за розкладом, стала організація сесії і повторних перескладань екзаменів. Очевидно, це пов'язано з реалізацією Постанови РНК і ЦК ВКП(б) від 23.06.1936 року «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою».

Із 1938 року запровадили обов'язковий курс історії релігії та атеїзму.

Наприкінці 1939 року деканати поділені на дві частини: денного і заочного секторів. Так, на посаду декана природничого факультету заочного сектора з 1.12.1939 року зарахований Т. У. Малахов. На початку 1940–1941 н. р. на заочному відділі інституту загалом навчалось 2 893 студенти (з них близько 1 600 – відділу української філології), а на денному відділенні – тільки 1413 студентів [2, арк. 1].

Заняття з військової підготовки (хімічний захист і кулеметна справа)

Із самого початку 1940 року в наказах ректора, які часто дублюють директиви «згори», відчувуються тривожні нотки. Наказом Наркома освіти від 15.1.1940 року № 174 прийом заліків і екзаменів припинений, а випускники достроково направлені по областях (значною мірою – у Західну Україну). Полтавський педінститут надавав допомогу у формуванні новоствореного Луцького педінституту (відряджаючи туди досвідчених організаторів). Багато студентів і навіть викладачів призвано в «робітничо-селянську Червону армію».

Наказом по Наркомату освіти від 27.04.1940 року директор педінституту М. В. Доценко був звільнений із посади за власним бажанням.

Асєєв Петро Миколайович (1905-?) вступив на посаду директора 4.05.1940 року і перебував на ній до закриття інституту у зв'язку з евакуацією 17.09.1941 року. Про нього нам теж мало відомо. У 1931–1932 н. р., будучи ще студентом 3-го курсу історико-економічного відділу, він працював за сумісництвом асистентом кафедри економіки (курс економічної політики) і навіть викладав курс фізичної географії на робітфаці. У 1932–1933 н.р. зарахований аспірантом педагогіко-педагогічної кафедри. Але викладацькою роботою потім не займався.

Відповідно до постанови РНК СРСР від 22.08.1940 року, на 1940–1941 н.р. установлений обсяг навчального навантаження викладачів: професор, зав. кафедри – від 540 год. (для кафедри марксизму-ленінізму) – до 660 год.; доцент, зав. кафедри – 660 год., професор і доцент кафедри – 660–780 годин, старший викладач, асистент, викладач – 720–840 годин на ставку. Середнє навантаження по педінституту становило 690 годин. Навантаження влючало ті ж види робіт, що й у наш час (додатково – відвідування занять асистентів професорами).

З жовтня 1940 року введено платне навчання у ВНЗ (з 1.09.1940 по 1.02.1941 потрібно було заплатити 150 крб.). Чимало студентів були виключені через несплату за навчання. Унаслідок досить масового виключення студентів за несплату за навчання, а також у зв'язку із призовом в армію, наприкінці грудня 1940 року відбулося зменшення кількості ставок (до 0,5 – 0,25 на викладача).

Наказом директора інституту від 9 липня 1941 року № 46«а» 153 студентам 4 курсу були присуджені дипломи із наданням звання учителя середньої школи та присвоєнням кваліфікації за відповідними спеціальностями. Цим же наказом були присуджені дипломи студентам 2-го курсу учительського інституту, з наданням звання учителя середньої школи з правом викладання у перших 7-ми класах та присвоєнням кваліфікації

за спеціальностями української мови та української літератури; російської мови та російської літератури тощо.

Природничо-географічна освіта у ПДПІ у 1935–1941 роках. Із вересня 1934 року єдиний у педінституті штатний викладач географії й геології – Леонід Пилипович Ткаченко. З 1.09.1935 року і до початку війни він працював на кафедрах природничого факультету (який до 1936 року він називав біохімічним). Із початку 1935–1936 н.р. Л. П. Ткаченко – завідувач геолого-географічного кабінету, в.о. доцента геології і фізичної географії на кафедрі біології. На цій кафедрі, до її розділення в листопаді 1937 року, викладалися такі навчальні дисципліни: ботаніка, зоологія, геологія, анатомія та фізіологія людини, методика природознавства, генетика, дарвінізм, фізична географія, еволюційне вчення. Із 1.11.1937 року кафедру біології розділили на дві частини: кафедру зоології, яку очолював в. о. доцента І. І. Мазепа (він вів курси зоології із зоогеографією та методикою зоології; анатомія та фізіологія людини й тварин, методика анатомії й фізіології – курси доцента Миколи Якимовича Токового; геологія й мінералогія – Л. П. Ткаченка), і кафедру ботаніки (ботаніка, фітогеографія, фізіологія рослин, генетика, дарвінізм, методика ботаніки, еволюційне вчення). Керівник кафедри ботаніки – в. о. доцента Т. У. Малахов (викладав курси ботаніки і генетики). Для читання курсу дарвінізму за сумісництвом із січня 1938 року по серпень 1940 року запрошувався доцент В. Ф. Ніколаєв (працював в інституті, зокрема деканом, ще у 1920–1923 роках).

З листопада 1937 року по вересень 1941 року Л. П. Ткаченко працював доцентом, а після введення нових штатних розписів – старшим викладачем кафедри зоології; вів курси геології і мінералогії у педінституті, фізичної географії – в учительському інституті. У 1939–1941 роках – декан природничого факультету.

Викладали у педінституті географічні і пов'язані з ними навчальні дисципліни і викладачі за сумісництвом. Із 15 січня 1935 року М. О. Соколова вдруге зараховано на посаду нештатного доцента курсу «Геодезія» з погодинною оплатою (курс викладався для фізиків). Лектора метеорології сільськогосподарської школи А. Н. Леваневського навесні й восени 1938 року було призначено на викладання факультативного курсу метеорології з погодинною оплатою.

Наказом від 15.12.1935 року № 100 8-місячні підготовчі курси при педінституті вів лектор із географії П. А. Наконечний (240 годин, зокрема 180 денних і 60 – вечірніх). Г. Б. Чорнуху призначено на посаду штатного викладача робітфаку педінституту з 15.02.1936 року, а з 20.02.1936 року – на посаду викладача економічної географії 8-місячних підготовчих курсів.

Таким чином, в історії географічної освіти у Полтавському педагогічному інституті впродовж 1933–1941 років можна виділити три періоди (табл.).

Таблиця 29

Періоди історії географічної освіти у Полтавському педагогічному інституті впродовж 1933–1941 років

Навчальні роки	Особливості періоду
1933–1934	Набір на 1-й курс географічного відділу, початок природничо-географічної підготовки майбутніх учителів (який перервався з поки що не до кінця з'ясованих причин у 1934)
1934–1935	Окремі географічні дисципліни для студентів історичного та економічного відділів (етап перервався у зв'язку із закриттям історичного факультету в 1935 році).
1935–1941	Викладання курсів фізичної географії, геології та мінералогії, а час від часу – спецкурсів із метеорології й геодезії для студентів природничого факультету педінституту та учительського інституту як складової частини підготовки учителя біології, хімії та природоз-

Не більше ніж 10 % учителів географії мали вищу спеціальну освіту. Оскільки Полтавський педінститут готував учителів природознавства, які могли ще викладати фізичну географію у 5–7 класах, то для підвищення кваліфікації учителів десятирічок час від часу проводилися спеціальні курси. Тим більше, що щорічно навчальні програми удосконалювалися і до них вносилися зміни.

				
Мазепа Іван Ількович, зблуч, декан в 1933–1935, 1938–1939, зав. кафедри зоології	Ткаченко Леонід Пилипович, доцент, декан факультету, 1936–1937, 1939–1941; географ	Самбікін Михайло Митрофанович, проф. географії, зав. каф. біології в 1933–1934	Курінний Федір Каленикович, ботанік, зав. каф. біології в 1934–1935	Каришин Андрій Потатович, в.о. декана факультету в 1937–1938, хімік

Керівники природничого факультету Полтавського педінституту в 1930-х рр.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

				
Саміленко С. П., (1906–1977), філолог, декан, зав.кафедри	Оголевець Володимир Степанович, філолог, зав.кафедри	Курилко Мусій Антонович, історик, завідувач ка- федри	Догадько Л. Ю., завідувач кафедри ук- раїнської мови	Козубенко К. І., завідувач кафедри ук- раїн. літератури

Завідувачі кафедр гуманітарних дисциплін в Полтавському педінституті у 1930-х роках

				
Лисенко В. Н., завідувач кафедри педагогіки	Зиза В. І., заступник дирек- тора, завідувач	Мазуренко Д. М., завідувач кафедри теоретич. фізики	Крутиников Г. М., завідувач кафедри математики, декан	Ярошенко М. С., завідувач кафедри математичного ана-
Завідувачі кафедри педагогіки		Завідувачі кафедр фізико-математичного факультету		

Завідувачі кафедр Полтавського педінституту, які працювали в 1930-х роках

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ З ТЕМИ

1. Накази директорів Полтавського педагогічного інституту за 1933–1941 роки.
2. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 1507. – Оп. 1. – Справа 6.
3. Луговський О. Г. Іван Ілліч Мазепа – професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1956–1974) // О. Г. Луговський, Л. К. Кухта // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2008. – Вип. 35. – С.125–129.

1. 7. ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ І В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЛИПЕНЬ 1941 – ВЕРЕСЕНЬ 1943 РОКІВ)

На початку війни основні корпуси педінституту були звільнені для потреб військового часу. Завершення навчального процесу відбувалося у приміщенні, на місці якого зараз розташовані школа № 6, а адміністративні служби перенесені в невеликий будинок по вул. Лассалья, № 4 (тепер – вул. Сковороди).

У липні–серпні 1941 року були мобілізовані до Червоної армії викладачі Курилко М. А., Хоменко Ю. О., Хомініч С. І. (кафедра марксизму-ленінізму), Лисенко В. Н. (кафедра педагогіки), Падалка П. К., Нудьга Г. А., Ткаченко І. Г. (кафедра української літератури), Гуренко А. М. (кафедра світової літератури), Пушко О. І. (кафедра експериментальної фізики), Мазуренко Д. М. (кафедра теоретичної фізики), Брактишко І. Т., Шут Ф. А. (кафедра військових дисциплін), Євтушенко В. А. (кафедра фізкультури); співробітники Цокало П. Я., Новак К. Ю., Примостка І. В., Федій З. З., Захарченко І. І., Рудик П. І., Забара С. Д. та інші [8]. Слід низько вклонитися і пам'ятати про викладачів, співробітників і студентів, які воювали в радянській армії (були призвані з роботи чи навчання в інституті або прийшли на нього після демобілізації з армії після її закінчення).

На фасаді навчального корпусу № 3 відкрито стелу в

пам'ять про загиблих у роки Великої Вітчизняної війни (зокрема, викладачів М. Н. Безверхнього і З. Ф. Штицького).

Низка співробітників у перші тижні війни перейшли на роботу в евакогоспіталь № 1055. Для студентів-чоловіків першого курсу були призначені табірні збори для підготовки кулеметників-станкістів. Решта студентів із 1 липня була скерована на збір урожаю в сільські райони Полтавщини (Газета «Більшовик Полтавщини», № 154, 3 липня 1941 р.).

Водночас, якщо судити із наказів директора, неначе нічого й не відбувається: у липні і навіть серпні – вересні на роботу приймаються нові викладачі; видається Наказ про зміну графіка тарифних відпусток на 1941 рік. Офіційні радянські повідомлення приховували від населення реальне становище на фронтах. Були вилучені радіоприймачі. Але й скупої інформації було достатньо для того, щоб люди розуміли: фронт дуже швидко наближається. Уже на початку серпня німці досягли Дніпра біля Кременчука. Тому почалися звільнення викладачів не тільки у зв'язку із мобілізацією, але і за власним бажанням (евакуювалися частково самостійно, особливо особи єврейської національності, так і за розпорядком – керівні працівники і їхні сім'ї), деякі брали відпустку за власний кошт [8].

У серпні – на початку вересня, коли німці вже були на території Полтавщини, найбільш цінне майно (зокрема обладнання) було завантажено в залізничні вагони для евакуації. Тільки 16 вересня 1941 року, за два дні до того, як німці ввійшли у Полтаву, в Наказі оголошено розпорядження Народного комісаріату оборони УРСР про евакуацію Полтавського педінституту у місто Тюмень (тоді – Свердловської області); слід було б провести розрахунок із професорсько-викладацьким складом і адміністративно-технічним персоналом.

Останнім же наказом від 17.09.1941 року № 62 директора П. М. Асєєва інститут оголошений евакуйованим. Відповідальність за цінності, що залишаються, покладено на нещодавно призначеного завідувача господарством Кизиму В. Є., якому доручається залишатися в інституті до розпорядження військової влади. Йому і ще 8-ми особам технічного персоналу в § 2 цього наказу виплачувалася заробітна плата на місяць вперед, і, водночас, звернено їхню увагу, що вони несуть відповідальність перед Батьківщиною за майно, яке залишається [8]. Забігаючи наперед, скажемо, що завгосп В. Є. Кизима, як міг, свої обов'язки під час окупації сумлінно виконував. Продовжував він виконувати їх і через 2 роки, після того, як зруйнована Полтава була взята радянськими військами, а евакуйоване майно інституту, цілком збережене, було повернене із Тюмені.

Уранці 18 вересня 1941 року без бою німецькі війська увійшли у Полтаву з півдня, по вулиці Фрунзе, звідки їх не очікували (дещо пізніше спорадичні бої тривали на півночі і заході від міста – Крутому Березі, Диканьці, Абазівці).

Настав дворічний період німецької окупації Полтави. Менша частина викладачів педінституту була евакуйована в глибокий тил СРСР (здебільшого, працювали учителями).

Порівняно небагато викладачів і студентів встигли мобілізувати до Червоної армії (зокрема з евакуації). Пропозицію на евакуацію отримали далеко не всі викладачі, і два роки, не зі своєї волі, змушені були виживати, як могли. На окупованій території залишилися 39 із 76 викладачів та 725 із 850 студентів [11, с. 33].

Деякі студентів (С. А. Іллевський, О. К. Убийвовк) були членами прокомуністичних підпільних груп, що поширювали листівки, і були страчені окупантами. Учасницею однієї з підпільних груп була викладач О. П. Біляєва.

Викладачі й співробітники, котрі залишилися на окупованих територіях, здебільшого, перебували тимчасовими заробітками чи продажем речей. Проте, були й ті, що різною мірою і з різних причин пішли на співробітництво з окупаційною владою. Слід визнати, що частина представників інтелігенції, ображених або й репресованих більшовицьким режимом, змучених постійним страхом за життя своє і близьких, напевне, зробили свідомий вибір, залишившись на окупованій території. Тим більше, що багато з них пам'ятали досить цивілізоване поводження німців під час окупації України в 1918 році (порівняно з іншою владою, що часто змінювалася), і сприймали їх як представників європейської цивілізації. Серед армійських німецьких офіцерів були високоосвічені люди. Але вони служили тепер нацистській державі, яка ставила за мету знищити або перетворити на рабів завойовані народи. Тому надії на «цивілізованість» швидко розтанули: за два роки окупації у Полтаві знищено приблизно 10 тисяч євреїв, 1 тисячу циган, 1 300 хворих обласної психіатричної лікарні. А всього загинуло понад 15 тисяч міських жителів. У чотирьох полтавських таборах військовополонених, як свідчать документи, зокрема й німецькі, загинуло близько 22 тисяч осіб [9].

До боротьби з «жидо-комуністичною ідеологією» на сторінках газет, у школах, на курсах, у церквах німці залучили й декілька колишніх викладачів педінституту та інших ВНЗ Полтави, які щиро ненавиділи більшовизм.

Слід відзначити, що в роки окупації в Полтаві змінилися три бургомістри (міських голви) з різною етнічною і політичною самоідентифікацією, з якими мали ближчі стосунки ті чи інші колишні викладачі й співробітники інституту.

Перші півроку окупації головою міської управи був колишній старшина армії Української Народної Республіки Федір Борківський. Є підстави вважати, що він і його оточення були тісно пов'язані з похідними групами Організації українських націоналістів (ОУН-«мельниківці»), які в перші місяці окупації відроджували просвітницькі організації, створювали друковані органи, відновили діяльність Українського Червоного хреста, української автокефальної православної церкви, організовували свята на честь видатних діячів української культури й національно-визвольного руху, вивішували українські національні прапори, використовували герб-тризуб для печаток [12]. Вони сподівалися на відновлення Української держави (нехай і під німецьким протекторатом). Спочатку німецька військова влада, намагаючись заручитися підтримкою місцевого населення, на їхню діяльність дивилася «крізь пальці».

Але після того, як фронт відсунувся на схід і Полтавщина на початку весни 1942 р. увійшла до складу рейхскомісаріату «Україна», почалися репресії проти українських націоналістів. Зокрема, без суду й слідства у березні-квітні 1942 року розстріляні Ф. Борківський, один із керівників місцевої поліції, колишній працівник кафедри ботаніки й ботанічного саду педінституту П. П. Дейнека.

Ще півроку, до вересня 1942 року, бургомістром Полтави був такий собі «типовий малорос» Андрій Репуленко, який своєю «м'якістю, інтелігентністю й відсутністю будь-яких проявів націоналізму» так подобався колишньому завідувачеві кафедри педагогіки ПДІІ професору Григорієві Ващенку [1]. Він до лютого 1943 року був редактором газети «Голос Полтавщини» (фактично нею керував німець Вагнер), втім, теж намагався не «встрявати в політику», а обмежувався у публікаціях розмірковуваннями про новий зміст освіти [10]. На схожих позиціях «поміркованого українського патріотизму» перебував і його колега по кафедрі – педагог-методист Федір Пошивайло, автор «Читанок» (містили короткі відомості про географію та історію України) для учнів 2 і 3 класів народних шкіл, виданих у Полтаві в роки окупації. Г. Ващенко і Ф. Пошивайло підтримували діяльність української автокефальної православної церкви. Г. Г. Ващенко (1878–1967) і Ф. І. Пошивайло (1885–?) в 1944 році перебралися до Австрії. Пізніше перший осів у Західній Німеччині (викладав в Українському Вільному університеті в Мюнхені). Сліди другого губляться наприкінці 1940-х років, у таборі для переміщених осіб Лексенфельд біля Зальцбурга (австрійські Альпи, американська окупаційна зона).

У вересні 1942 року військова влада передала функції управління німецькій цивільній адміністрації, яка діяла навіть жорсткіше військових. На посаду полтавського бургомистра був поставлений Петро Галанін – україномовний росіянин із кола колишніх «білогвардійців», який був помічений у присвоєнні матеріальних цінностей і вивезенні їх до Німеччини (як він говорив про себе: «Я те, що мете»). Підтримку від нього отримувала проросійська, по суті, Українська автономна православна церква (УАПЦ), відновлена в серпні 1941 року за сприяння окупантів. При П. Галаніну керівником міського управління освіти став Л. П. Ткаченко – колишній декан природничого факультету педінституту, а в добільшовицький час – випускник духовної академії, кандидат богословських наук. Ще раніше завідувачем відділу мистецтв, а потім – заступником Л. Ткаченка став викладач пе-

дінституту філолог Є. М. Кудрицький (1894–1976), який у 1937–1940 рр. був репресованим і звільнений за клопотанням дружини.

Та повернімося до долі педінституту в роки німецької окупації. Відразу ж після зайняття Полтави німецька військова адміністрація організувала реєстрацію громадян, зокрема освітян. Як згадують інші викладачі, Л. П. Ткаченко з'явився на реєстрацію одним із перших. При цьому він продемонстрував статтю в газеті «Більшовик Полтавщини» за 1937 рік, де в негативному світлі згадується його ім'я (з натяком на наступні репресії). Як особа, котра зазнала переслідувань за більшовиків і мала досвід керівної роботи, він призначений ректором Полтавського педінституту наказом по відділу Народної освіти при Полтавській міській управі. Керівником цього відділу призначена Ф. Е. Тірель, яка до війни викладала німецьку мову в сільськогосподарському інституті (у вересні 1942 року очолила освіту Полтавського гебіту, а її попередню посаду зайняв Л. П. Ткаченко, який керував освітою Полтави до вересня 1943 року).

Наказ № 1 на посаді ректора Л. Ткаченкою виданий 20 вересня 1941 року (тобто через 2 доби після окупації Полтави німцями). Із цього й наступних наказів видно, що окупаційна влада вирішила утримувати невелику частину колишніх викладачів як наукових співробітників (на ці посади були прийняті колишні підлеглі Л. Ткаченка – ботаніки С. О. Іллічевський і Т. У. Малахов, хімік М. В. Пилипченко, а також філологи Є. М. Кудрицький і В. С. Оголевець) [3]. Міська управа планувала залучити їх до укладання нових навчальних програм. Але, наскільки нам відомо, реальної участі в розробленні матеріалів для шкіл вони не брали. С. О. Іллічевський, який був деякий час і завідувачем ботанічного саду, нерідко виступав у місцевій пресі з професійними статтями [6]. Нетривалий час при педінституті працювала дитяча сільськогосподарська дослідна станція. Багатолітній працівник бібліотеки О. В. Білкова була призначена її завідуючою (пізніше книги були передані до обласної наукової бібліотеки).

Із січня 1942 року до педінституту була приєднана гравіметрична обсерваторія [7] як науковий підрозділ на чолі з колишнім викладачем астрономії педінституту *О. І. Постоевим* (1900–1976), який емігрував у 1943 році й згодом став одним із провідних астрономів Бразилії (обсерваторія в Сан-Паулу носить його ім'я). У корпусі № 1 (на вул. Остроградського, 2) розміщувалися установи вермахту. На початку липня 1942 року в ньому побував А. Гітлер. Адміністрація інституту розташовувалася на вул. Ласалія, 4 (зараз – вулиця Сковороди, 4). Фактично ж Л. Ткаченко впродовж року був зберігачем майна інституту, а також відповідав за ботанічний сад (загальною площею 5,5 га) і гравіметричну обсерваторію. У лютому 1942 року в інституті працювало 23 особи, з яких 17 – у штаті інституту, 4 – у ботанічному саду та 4 – у штаті обсерваторії. За станом на 1.01.1942 року інститут мав 11 будинків, у яких мешкало 118 осіб.

В одному із перших номерів нової обласної газети «Голос Полтавщини» Л. Ткаченко пише, що інститут до занять готовий, оскільки, відступаючи, більшовики не встигли вивезти бібліотеку й наочні посібники, які могли б стати основою для майбутнього наукового життя та підготовки спеціалістів. Він повідомив про задовільний стан будівель інституту [13].

О.І. Постоев

Вул. Сковороди, 4; 1940-ві роки

Але Гітлер був категорично проти вищої і навіть середньої освіти на окупованих східнослов'янських землях. Заняття в інституті не розпочалися зовсім (хоча педагогічні ВНЗ в Умані та Черкасах пропрацювали близько двох місяців) [2].

Згідно з наказом райхскомісара України Е. Коха, на початку зими 1942 року відкрито лише початкові 4-класні народні школи, навчання у яких було обов'язковим. Як уже зазначалося, за участю Ф. Пошивайла і Г. Ващенко, досить значним тиражем у Полтаві були видані підручники для початкових шкіл.

Із жовтня 1942 року педінститут припинив існувати і як наукова установа. Догляд за приміщеннями був цілковито покладений на завгоспа Василя Євгеновича Кизиму та призначеного його помічником М. В. Пилипченка. Єдиним науковим працівником закладу залишався В. С. Оголевець (1884–1970).

Наприкінці лютого 1942 року на базі Полтавського сільськогосподарського інституту відкрилася школа з трирічним терміном навчання, яка готувала молодших агрономів і зоотехніків. Директором школи німці призначили В. І. Упорова – відомого фахівця із епізоотій (лектора за сумісництвом військово-санітарної підготовки педінституту). Слухачами школи стали колишні студенти педагогічного й сільськогосподарського інститутів – близько 250 осіб [11, с. 92].

За декілька днів до відступу окупанти підпалювали й руйнували будівлі міста. Східна й центральна частини Полтави зазнали також руйнувань унаслідок бомбардувань для підтримки радянських військ, що наступали. На 23 вересня 1943 р., коли Полтава була звільнена від загарбників, будівлі педінституту були спалені, зруйновані або пошкоджені.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ З ТЕМИ

1. Ващенко Г. З часів німецької окупації України : (спогади) / Г. Ващенко // *Визвольний Шлях*. – Лондон : Українська Видавнича Спілка. – Кн. 2/38 (112). – лютий 1957. – С. 215–222; Кн. 3/39 (113). – березень 1957. – С. 331–340; Кн. 4/40 (114). – квітень 1957. – С. 445–452.; Кн. 5/41 (115). – травень 1957. – С. 572–578.
2. Гончаренко І. Педагогічна освіта на теренах генерального округу “Київ” райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / І. Гончаренко // *Мандрівець*. – 2011. – № 2. – С. 34–38.
3. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. ДАПО. – Ф. 105. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1.
5. ДАПО. – Ф. 3658. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3-4.
6. Ллічевський С. Полтавський ботанічний сад / С. Ллічевський // *Голос Полтавщини*. – 1942. – 12 лютого.
7. Полтавська гравіметрична обсерваторія // *Голос Полтавщини*. – 1942. – 8 березня.
8. Накази директора Полтавського педагогічного інституту за 1941 рік. (Архів ПНПУ).
9. Німецький терор (1941–1943). Полтавщина. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/skorbota/index.htm>
10. Про складання шкільних програм та підручників // *Голос Полтавщини*. – 1941. – 23 листопада.
11. Ревезук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) / В. Я. Ревезук. – Полтава: «Дивосвіт», 2010. – 292 с.
12. Ревезук В. Я. Українське національно-патріотичне підпілля на Полтавщині (1941–1945 рр.) / В. Я. Ревезук. – Режим доступу : http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=4308
13. Ткаченко Л. Полтавський педінститут на порозі нового життя / Л. Ткаченко // *Голос Полтавщини*. – 1941. – 16 листопада.

1. 8. КОРОТКА ІСТОРІЯ ПНПУ В 1943–2014 РОКАХ

Історія діяльності Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка у післявоєнний період висвітлена досить детально. Тому ми у вигляді тез спинимось тільки на найбільш суттєвих подіях цього часу; окремо розглянемо історію підготовки вчителів природознавства та географії в учительському інституті (1946–1951 роки); елементи географічної освіти на природничому факультеті (1943–2014 роки) та психолого-педагогічному факультеті (1977–2014); і, звичайно – історію підготовки вчителів географії, яка розпочалася у Полтавському педінституті 25 років тому, 1989 року.

Відразу ж після визволення Полтави від німецько-фашистських загарбників розпочалася підготовка до відновлення роботи педагогічного інституту. Наказом заступника Наркома освіти призначений до виконання обов'язків директора ПДПІ А. Г. Бойко (як тоді було заведено, водночас був і завідувачем кафедр основ марксизму-ленінізму). Наказ № 1, підписаний ним, датований уже 29 вересня 1943 року.

Постановою № 380 від 21 жовтня 1943 року Рада Народних Комісарів УРСР вирішила поновити роботу Полтавського педагогічного інституту й затвердити план прийому студентів на 1-й курс – 180 осіб. Відбувалося поступове зарахування студентів, які навчалися раніше. Навчання почалося з 15.11.1943 року.

На кінець грудня було зараховано студентів фізико-математичного факультету: на 1 курс – 55 осіб (2 групи), 2-й курс – 15 осіб, на 3-й – 8; на природничий факультет, відповідно: 1-й курс 67 (2 групи), 2-й – 32, 3-й – 26, 4-й – 7 осіб; на українське відділення мовно-літературного факультету: 1-й курс – 2 групи; російське відділення – 1 група. Відновив роботу й учительський інститут (на 1-й курс українського відділення зараховано 35 осіб, російського – 34 особи).

Навчання тривало за довоєнними навчальними планами.

1943–1944 н. р. Другий поверх корпусу № 1 педагогічного інституту

Напівзруйнована будівля педінституту (нині – корпус № 1) наприкінці війни.

Стіни гуртожитку педінституту (тепер – корпусу № 3), 1943–1944 роки

1946 рік. Корпус № 1 ПДПІ. Відбудова гуртожитку (тепер – корпус № 3)

У зв'язку з тим, що приміщення, у яких до війни відбувалися заняття, були не придатними для продовження роботи (пошкоджені, як корпус № 1, або знищені, як будівля, де навчалися філологи), керівництво міста наказало звільнити для педінституту кілька невеликих приміщень, де навчалися студенти: фізико-математичний – вул. Лассаля, 4 (Сковороди); учительський інститут – Лассаля, 9; природничий факультет – на вул. Інститутській, 2 (нині – Остроградського); мовно-літературний – у другу зміну, в усіх приміщеннях.

На початку діяльності в інституті був дефіцит викладачів (дехто знаходився на фронті чи не відразу повернувся із евакуації, хтось пішов із німцями). Із цієї ж причини досить часто мінялися керівники факультетів і кафедр.

1944 року кількість викладачів зростає. У квітні 1944 року поновлюють свою роботу всі факультети заочного відділу; у травні починають діяти підготовчі 3-місячні курси для вступників. 8 серпня 1944 року відбувся випуск в Учительському інституті (з присвоєнням кваліфікації вчителя за спеціальностями: українська мова та література; російська мова та література). І. М. Сидорчуку в серпні 1944 року доручено прийняти вступні іспити з географії. У серпні 1945 року іспити приймав Павлюк (можливо, вчитель географії).

Найважливіші події у післявоєнній історії ПНПУ:

- У 1945 році організовані 5-місячні підготовчі курси для вступників. Але у зв'язку з недобором зарахування на 1-й курс тривало ще у вересні й пізніше. У попередні роки були зараховані студенти навіть без повної середньої освіти, але в 1945 році їх переведено на підготовче відділення вчительського інституту для отримання середньої освіти. Багато студентів-заочників навчалося в учительському інституті (60 % їх за-

гальної кількості в 1946 році).

- Випускники 1945 року, переважно, направлені в Ужгород (85 осіб), а також Дрогобицьку, Станіславську й Тернопільську області Західної України.
- Постановою Ради міністрів СРСР від 28.12.1946 року № 2766 Полтавському державному педагогічному інституту присвоєне ім'я Володимира Галактіоновича Короленка (у переліку заходів щодо увіковічення його пам'яті, у зв'язку з 25-річчям від дня його смерті).
- 10.03.1950 року МО УРСР видало наказ про навчальне навантаження та оклади, яким установлене зменшене навантаження для кафедри марксизму-ленінізму (близько 560 год.), по інших кафедрах – близько 760 годин.
- Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про те, що посада декана факультету затверджується при наявності на факультеті контингенту студентів стаціонарного навчання не менше ніж 200 осіб. Тому з 20.10.1950 року обов'язки декана історичного факультету покладені на декана мовно-літературного факультету доц. Чирко І. Т. (тепер – історико-філологічний), а декана фізико-математичного – на декана природничого факультету А. П. Каришина.
- На початку 1951–1952 н. р. директор інституту заборонив викладачам будь-яке сумісництво на роботі в інших установах.
- У грудні 1951 року припинив діяльність Полтавський учительський інститут.
- Відбудовні роботи корпусу № 1 здійснювалися в 1953–1955-х роках. Для їх виконання на допомогу професійним будівельникам сформували студентські бригади. У 1955–1956 н. р. заняття проводилися вже у відбудованому навчальному корпусі, причому на стаціонарі в одну зміну.

Ректори (директори) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка у післявоєнний період (1943 – 2015 роки)

		
Бойко Антон Гаврилович, директор ПДПІ 29.09.1943 – 10.1944 рр.	Редько Федір Андрійович, директор ПДПІ 10.1944 – 08.1949 рр.	Курса Іван Якович, директор ПДПІ 08.1949 – 1952рр.
		
Нененко Дмитро Степанович, директор ПДПІ 1952 – 05.1953 рр.	Семиволос Михайло Васильович, директор, ректор ПДПІ 09.1953 – 09.1971 рр.	Зубань Олександр Карпович, ректор ПДПІ 09.1971 – 03.1975рр.

*Зязюн Іван Андрійович,
ректор ПДПУ
03.1975 – 09.1990 рр.*

*Пащенко Володимир
Олександрович, ректор
09.1990 – 07.2008 рр.*

*Степаненко Микола
Іванович, ректор ПНПУ
з 01.2009 р.*

Ректори (директори) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка у післявоєнний період (1943 – 2015 роки)

Педагогічні інститути є вищими навчальними закладами гуманітарного спрямування. Тому всі ректори Полтавського педінституту (педуніверситету) післявоєнного часу були гуманітаріями (переважна більшість – історики чи філософи; М. В. Семиволос і М. І. Степаненко – філологи).

Міністрами освіти України в різний час були ректори Ф. А. Редько (1939–1940 роки) та І. А. Зязюн (1990–1992 роки).

- Починаючи з 1956–1957 н.р., педагогічні інститути переходять на п'ятирічний термін навчання студентів за поєднанням спеціальностей (наприклад, біологія, основи сільськогосподарського виробництва та хімія). З цього ж навчального року комплектування викладацького складу почали здійснювати на конкурсних засадах (обирали терміном до 5 років).
- У 1959–1963 роках відбувався перехід від обов'язкової 7-річної на 8-річну освіту, а термін повної середньої освіти продовжили з 10 до 11 років (з 1964 року повернулися до 10-річної середньої освіти). В інститутах підвищена роль виробничих практик, заохочувалася заочна освіта. Велика увага приділялася «комуністичному вихованню молоді».
- 1966 року споруджений гуртожиток № 2.
- 1966 року розділено історико-філологічний факультет на два окремих.
- 1977 року введено в дію корпус № 2 педагогічного інституту.
- 1979 року закінчено будівництво третього гуртожитку на 550 місць, відкрито їдальню та спортивний корпус. Став до ладу профілакторій на 100 місць.
- На початок 1990 року на 6 факультетах (історичному, філологічному, фізико-математичному, біологічному, початкових класів та загальнотехнічних дисциплін) стаціонарного та заочного відділень навчалися 6,5 тис. студентів. Інститут мав 27 кафедр, на яких працювало 386 викладачів, зокрема 5 докторів, професорів і 140 кандидатів наук і доцентів. Бібліотека інституту (понад 500 тис. од. зб.) мала три студентські читальні зали та один зал для викладачів.
- Постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1999 року № 448 на базі Полтавського державного педагогічного інституту створено Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.
- За станом на 31 грудня 2006 року навчальний та науково-дослідний процес у ПДПУ забезпечували 463 викладачі, серед яких 34 доктори наук та професори і 184 кандидати наук та доценти. Загальний контингент студентів становив 8 508 осіб, зокрема 4 959 студентів денної, 3 446 студентів заочної та 103 студенти екстернатної форм навчання.
- Указом Президента України Віктора Ющенка (від 25 листопада 2009 року № 970) Полтавському державному педагогічному університету надано статус національного.
- У наш час у складі університету – 7 факультетів: історичний, філології та журна-

лістики, природничий, фізико-математичний, психолого-педагогічний, фізичного виховання, технологій і дизайну. На їх базі навчаються понад 4 400 студентів денної форми, близько 3 400 студентів заочної форми навчання, які здобувають вищу освіту за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» із 22 напрямів підготовки та 23 спеціальностей. Фахову підготовку студентів у Полтавському національному педагогічному університеті здійснює колектив із близько 450 викладачів. Вони об'єднані в 35 кафедр.

Таблиця 30

Перелік напрямів і спеціальностей за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра

Галузь знань	Назва напрямку підготовки
Гуманітарні науки	Філологія (українська мова і література)
Гуманітарні науки	Філологія (мова і література (англ., нім.))
Журналістика та інформація	Журналістика
Мистецтво	Хореографія
Мистецтво	Образотворче мистецтво
Педагогічна освіта	Дошкільна освіта
Педагогічна освіта	Технологічна освіта
Педагогічна освіта	Професійна освіта
Педагогічна освіта	Корекційна освіта (за нозологіями)
Педагогічна освіта	Соціальна педагогіка
Природничі науки	Хімія
Природничі науки	Біологія
Природничі науки	Географія
Природничі науки	Екологія, охорона навколишнього середовища та
Системні науки та кібернетика	Інформатика
Соціально-політичні науки	Психологія
Фізико-математичні науки	Математика
Фізико-математичні науки	Фізика

1. 9. ЕЛЕМЕНТИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН ТА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ (1943–2014 РОКИ)

Як і до війни, окремі географічні чи близькі до них дисципліни викладалися тільки на природничому факультеті і були складовою підготовки вчителів природничих дисциплін.

Із наказів директора за 1948 рік відомо, що випускникам присвоювалося звання вчителя середньої школи зі спеціальності «Природознавство»; у 1949 році — звання вчителя середньої школи зі спеціальності «Природознавство та хімія». Студенти-заочники отримували диплом учителя біології і хімії.

Як і до війни, навчальна дисципліна «Геологія», а також курс зоогеографії, викладалися на кафедрі зоології, географія рослин – на кафедрі ботаніки. Викладачем геології з 25.11.1943 року призначений Куренков Михайло Іванович, який читав цю дисципліну на 0,5 ставки до смерті 4.08.1945 року. У 1945–1946 н. р. цю дисципліну вів Солодовніков Й. Г. (працював на 0,5 ставки).

З 1.09.1946 року геологію для студентів стаціонарної й заочної форм навчання викладав асистент, кандидат біологічних наук М. І. Гавриленко (спочатку на 0,5 ставки, а з 7.12.1946 року – на повну ставку). У 1947–1948 н. р. Микола Іванович – старший викладач (вів геологію на стаціонарному, заочному відділах та в учительському інституті). На посаді старшого викладача кафедри зоології (викладачем зоології хребетних з основами зоогеографії, геології з основами палеонтології) він працював до виходу на пенсію в 1960 році.

*Заняття в кабінеті зоології, 1952 р. Зліва направо: Галушка Ольга;
Калашник (Мащенко) Анастасія – впродовж 50 років успішно викладала географію;
Деренько Галина, Захоба Галина, Ладченко Марія, Волкова Ніна*

У 1962–1972 роках геологію у педінституті викладала Юрко Ганна Федосіївна (1917–? роки). У 1935–1940 роках вона навчалася на геолого-географічному факультеті Дніпропетровського університету (за спеціальністю «геологія»), після війни викладала географію в різних школах, зокрема м. Полтави.

Упродовж 1975–1983 років геологію з основами палеонтології викладав **Люрін Ігор Борисович** (20.07.1936 – 04.07.2011) — відомий фахівець із стратиграфії та палеонтології четвертинних відкладів України, археології пізнього палеоліту, палеоекології та екології; зокрема, автор актуального й на сьогодні підручника «Як розвивалося життя на Землі». – К., 1982.

Із 1984 року цю навчальну дисципліну на природничому факультеті викладає кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент **Віктор Маркович Закалюжний** (у 1990-х роках цей курс викладав і для студентів-географів) – автор ряду праць із краєзнавства; у 2001–2002 роках – асистент **А. А. Коваль**.

Фахова підготовка до викладання природознавства у початковій школі здійснюється з 1977 року на психолого-педагогічному факультеті. Змістом і методикою викладання курсу «Природознавство: землезнавство і краєзнавство» займалися **Т. М. Байбара**, **В. М. Помогайбо**, **В. Х. Нечипоренко**, **І. С. Бесєдіна** та інші.

1. 10. ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА У ПОЛТАВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1946–1951 РОКИ)

Відповідно до Наказу від 4.05.1946 року № 3036 заступника Міністра Освіти О. М. Русько, з 1 вересня 1946 року в складі Учительського інституту був організований природничо-географічний відділ.

Природничо-географічний відділ учительського інституту розміщувався в одному приміщенні з природничим факультетом педагогічного інституту – на вул. Інститутській, 2 (тепер Остроградського). У 1970-х роках це приміщення було розібране, і на його місці зведений корпус № 2 педуніверситету.

У цьому корпусі у післявоєнні роки навчалися студенти природничого факультету педінституту й природничо-географічного відділу учительського інституту (тепер на його місці корпус № 2 ПНПУ)

В Учительському інституті в 1946–1951 роках готували фахівців, яким видавали дипломи зі званням учителя середньої школи, з правом викладання в 5–7 класах за спеціальністю «Природознавство та географія».

Окремої кафедри географії, у зв'язку із невеликим обсягом навчального навантаження, створено не було. Із 1.07.1946 року зараховано Л. І. Прохорову викладачем географії на по-годинну оплату по кафедрі історії СРСР (180 годин).

До речі, історичний факультет у складі педінституту був утворений за тим же наказом, що і природничо-географічний відділ в учительському інституті з вересня 1946 року (заняття істориків до 1955 року відбувалися у приміщенні по провулку Госпітальному, № 10, де в наш час знаходиться Полтавський обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді).

Завідувачем кафедри історії СРСР тоді був ректор Редько Ф. А. (інші викладачі кафедри: Данішев С. О., Кушнірчук, Блідченко Л. Л., Соколовський О. Х.). Але потім кафедра була розділена, і з 1.09.1946 року асистент Л. І. Прохорова переведена на кафедру загальної історії на 0,5 ставки, 370 год. (в. о. завідувача кафедри, доцент Данішев С. О., заступник директора з науково-навчальної роботи та асистент на 1 ставку – Соколовський О. Х.).

У 1946 році на природничо-географічний факультет Учительського інституту прийнятий перший набір стаціонару в кількості 30 студентів (1 група). Крім того, восени відбувся перший набір на заочну форму навчання.

Лідія Іванівна Прохорова в 1946–1947 навчальному році викладала загальну фізичну географію для студентів стаціонару й заочного відділу.

М. Р. Захарченко прийнятий викладачем картознавства з основами топографії на по-годинну оплату з 13.02.1947 року (до кінця навчального року).

Із 1 вересня 1947 року Нікітенко Наталія Іванівна зарахована викладачем географії на 0,75 ставки. В 1947–1948 н.р. на природничо-географічному факультеті учительського інституту викладачі кафедри загальної історії та географії вели дисципліни: на 1-му курсі – картографія з основами топографії, польовий практикум із топографії, фізична географія;

на 2-му курсі – географія СРСР, географія зарубіжних країн, методика навчання географії, педпрактика з географії. Геологію на природничому факультеті педінституту і природничо-географічному факультеті учительського інституту викладав М. І. Гавриленко.

У 1947–1948 н. р. до складу кафедри загальної історії та географії входили: Данішев Степан Остапович – зав. кафедри, доцент; Соколовський Олексій Хрисантович – старший викладач; Прохорова Лідія Іванівна – викладач (385 годин); Нікітенко Наталія Іванівна – викладач (740 годин). Оскільки в 1948 році набору на 1 курс стаціонару природничо-географічного факультету Учительського інституту не було, то з 1.09.1948 року Л. І. Прохорова переведена з 0,5 ставки на погодинну оплату з річним навантаженням 165 годин).

Набрано лише 1 групу на заочне відділення, 3 роки навчання (на заочному Л. І. Прохорова викладала курс «Географія СРСР», Н. І. Нікітенко – «Географія зарубіжних країн», «Географія України», Гавриленко М. І. – «Геологія»).

У 1948–1949 н. р. кафедра *загальної історії* працювала в складі 4-х штатних осіб (Данішев Степан Остапович, Соколовський О. Х., Блідченко Л. Л., Нікітенко Н. І. (740 год.), та Прохорова Л. І. – за сумісництвом, погодинник (звільнена з 1.09.1949 року через брак навантаження. Для студентів заочного відділу курс «Географія СРСР» викладав Прудкий М. П.

На 1949–1950 н.р. набрана 1 група заочників природничо-географічного факультету Учительського інституту, 22 особи. У 1950 році зараховані на 1-й курс природничо-географічного відділу Учительського інституту 29 осіб – заочне навчання (наказ від 1.07.1950 року). У липні 1950 року 19 студентів-заочників природничо-географічного факультету успішно склали екзамен (надано звання вчителя середньої школи з правом викладання у 5–7 класах за спеціальністю «природознавство і географія». У 1950–1951 н.р. викладачі-географи мали навантаження:

Нікітенко Наталія Іванівна – викладач, 552 год., стаціонар + 248 заочне від.; Прохорова Лідія Іванівна – викладач за сумісництвом (188 годин).

31.07.1951 року було видано дипломи зі спеціальності «Природознавство і географія» (з правом викладання у 5–7 класах) 27 студентам-заочникам, ще 2 закінчили теоретичний курс без видачі диплома. Прийому на природничо-географічне відділення учительського інституту в 1951 р. не було.

Щорічний випуск учителів природознавства та географії становив 28–29 осіб.

З 1950 року, у зв'язку з розвитком мережі шкіл з повною середньою освітою та підвищенням вимог до учителів, учительські інститути поступово реорганізовані у педагогічні інститути й частково у педагогічні училища. А згідно з Постановою Ради Міністрів України від 25.09.1951 року № 2733 «Про закриття учительських інститутів при педагогічних інститутах» Полтавський учительський інститут наприкінці 1951 року припинив існування. Частина студентів була переведена на відповідні спеціальності стаціонару педагогічного інституту, частина продовжила навчання заочно.

Після закриття природничо-географічного факультету учительського інституту майже на 40 років припинилася підготовка вчителів географії у ВНЗ.

Перший випуск учительського інституту в 1948 році

Корпус № 1 Полтавського педінституту на початку 1960-х років

По спеціальності природознавства та географії.

Батушкіна Ніна Федорівна	Д И П Л О М
Бейдик Софія Василівна	- " -
Березина Тетяна Павлівна	ДИПЛОМ - 3 - відзнакою.
Веприцька Ольга Петрівна	Д И П Л О М
Горбань Василь Федорович	- " -
Головань Анастасія Григорівна	- " -
Деркач Галина Константинівна	- " -
Дворник Іван Андрійович	- " -
Клименко Віра Константинівна	- " -
Кас'яненко Семен Якович	- " -
Ксьоня Марія Федорівна	- " -
Корж Ольга Миколаївна	- " -
Лавченко Іван Федорович	ДИПЛОМ 3 В
Мармура Олексій Петрович	Д И П Л О М
Мокрий Василь Максимович	- " -
Миколаєнко Ольга Дмитрівна	- " -
Напийвода Поліна Яківна	- " -
Пасаренко Марія Семенівна	- " -
Регеда Анна Іванівна	- " -
Сергієнко Мотрона Менисівна	- " -
Соляник Олена Миколаївна	- " -
Фоміч Олена Олексіївна	- " -
Хвостякова Наталія Михайлівна	- " -
Шепотківська Антоніна Іванівна	- " -
Шевчик Григорій Павлович	- " -
Щенко Катерина Федорівна	- " -
Черваслівська Тетяна Антонівна	- " -
Тітченко Віра Савишна	
Леонтеюк Олександра Петрівна	

ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ
ДОЦЕНТ

1. 11. ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА І НАУКА У 1989–2014 РОКАХ

До 1970-х років підготовка вчителів географії у педагогічних інститутах здійснювалася в обмежених кількостях (вчителів географії, головним чином, готували географічні й геолого-географічні факультети університетів). У школах Полтавщини географію викладали, здебільшого, вчителі без базової географічної освіти, переважно історики і біологи. Працювали також географи – випускники Харківського й Київського університетів, природничо-географічних факультетів Мелітопольського й Луганського педагогічних інститутів. Упродовж 1970–1980-х років були відкриті природничо-географічні факультети в Київському, Сумському, Ніжинському та інших педінститутах. Зокрема, з початку 1980-х років у Сумському педінституті готували вчителів географії та біології за цільовим замовленням для шкіл Полтавської області. Але все ж таки більшість учителів географії у 1980-х не мали базової освіти.

Наприкінці 1980-х років про підготовку на природничому факультеті ПДПІ вчителів за поєднанням спеціальностей «географія та біологія» задумався ректор І. А. Зязюн. Проте цей проект не був реалізований. Саме в указаний період (отримав назву «перебудова») чимало осіб, які мали базову освіту вчителя історії, почали переходити на роботу із партійних, комсомольських та інших органів у школи. Із Міністерства освіти СРСР, якому був підпорядкований Полтавський педінститут, надійшов сигнал про необхідність суттєвого зменшення кількості студентів для підготовки вчителів історії та суспільствознавства. До того ж, зі служби в армії були демобілізовані чоловіки-студенти, раніше призвані зі студентської лави, й на окремих курсах кількість студентів наближалася до 150 осіб. Зважаючи на це, ректор прийняв рішення клопотати перед міністерством про відкриття спеціальності «історія та географія» (аналогів такого поєднання тоді у педінститутах України не було). Це клопотання подано з метою збереження від повного закриття або суттєвого скорочення підготовки зі спеціальності «історія».

Дозвіл був отриманий, і восени 1989 року новообраний декан історичного факультету П. А. Кравченко почав агітацію серед студентів 2-го курсу з тим, щоб частина з них (3 групи) згодилася перейти зі спеціальності «історія та суспільствознавство» на спеціальність «історія та географія». 30 осіб 1-го курсу набору 1989 року теж були переведені на новоутворене поєднання спеціальностей. Проте у 1989–1990 н. р. жодна із географічних дисциплін не викладалася ні на 1-му, ні на 2-му курсах.

У грудні 1989 року автор статті, дізнавшись про відкриття спеціальності «географія» на своїй Малій Батьківщині, мав співбесіду з керівництвом інституту і факультету з приводу переходу на роботу в ПДПІ. Із цих бесід зрозумів, що вони розглядали процеси перебудови в СРСР, які зумовили припинення викладання в школах суспільствознавства, як тимчасове явище. Тому і введення спеціальності «географія» як другої до спеціальності «історія» розглядався як вимушений тимчасовий захід. Таку точку зору декан факультету і багато викладачів-істориків мали і в наступні 10 років, розглядаючи географію як другорядну додаткову спеціальність (а фактично – лише як спеціалізацію).

У зв'язку із цим, у перших навчальних планах підготовки студентів спеціальностей «історія і географія» не було дотримане орієнтовне співвідношення 60–40 % у розподілі кількості годин на вивчення дисциплін між першою й другою спеціальностями. Особливо сильно цей дисбаланс видно у першому навчальному планові, який діяв до набору 1992 року включно (географічні дисципліни становили тільки 10 % загальної кількості часу, відведеного на теоретичну підготовку студентів).

Тільки на початку 1990–1991 н. р. викладання географічних дисциплін було доручене кафедрі історії УРСР, яка працювала в складі: О. П. Єрмак, в. о. завідувача (із кінця лютого 1991 року – завідувач кафедри), доцент В. Я. Ревегук, старший викладач П. Я. Гавриш, асистенти С. Б. Іващенко та І. І. Діптан, старший лаборант Лаврик Г. В., лаборант Катишева С. В. Єдиним викладачем географічних дисциплін на цій кафедрі впродовж року була доцент Л. І. Гоженко. У цьому навчальному році вона викладала фізичну географію материків і океанів на третьому курсі – без попереднього вивчення студентами компонентних фізико-географічних дисциплін, а також «Землезнавство» – на другому курсі. На першому ж засіданні кафедри Л. І. Гоженко було доручено розробити план-проспект оформлення кабінету фізичної географії (нині це аудиторія № 43, але в дещо переоформленому вигляді). Дві навчальні дисципліни викладали представники кафедри біології: зоолог і палеонтолог В. М. Закалюжний («Геологія з основами палеонтології», 1-й семестр) та ботанік Р. В. Ганжа, який викладав у 2-му семестрі не коректний за назвою і змістом курс «Географія з основами ґрунтознавства» (оскільки завідувач кафедри доц. О. П. Єрмак не був географом за фахом, то він неправильно переписав назву дисципліни «Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства» із навчального плану, що діяв у Сумському педінституті).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Р. В. Ганжа (1924-2008)

Улітку 1991 року відбулася комплексна географічна практика (керівник – Ростислав Васильович Ганжа).

Із кінця серпня 1991 року кафедру історії УРСР поповнили асистенти – викладачі географії Злобіна С. О., Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М., а в жовтні почав працювати історик В. І. Великолуг. Саме в цей час, після «серпневого путчу», фактично, перестав існувати Радянський Союз і 24.08.1991 року була проголошена незалежність держави Україна.

Відповідно до рішення ради Полтавського педінституту від 25.10.1991 року відбулася реорганізація кафедр історії СРСР та історії УРСР. Кафедра історії УРСР була перетворена на кафедру спеціальних історичних дисциплін та географії (зі збереженням попереднього штату викладачів). Відповідно до рішення колегії Міністерства освіти від 8.10.1991 року, замість курсів «Фізична географія СРСР» та «Економічна та соціальна географія СРСР» було вирішено з 1.11.1991 року ввести навчальні курси «Фізична географія України» (викладав Л. Л. Кушнір) та «Економічна і соціальна географія України» (Л. М. Кушнір).

Частково зміст скасованих курсів був включений у програму курсів «Фізична географія материків і океанів» (доц. Гоженко Л. І.) та «Економічна і соціальна географія зарубіжних країн» (асистент Злобіна С. О.). До 1.05.1991 року на засіданні кафедри було вирішено доручити викладачам-географам зібрати матеріал для оформлення кабінету географії України (в основних рисах він зберігся до цього часу, аудиторія № 13).

Завідувач кафедри доцент О. П. Єрмак значну увагу приділяв оформленню стендів у кабінетах. Під його керівництвом викладачі-географи працювали над забезпеченням географічних дисциплін навчальною літературою та наочністю.

У листопаді 1991 року був затверджений індивідуальний план роботи викладача за сумісництвом (на 0,5 ставки) С. С. Бульби, якому було доручено викладання курсу «Картографія з основами топографії». Степан Степанович також активно приєднався до забезпечення цього та інших навчальних курсів картографічними матеріалами, обладнанням.

Л. І. Гоженко з 1991–1992 н.р. почала викладати на четвертому курсі навчальну дисципліну «Методика навчання географії».

Лекції з курсу «Загальне землезнавство» у тому навчальному році за сумісництвом викладав доцент кафедри біології, ботанік Р. В. Ганжа, а лабораторні заняття вела асистент С. О. Злобіна.

Улітку 1992 року комплексну польову географічну практику проведено на вищому теоретичному і методичному рівні, порівняно з попереднім роком. Вона проводилася впродовж 4-х тижнів і включала практику з топографії (С. С. Бульба), гідрології (Л. Л. Кушнір) тощо.

Таблиця 31

Навчальний план підготовки вчителів історії та географії. Географічні дисципліни (набори 1990–1992 років)

Кваліфікація випускників: Учитель історії і географії						
Назва дисципліни	Екз.	Залік	Всього	Лекц.	Лаб.	Лектор
Геологія з основами палеонтології		1	60	24	28	Закалюжний В. М.
Географія з основами ґрунтознавства		2	40	18	18	Ганжа Р. В.
Загальне землезнавство	3		80	20	40	Булава Л. М.
Краєзнавство і туризм		4	40	14	20	Кушнір Л. Л.
Екологія і охорона природи		5	46	18	20	Злобіна С. О.
Фізична географія материків і океанів	6	5	162	56	72	Гоженко Л. І.
Фізична географія України	7,9	6,8	150	54	66	Булава Л. М.
Картографія з основами топографії		7	50	20	24	Бульба С. С.
Методика навчання географії		7	40	24	12	Гоженко Л. І.
Економ. і соціальна географія зарубіжних країн	8,9	7	140	50	78	Злобіна С. О.
Економічна і соціальна географія України	8,10	9	140	50	78	Кушнір Л. М.
Географія населення		9	32	12	14	Мащенко О. М.
Біологічна географія		10	36	14	16	Булава Л. М.
Польова практика з географії		6	4 тижні		Кілька викладачів	
ДЕК: Географія з методикою викладання	10					Гоженко Л. І.

Із вересня 1992 року на кафедрі спеціальних історичних дисциплін і географії були призначені доцент Булава Л. М. (читав лекції із курсів «Загальне землезнавство», «Фізична географія України», «Біологічна географія», вів польову практику з географії) і асистент Мащенко О. М. (лекції з географії населення, лабораторні заняття з різних дисциплін, польова практика). О. М. Мащенко переведена в штат кафедри з 1993–1994 н. р.

Студенти перших двох випусків (набори 1988 і 1989 років), які вступали на спеціальність «історія», загалом вирізнялися високим інтелектуальним рівнем і практично всі мали хороші й відмінні показники успішності. Але за другою спеціальністю працює небагато із перших випускників (усього випущено: 67 – у 1993-му та 27 – у 1994-му роках). Приблизно таку ж характеристику можна дати й студентам, які вступали на спеціальність «історія і географія» ще за радянських часів (1990 і 1991 роки набору). Чимало випускників 1995-го (випущено 54 особи) й 1996 років (випущено 61 особа) працюють за фахом.

У 1993 році, на наше прохання, був розроблений і затверджений другий навчальний план підготовки вчителів за поєднанням спеціальностей «історія та географія». І хоча пропорції у співвідношенні часу на вивчення спеціальностей змінилися не дуже суттєво, проте послідовність викладання географічних дисциплін стала більш логічною. Суттєво збільшилася кількість годин на викладання інтегрованого навчального курсу «Загальне землезнавство» (який включав основи знань про Землю як планету в космічному просторі; метеорології й кліматології, гідрології, геоморфології, ландшафтознавства тощо).

Введені нові навчальні дисципліни: Вступ до економічної географії, Рідний край, Основи промислового і сільськогосподарського виробництва*. Збільшено кількість тижнів на географічні польові практики.

Таблиця 32

**Навчальний план підготовки учителів історії та географії
Набори 1993 –1998 років. Географічні дисципліни**

Кваліфікація випускників: Учитель історії і географії						
Назва дисципліни	Екз.	Залік	Всього	Лекц.	Лаб.	Лектор
Геологія 1993 і 1994р. із 1995 р.	1 3		54 58	24 26	24 26	Закаложний В. М. з 1997 Булава Л. М.
Картографія з основами топографії 1993 і 1994		2	46	20	20	Бульба С. С.
		1	46	20	18	
Загальне землезнавство 1993 і 1994 р. із 1995 р.	3,4		132 150	60 76	56 64	Мащенко О. М.
	1, 2, 3, 4					
Біогеографія з основами екології 1993 і 1994 р.		3	40	18	18	Булава Л. М.
		5				
Географія ґрунтів з основами ґрунтоз-		5	38	18	18	Бульба С. С.
Географія населення, 1993 і 1994 р. із 1995 р.		6	32	16	14	Бульба С. С.
		7				
Вступ до економічної географії		6	30	20	8	Кушнір Л. М.
Фізична географія материків і океанів із 1995 р.	5,7	6	134	54	66	Гоженко Л. І. Кушнір Л. М.
	7,8		128	52	66	
Фізична географія України	7	6,8	132	58	60	Булава Л. М.
Економічна і соціальна географія Ук- раїни із 1995 р.	8,9	7	114	52	50	Кушнір Л. М., 95-7 Мащенко О. М.
	8,9	10	104	50	42	
Економічна і соціальна географія зарубіжних країн	9	7,8	120	52	54	Злобіна С. О. 1998 – Кушнір Л. М.
Методика навчання географії		7	40	26	12	Гоженко Л. І., Булава Л. М.(1998-9)
Краєзнавство та туризм		9	30	12	14	Кушнір Л. Л.
Соціоекологія		10	44	40	-	Злобіна С. О., Булава Л. М., з 1998
Рідний край		10	22	20	-	Булава Л. М.
Основи промислового та с.-г. виробництва*		10	44	40		-
Польова географічна		2	2 тижні		Кілька викладачів	
		2				
Польова географічна		6	4 тижні		Кілька викладачів	
ДЕК: Географія з методикою викла- дання географії		10			Гоженко Л. І., Булава Л. М.	

Примітка: відповідно до рішення Ради історичного факультету (протокол №5 від 20.01.1995 року) внесені зміни. Зокрема, знято курс *«Основи промислового та сільськогосподарського виробництва» (оскільки Л. М. Кушнір, яка мала викладати цей курс, перебувала з 1994 року в аспірантурі).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914– 2014 РОКИ)

У 1993–1994 роках колектив кафедри працював над спільними проектами: макетом карт наукового атласу Полтавщини (на жаль, він так і не був виданий), підготовлено і видано методичний посібник для вчителів «Методика навчання географії Полтавщини» (у 2-х частинах). Проведено наукову конференцію «Актуальні проблеми викладання географії Полтавщини».

У 1995 році на кафедрі був залишений на посаді асистента випускник спеціальності «історія та географія» цього ж року В. В. Єрмаков.

Якщо в 1990–1994 роках на 1-й курс за поєднанням спеціальностей «історія і географія» приймалися три групи студентів, то з 1995 року їх стало дві (48 і 52 випускники 2000 і 2001 років), а з 1997 по 2001, і з 2007 по 2010 роки – 1 група.

У 1996 році декан факультету замість поєднання «історія і географія» домігся набору 1 групи спеціальності «історія та економіка» (скориставшись нашою ідеєю про доцільність поєднання спеціальностей «географія та економіка»). Цей експеримент не виявився вдалим, і більше набору на вказане поєднання спеціальностей не було (як і поєднання спеціальностей «історія та культурологія»). У 1997 році, незадоволюючи до відставки з посади декана, П. А. Кравченко домігся набору для підготовки вчителів історії та правознавства (спочатку 1 групи, пізніше – до 2-4 груп). Останнє поєднання спеціальності і спеціалізації «правознавство» виявилось затребуваним.

Збільшення в другій половині 1990-х років навантаження на ставку до 1 548 годин і зменшення кількості груп за поєднанням спеціальностей «історія та географія» зумовило скорочення викладачів-географів. У 1996 році був звільнений за скороченням В. В. Єрмаков, вступив до аспірантури Л. Л. Кушнір (продовжував викладати географічні дисципліни на частину ставки за сумісництвом); у 1997 році залишили роботу за власним бажанням С. С. Злобіна та у зв'язку із закінченням терміну контракту – Л. І. Гоженко; у 1998 році звільнилися з ПДП як основної роботи О. М. Мащенко і С. С. Бульба. О. М. Мащенко перейшла на основну роботу в лабораторію інтеграції Інституту педагогіки (в 1998–2001 роках працювала на кафедрі спеціальних історичних дисциплін та географії на 0,5 ставки за сумісництвом, викладаючи курс «Загальне землезнавство»). С. С. Бульба перейшов на політичну роботу, але і далі викладав за сумісництвом на частину ставки курси «Картографія з основами топографії», «Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства» тощо.

Таким чином, у штаті кафедри спеціальних історичних дисциплін та географії у 1998–1999 н. р. за основним місцем роботи працювали тільки 2 викладачі (і то не на повну ставку): Л. М. Булава (викладав курси: Геологія, Біогеографія з основами екології, Фізична географія України, Рідний край, Соціоекологія, Методика навчання географії польова геологічна і географічна практики), та Л. М. Кушнір, яка в 1997 році повернулася в інститут після навчання в аспірантурі (викладала курси: Економічна і соціальна географія України, Економічна і соціальна географія зарубіжних країн, Фізична географія материків і океанів, Вступ до економічної географії).

Навантаження 1369 годин на 0,87 ставки було за межами здорового глузду, неймовірно виснажувало. Тому автор статті став подумувати про можливість переходу на роботу в інший заклад. Тим більше, що наприкінці 1990-х років автор із задоволенням працював над навчальними посібниками для учителів і учнів, а перспективи нашої спеціальності в ПДП не були ясними.

Кафедра географії та краєзнавства, 1998 рік. Сидять (зліва направо): Г. В. Лаврик (викладач правознавства), О. В. Дубровська (Гайдар), старший лаборант, О. П. Єрмак, Л. М. Кушнір. Стоять: Л. М. Булава, В. С. Воловик (історик), С. С. Бульба, П. Я. Гавриш (археолог), Ю. В. Вільховий (викладач етнографії, народознавства, асистент з географії)

Але несподівано ситуація змінилася на краще. Ще влітку 1997 року деканом історичного факультету став Б. В. Год, який дещо прихильніше ставився до спеціальності «Географія» і викладачів-географів. Проте, як було сказано вище, ця спеціальність на історичному факультеті перебувала в досить пригніченому стані. Тому наприкінці зими 1999 року декан природничого факультету М. В. Гриньова заявила про намір ліцензувати підготовку студентів за поєднанням спеціальностей «географія та біологія» на своєму факультеті. Цей намір підштовхнув Б. В. Года запропонувати авторові статті підготувати матеріали для ліцензування спеціальності «Географія» як першої у поєднанні зі спеціальністю «Історія». Що й було зроблено. Упродовж весни 1999 року документи мали всі стадії розгляду. Позитивне рішення ухвалила акредитаційна комісія, головою якої був декан геолого-географічного факультету Харківського державного університету К. А. Немец, а членом комісії – доцент кафедри картографії та фізичної географії цього університету О. О. Жемеров, яким ми глибоко вдячні за підтримку. У червні 1999 року, перед самим початком вступної кампанії, ліцензія була отримана. Щоправда, Б. В. Год як історик від самого початку обмежив ліцензовану кількість студентів (25 осіб) та кількість осіб, які навчалися за держзамовленням (15 осіб, хоча була можливість ліцензувати спеціальність зі значно більшим обсягом держзамовлення). Але, незважаючи на те, що декани-історики турбувалися, передусім, про свою спеціальність, ми вдячні Б. В. Году за те, що дав можливість існувати спеціальності як першій на історичному факультеті.

Набір першої групи на спеціальність був успішно здійснений (у тому ж 1999 році ще була набрана 1 група на спеціальність «історія та географія»).

Спеціальність виявилася досить популярною (майже щорічно фіксується чи не найбільша кількість заяв абітурієнтів у розрахунку на кількість місць держзамовлення). Тому наступного, 2000 року, ліцензований обсяг прийому студентів на 1-й курс був збільшений до 40 осіб (таким він і є й на час написання цієї книги). На жаль, обсяг держзамовлення так і залишався на рівні 15 осіб (тільки в 2010 році він становив 20 осіб).

Щоправда, тільки на початку 2000-х років ліцензійний обсяг за стаціонарною формою навчання виконувався повністю, а надалі він становив дещо менше (мінімум у 2011–2012 роках, 24–28 осіб). Ліцензійний обсяг прийому студентів заочної форми навчання спеціальності «Географія» був повністю виконаний тільки в 1999 році (25 осіб; до речі, це найсильніша група за всі 15 років навчання). В останні роки кількість студентів 1-х курсів заочної форми навчання невелика (7–15 осіб). Але до 5-го курсу їх кількість значно зростає (інколи – понад 30 осіб), що пов'язано з масовим переведенням студентів зі стаціонарної форми навчання. Переліки навчальних дисциплін для студентів стаціонарної й заочної форм навчання аналогічні.

Окремі навчальні дисципліни географічного змісту викладаються для студентів-істориків («Історична географія» та «Основи екології» – у 1-му семестрі, «Етногеографія України з основами етнополітичної географії» – у 4-му). Додатково для студентів спеціальності «історія» зі спеціалізацією «суспільствознавство» викладачами кафедри розроблені навчальні дисципліни: «Демографія та географія населення», 1-й курс; «Суспільна географія світу» і «Суспільна географія України та рідного краю» – 5-й курс).

За 25 років існування спеціальності «Географія» як другої до спеціальності «історія» і за 15 років як першої навчальні плани не раз змінювалися.

Перший навчальний план із кваліфікацією випускників «Учитель географії, історії та основ економіки. Організатор краєзнавчо-туристичної роботи», який діяв для наборів 1999, 2000, 2001 років, не мав поділу на освітньо-кваліфікаційні рівні «бакалавр» і «спеціаліст». Хоча було відведено суттєво більше часу на вивчення географічних дисциплін, приблизно половину аудиторного навчального навантаження відводилося на вивчення історичних дисциплін (зокрема, тих, які, з нашої точки зору, були другорядними й не вивчалися в шкільних курсах історії). Як і раніше, викладалася інтегрована фундаментальна географічна дисципліна «Загальне землезнавство».

Введено курси «Вступ до спеціальності», «Основи промислового і сільськогосподарського виробництва», «Історія географічних відкриттів і досліджень», «Ландшафтознавство і фізико-географічне районування»; інтегрований курс, спрямований на змістове і методичне забезпечення підготовки фахівців зі спеціалізації «Краєзнавчо-туристична робота та методика її організації»; дещо збільшений час на польові географічні практики.

За ліцензійними умовами, інститут зобов'язувався створити профільну кафедру. Але в 1999–2000 н. р. керівництвом інституту цього не було зроблено (про причину можна було тільки здогадуватися). Рік при кафедрі спеціальних історичних дисциплін та географії (завідувачем кафедри дев'ятий рік був історик О. П. Єрмак) діяла методична географічна комісія. До двох штатних і трьох викладачів-сумісників у цьому навчальному році додався штатний викладач І. І. Іщенко – випускник аспірантури з геології Харківського університету. Ігор Іванович працював на кафедрі 4 роки, захистив кандидатську дисертацію, але

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

залишив наш ВНЗ для продовження наукової діяльності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.1999 року № 448 на базі Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка створено Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Із 1 вересня 2000 року кафедра спеціальних історичних дисциплін та географії реорганізована в кафедру географії та краєзнавства. В. о. завідувача кафедри призначений, а з грудня 2000 р. обраний Л. М. Булава. Крім нього, у штаті кафедри працювали географи Л. М. Кушнір, І. І. Іщенко, а також викладач археології і природознавства П. Я. Гавриш; за сумісництвом – історик і географ, випускник 1996 року Ю. В. Вільховий, викладач етнографічних дисциплін Л. І. Шаповал. Нетривалий час працював історик О. П. Самойленко.

Старшим лаборантом кафедри з середини 1990-х років і до цього часу сумлінно працює О. В. Гайдар (нетривалий час, під час її трірічної відпустки, на цій посаді працювали О. С. Швець і О. М. Семигал).

Збільшення обсягу навчального навантаження сприяло подальшому покращенню кадрового складу кафедри. Нами були зроблені пропозиції декільком творчим учителям м. Полтави (до речі, не всі вони відразу їх прийняли, але, зрештою,

майже всі згодом перейшли працювати на кафедру). Першою погодилася перейти на посаду асистента новоутвореної кафедри Н. С. Іващенко, учитель гімназії № 31 (після двох років роботи на кафедрі вона повернулася на попередню посаду провідного учителя економіки й географії). Надія Семенівна почала викладати курс «Загальне землезнавство», вела лабораторні заняття з інших дисциплін. Наприкінці 2000 року почала працювати на кафедрі за сумісництвом Л. П. Вішнікіна (викладала курс методики навчання географії). Із початку 2001–2002 н. р. вона перейшла на роботу в штат кафедри (їй також був переданий від Л. М. Кушнір курс «Фізична географія материків і океанів»). З цього ж навчального року в університет як на основне місце роботи повернулася О. М. Машченко. Із січня 2003 року (замість Н. С. Іващенко) прийшла працювати А. А. Шуканова. На початку 2003–2004 н. р. в штат кафедри зарахований О. А. Федій (у 2004–2006 намагався реалізувати себе в інших сферах діяльності і працював за сумісництвом). Водночас, у перші роки існування кафедри географії та краєзнавства її залишили викладачі-сумісники С. С. Бульба та Л. Л. Кушнір.

У 2004 році на кафедрі (спочатку як старший лаборант, а з жовтня – як асистент) була залишена випускниця першого набору на спеціальність «географія» О. С. Швець (Сороколат). У 2002 році вона посіла 2-ге місце на всеукраїнській студентській олімпіаді з географії, а команда Полтавського педуніверситету – 3-тє місце.

Після того, як університет залишив І. І. Іщенко, з 2003–2004 н. р. за сумісництвом, а наступного року – у штаті кафедри працює викладачем геології Л. Д. Кубарева.

Через 2 роки після створення кафедри її залишили викладачі історичних та етнографічних дисциплін (П. Я. Гавриш, Ю. В. Вільховий, Л. І. Шаповал).

У 2002 році прийнято новий навчальний план спеціальності «Географія та історія» (у зв'язку з чітким поділом на освітньо-кваліфікаційні рівні «бакалавр» і «спеціаліст»). Відтепер підготовка за першою спеціальністю відбувалася за 4 роки (видавався диплом із кваліфікацією фахівця: Бакалавр, учитель географії та основ економіки). На 1-4 курсах історичні дисципліни викладалися в межах блоку вибіркового навчальних дисциплін. Були відсіяні другорядні історичні дисципліни. Деякі зміни відбулися в обсязі географічних дисциплін. Були об'єднані в один курс «Біогеографія» та «Основи екології». Введений новий курс «Історія взаємодії суспільства

і природи» (9 семестр).

У 2006 році прийнятий третій навчальний план (у зв'язку із переходом на кредитно-модульну систему навчання). Зокрема, від 1/3 до 2/3 від загального обсягу навантаження відводилося на самостійну й індивідуальну роботу студентів; вводилися нові зразки для

розробки робочих програм навчальних дисциплін, модульний контроль знань, оцінювання знань за 100-бальною шкалою, з детальною розбивкою оцінювання за кожний вид роботи тощо. Зазначимо, що в перший же рік упровадження цієї системи (яку не зовсім коректно назвали «болонською») рівень знань студентів стрімко знизився, оскільки більшість часу вони проводили за написанням рефератів тощо. Деякі зміни відбулися і в змісті навчального плану. Зокрема, інтегрований навчальний курс «Загальне землезнавство» був розділений на чотири окремі (вступний курс із попередньою назвою, метеорологія і кліматологія, гідрологія, геоморфологія). Введені курси «Методика географічних досліджень», «Актуальні проблеми сучасної географії і методики її навчання». Співвідношення між лекціями й лабораторними заняттями установлене в пропорції 2:1. Перелік польових практик зберігся досі.

Навесні 2004 року, у зв'язку із закінченням 5-річного терміну ліцензії, відбулася перша акредитація спеціальності (вона пройшла успішно, й ліцензія була продовжена ще на 5 років).

У 2008 році здійснений перехід від поєднання спеціальностей «Географія та історія» (останній випуск відбувся 2012 року) – до підготовки за однією спеціальністю «Географія» та спеціалізацією «Організація краєзнавчо-туристичної роботи» (у 2013 році здійснено перший випуск). У зв'язку з переходом на підготовку фахівців за однією спеціальністю збільшилася кількість годин на викладання географічних дисциплін (практично всі штатні викладачі стали працювати на 1,5 ставки). Крім того, введені нові навчальні дисципліни (для підготовки бакалаврів – Історична географія та етнографія; Геоелементарика; Географічні аспекти охорони природи й раціонального природокористування; Практикум з геоінформатики та сучасних інформаційних технологій навчання географії; для підготовки спеціалістів – Вступ до рекреаційної географії; Фізична географія й геоелекологія Полтавщини; Економічна географія й економіка Полтавщини тощо).

Нові навчальні плани спеціальності були прийняті в 2010 і 2012 роках.

Повторна акредитація спеціальності «Географія» відбулася навесні 2010 року. Ліцензія Міністерства освіти і науки на здійснення освітньої діяльності зі спеціальності 6.040104 Природничі науки. Географія за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «спеціаліст» діє до 1.07.2020 року. Передбачений набір студентів стаціонарної й заочної форм навчання для підготовки бакалаврів зі спеціальності 6.040104 Природничі науки. Географія з кваліфікацією випускників «Учитель географії» (термін навчання – 4 роки) та спеціалістів зі спеціальності 7.04010401 Природничі науки, з кваліфікацією випускників «Учитель географії та основ економіки. Організатор краєзнавчо-туристичної роботи» (термін навчання – 1 рік, на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»).

У 2007–2013 роках на кафедрі діяла ліцензована й акредитована магістратура зі спеціальності (Освітньо-кваліфікаційний рівень: Галузь знань: 0401 Природничі науки. Спеціальність: 8.040104 Географія. Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр. Кваліфікація випускника: Географ. Викладач географії). За 6 років функціонування було підготовлено 55 магістрів.

При потребі до роботи на кафедрі як сумісники залучалися доктори географічних наук, професори І. П. Половина і І. М. Дудник; викладачі кафедри екології та охорони довкілля нашого університету (д. б. н, професор О. М. Смоляр, к. б. н., доцент Н. О. Смоляр), викладачі-географи Полтавського кооперативного інституту (тепер – економіки і торгівлі) П. В. Шуканов, М. М. Логвин, В. Г. Смирнова; як фахівець зі спортивного туризму й спортивного орієнтування, у 2003–2007 роках залучався до роботи на кафедрі за сумісництвом А. В. Липницький; як спеціаліст із геоелекології – Т. В. Лаврут. Працювали за сумісництвом випускники кафедри М. С. Лихман (2006 року), Т. С. Заєць (Япринець) (2006 року, у 2007–2014 роках), Г. Л. Кушнір (2012–2013 роки).

А. В. Липницький (крайній зліва) серед членів кафедри географії та краєзнавства, 2004 рік

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Час від часу за сумісництвом, а з 2011 року – знову в штаті кафедри працює В. В. Єрмаков, з 2006 року – С. М. Шевчук (з 09.2007 року – у штаті кафедри).

Більшість викладачів, які зараз працюють у штаті кафедри, захистили кандидатські дисертації під час роботи в нашому закладі або працюючи в ньому за сумісництвом. Кандидатами географічних наук стали Л. М. Кушнір (1998), С. М. Шевчук (2008), В. В. Єрмаков (2010); кандидатами педагогічних наук – О. М. Мащенко (2000), Л. П. Вішнікіна (2009), А. А. Шуканова (2009), О. А. Федій (2013).

Дисертації захистили низка випускників кафедри. Кандидатом географічних наук став Отченко Сергій Анатолійович (випуск 2009 року); кандидатом економічних наук – Гава Юрій Васильович (випуск 2005 року). Є доктор історичних наук (Хоменко Тамара Олександрівна, випуск 1997 року) і кандидати історичних наук, які навчалися на спеціальності «історія та географія»: Дудка В'ячеслав Іванович, Іванюк Олег Леонідович, Кропива Юлія Володимирівна, Оніщенко Ольга Володимирівна, Вільховий Юрій Віталійович, Делія Оксана Вікторівна (всі – випуску 1996 року), Мельникова Світлана Олександрівна, Белько Олег Олександрович (випуск 1998 року), Коваленко Оксана Валентинівна (1999 року); Ляхно Віта Іванівна (2001 року); кандидати педагогічних наук: Копилець Євген Вікторович (випуск 1997 року), Фазан Василь Васильович (випуск 2001 року); кандидат психологічних наук – Колодочка (Шевчук) Вікторія Валентинівна (випуск 2005 року, спеціальність «історія та географія»). Навчаються в аспірантурі за географічними спеціальностями: Кучер Ігор Ігорович, Кушнір Анатолій Степанович, Лимарь Тетяна Вікторівна, з педагогіки – Кушнір Галина Леонідівна.

Комплексна тема наукових досліджень кафедри – «Краєзнавчий аспект неперервної географічної й економічної освіти». Перелік основних публікацій за 15 років існування кафедри подається в додатку.

Таблиця 33

Коротка інформація про сфери наукових інтересів викладачів кафедри

ППП викладача	Сфера наукових інтересів
Булава Леонід Миколайович	Екологія ландшафтів Полтавщини. Краєзнавство. Методика навчання фізичної географії і краєзнавства.
Мащенко Ольга Миколаївна	Методика викладання фізичної географії та інтегрована-
Кушнір Людмила Миколаївна	Регіональна соціально-економічна географія. Методичне забезпечення комплексу навчальних дисциплін.
Вішнікіна Любов Петрівна	Методика навчання географії.
Шуканова Анжела Анатоліївна	Методика навчання географії та основ економіки (міжпредметні зв'язки).
Кубарева Любов Дмитрівна	Перспективи нафтогазоносності кристалічного фундаменту Дніпровсько-Донецької западини.
Єрмаков В'ячеслав Володимирович	Історична географія Полтавщини.
Федій Олександр Анатолійович	Географія розселення сільського населення.
Шевчук Сергій Миколайович	Теорія та історія суспільної географії в Україні.
Япринець Тетяна Сергіївна	Методика природоохоронної освіти на уроках геогра-
Смирнова Віра Геннадіївна	Гідрологія суходолу.

Починаючи з 1999 року, викладачі кафедри організують виїзні польові географічні практики. Місяця проведення виїзних практик указані після списків студентських груп кожного з наборів.

Кафедра географії та краєзнавства. Грудень 2003 р.

О. В. Гайдар, Л. П. Вішнікіна, Л. М. Кушнір, А. А. Шуканова, О. М. Мащенко, О. А. Федій, Л. М. Булава.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Викладачі кафедри географії та краєзнавства, 2005 рік

Викладачі кафедри географії та краєзнавства із членами комісії для ліцензування магістратури з географії (весна 2007 року)

1-й ряд: А. А. Шуканова, В. В. Ковтун (доцент Київського НПУ імені М. Драгоманова), Л. М. Кушнір, Л. П. Вішнікіна, Г. І. Денисик (зав. кафедри, доктор географічних наук, професор Вінницького державного педагогічного інституту, голова комісії); 2-3 ряд: М. С. Лихман, О. С. Швець, Л. Д. Кубарева, О. А. Федій, Л. М. Булава, О. М. Мащенко

Журі олімпіади

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Стоять: Машенко О.М., Булава Л.М., Шевчук С.М., Кушнір Л.М. Сидять: Федій О.А., Гайдар О.В., Шуканова А.А., Вішнікіна Л.П., Кубарєва Л.Д., Япринець Т.С.

102

Кафедра має наукові зв'язки з географічними факультетами класичних і педагогічних університетів, лабораторіями Інституту педагогіки НАПН України: географічної та економічної освіти, інтеграції змісту шкільної освіти.

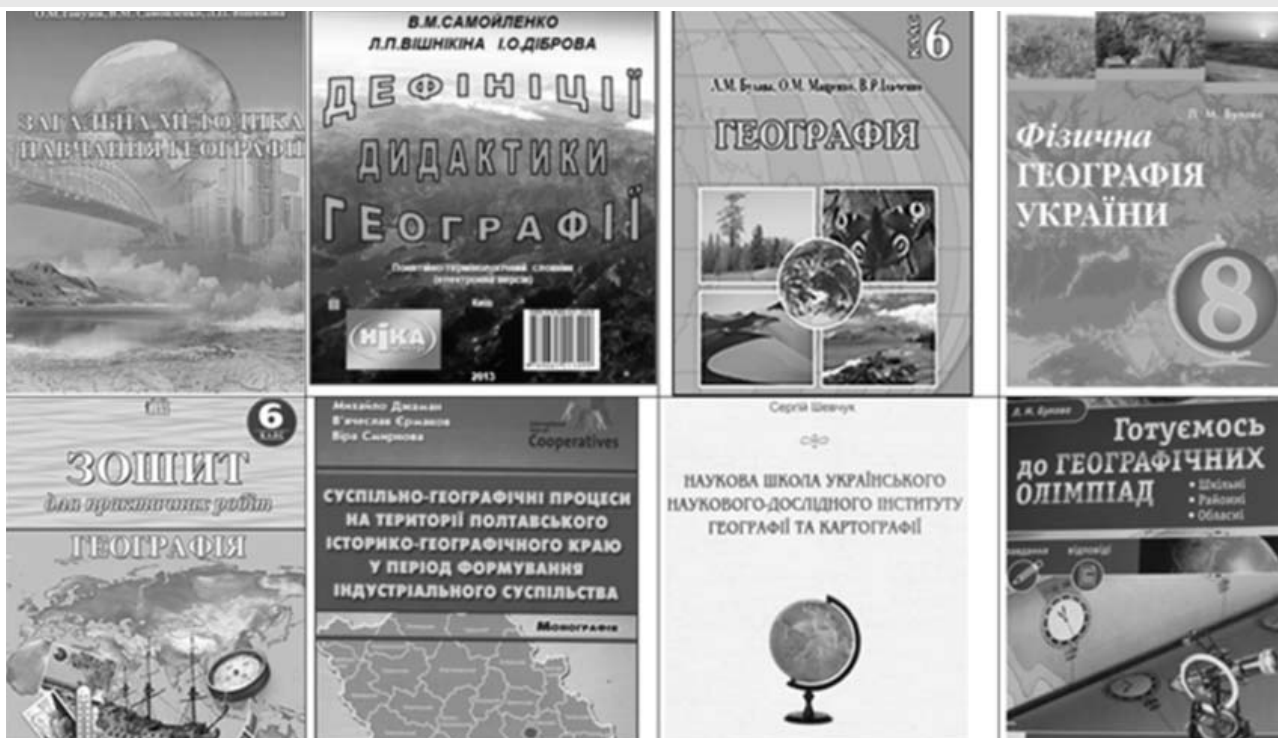
Викладачі кафедри займаються не тільки навчальною роботою і вихованням студентів, а й читають лекції, беруть участь у заходах, які проводить Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (курси підвищення кваліфікації викладачів; семінари, спільні науково-практичні конференції, конкурс «Учитель року», учнівські олімпіади з географії), працюють у системі Малої академії наук (консультують виконання науково-дослідницьких робіт учнів, є членами журі конкурсів

З учнями 8 класу – переможцями і призерами олімпіад із географії, табір «Ерудит», 2014

Кафедра є одним із провідних центрів досліджень із методики навчання географії в Україні. Зокрема, доцент Л. П. Вішнікіна є співавтором унікальних на всьому пострадянському просторі підручників і навчальних посібників для студентів, методистів, учителів. Л. М. Булава, Л. П. Вішнікіна, О. М. Машенко, А. А. Шуканова є авторами й співавторами підручників і навчальних посібників для учнів загальноосвітніх шкіл (зокрема – з грифом Міністерства освіти України).

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Видання викладачів кафедри географії та краєзнавства

2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. ПРОФЕСІЙНІ ПОРТРЕТИ ВИКЛАДАЧІВ ІЗ КОРОТКИМИ БІОГРАФІЧНИМИ НАРИСАМИ (ПОДАЮТЬСЯ В ХРОНОЛОГІЧНІЙ ПОСЛІДОВНОСТІ)

ТАРАСОВ ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ

Перший викладач історії і географії у Полтавському учительському інституті (1914–1917)

В. Н. Тарасов народився 20 березня 1887 року у багатодітній сім'ї селянина Нижегородської губернії Росії [1]. У 1906 році закінчив духовну семінарію в Нижньому Новгороді й зумів вступити на історико-філологічний факультет Казанського університету. Після його закінчення в 1910 році (з дипломом 1-го ступеня і званням учителя історії середніх навчальних закладів) усе життя пропрацював на ниві освіти, зокрема, займався підготовкою майбутніх учителів.

Два роки він працював наставником у Кунарській учительській семінарії, а з 1912 року — у Єкатеринбурзькому вчительському інституті (на Уралі); був лектором з методики навчання історії й географії на курсах для підготовки «непов-

ноправних» учителів вищих початкових училищ.

Став штатним викладачем історії і географії відкритого восени 1914 року Полтавського учительського інституту і працював у ньому до 25.09.1917 року. Директор інституту О. К. Волнін так характеризує В. Н. Тарасова попечителеві округу: "...видный /../ и освещенный преподаватель своих предметов, особенно истории, и потому пользуется любовью учащихся и популярностью среди них; на службе усердный работник, /../ общителен и услужлив /../".

Викладав курси загальної та російської історії з методикою їх навчання; загальної та російської географії з методикою їх навчання. Відповідно до програмних вимог і з огляду на особистість викладача курс географії в інституті був переважно країнознавчого і політекономічного змісту.

А. С. Макаренко так пише про знання наук, основи яких викладав у Полтавському учительському інституті В. Н. Тарасов: «Географію знаю чудово»; «Історія мій улюблений предмет» [2].

Василь Никифорович написав спогади про діяльність інституту загалом і А. С. Макаренка як його видатного випускника. Ці спогади покладені в основу кількох історичних нарисів про перший період існування нашого закладу (звичайно, після їх критичного переосмислення авторами та зіставлення з іншими джерелами інформації).

Відомо також, що В. Н. Тарасов викладав історію і був головою педагогічної ради полтавської жіночої гімназії Н. О. Старицької (на її місці зараз новий корпус Педуніверситету та середня школа № 6). У 8-му педагогічному класі гімназії викладав педагогіку, історію та методику її навчання.

У зв'язку з вимогою більшості вихованців Полтавського учительського інституту з нового 1917–1918 н. р. перейти на українську мову викладання, майже всі викладачі прийняли рішення покинути його і попросили про призначення в аналогічні інститути з російською мовою викладання. Якраз у цей час міністерство народної освіти Тимчасового уряду організувало низку нових учительських інститутів у Росії. В один із них – Тверський – 28 серпня 1917 року В. Н. Тарасов отримав направлення міністерства.

Важко сказати напевне, але, можливо, цього призначення стосувався В. І. Вернадський, який із весни 1917 року як помітний діяч конституційно-демократичної партії очолював комісію з навчальних і наукових закладів міністерства освіти. Відомо, що саме він лобіював відкриття Тверського учительського інституту і водночас був пов'язаний родинними зв'язками з Полтавою. Процеси українізації у Полтаві Вернадський зустрів досить вороже, тож,

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

можливо, й допоміг росіянину-історикові з Полтави знайти нову посаду в Росії (утім, за грою випадку, саме в Полтаву Вернадський всього через декілька місяців сам утече від більшовиків, які захоплять владу у Петрограді).

В. Н. Тарасов ще 8 вересня 1917 року був присутній на останньому засіданні педагогічної ради старого складу у Полтавському учительському інституті, оскільки реально аналогічний заклад у Твері був відкритий тільки 2 листопада 1917 року. Із цим закладом надалі пов'язані 34 роки роботи Василя Никифоровича. Він не став видатний ученим, але належав до категорії обізнаних і порядних викладачів, щиро відданих професії, про яких у пам'яті студентів і колег залишаються найтепліші спогади [3, 4].

Отож, В. Н. Тарасов був призначений на посаду викладача історії та географії словесно-історичного відділення Тверського учительського інституту (який пізніше став Калінінським педагогічним інститутом; а зараз – Тверський державний університет). Йому було доручено читання лекцій з історії культури Стародавнього Сходу, Греції та Риму й заняття з методики навчання історії. Згодом він проводив заняття зі й стародавньої історії, географії та політекономії. Для студентів ним був укладений «Історико-географічний довідник із стародавньої історії», написана методична стаття «Використання карти на уроках стародавньої історії». Таким чином, він продовжував інтегративний підхід до формування історичних і географічних знань, започаткований ще під час роботи в Полтаві. У 1930-х роках завідував історичним кабінетом. 28.12.1940 року рішенням Вищої Атестаційної комісії Наркомату освіти був затверджений на посаді доцента кафедри загальної історії Калінінського педагогічного інституту. З цієї посади він і був звільнений на пенсію 9 вересня 1951 р., у віці 64-х років. Помер В. Н. Тарасов у віці 70 років, 10.10.1957 року.

СПОГАДИ ВАСИЛЯ НИКИФОРОВИЧА ТАРАСОВА

- Тарасов В. Н. В Полтавском учительском институте. (Из воспоминаний об А. С. Макаренко) // О педагогической деятельности А. С. Макаренко / Труды института теории и истории педагогики. Известия АПН РСФСР. – Вып.38. – 1952. – С. 143–150. – Режим доступа http://makarenko-museum.ru/lib/Science/Sborn/Izvestia_APN_o_ped_deyat_ASM_1952.pdf
- Тарасов В. Н. В Полтавском учительском институте // Воспоминания о Макаренко. [Сб. мат.] – Л. : Лениздат, 1960. – С. 41–49 (Примітка: скорочений варіант попередньої статті).

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО В. Н. ТАРАСОВА

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1349 – Оп. 2. – Д. 562. –Л. 38-41, 62–63. – Режим доступа : <http://fgur.org.ru/showObject.do?object=115844217>
2. Лялин Н. Личное дело студента А. Макаренко. Новые архивные материалы / Н. Лялин // «Учительская газета» – № 11 от 23 марта 2004 года. – режим доступа : <http://www.ug.ru/archive/3336>
3. Серёгина И. Г. Исторический факультет Тверского государственного университета / И Г. Серёгина // Вестник Тверского государственного университета. Серия: История. – 2007. – № 20 (48). –С. 3 –9.
4. Серёгина И.Г. , Селунская Е.А. Исторический факультет во времени / И. Г. Серёгина, Е. А. Селунская. – Режим доступа : http://history.tversu.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=27

БУЛДОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ТЕОФІЛОВИЧ

Народився 13 березня 1887 року у містечку Старі Санжари на Полтавщині в родині священника Теофіла Булдовського*. Навчався у Полтавській Духовній семінарії, з п'ятого класу якої був виключений за участь у студентських страйках 1906 року.

1907 року вступив у Харківський університет на природничий відділ фізико-математичного факультету, який закінчив у 1912 році. Під час навчання в університеті спеціалізувався на вивченні зоології під керівництвом професорів Рейнгарда і Тарлева. У 1910 році працював на Севастопольській біологічній станції Академії наук під керівництвом професора Зернова.

Із 1912 року розпочав педагогічну діяльність як учитель природознавства Усть-Медведицького реального училища на Донщині (зараз – місто Серафимович Волгоградської обл.). У 1914 році вийшли друком його перші статті в часописах.

Після Лютневої революції 1917 року повернувся у Полтаву, де разом із батьком брав активну участь у процесах українізації культурно-освітнього життя. 26.10.1917 року був затверджений попечителем учбового округу на посаді учителя географії та природознавства (зоології, ботаніки) з методиками їх навчання у Полтавському учительському інституті.

Після звільнення Полтави від денікінців у грудні 1919 року був лектором із методик природознавства та географії у педагогічному інституті. Як голова науково-педагогічної ради, у січні–вересні 1920 року виконував обов'язки керівника Полтавського педагогічного інституту. 5 жовтня 1920 року О. Т. Булдовський разом із В.О.Щепотьевим та іншими представниками інтелігенції заарештований за політичними мотивами Особливим відділом Південно-Західного фронту і близько трьох місяців перебував у харківській тюрмі під слідством.

Наприкінці 1920 року переведений викладачем зоології та методики природознавства і пропрацював в інституті ще майже 10 років. У тому ж році працював за сумісництвом помічником завідувача природничого відділу із питань гідрозоології Полтавського центрального пролетарського музею.

На посаді професора Полтавського інституту народної освіти (ПІНО) був офіційно затверджений Народним комісаріатом освіти 1 березня 1926 року (наказ № 06348/427). До 1930-го року О. Булдовський, крім зоології, викладав також зоогеографію і методику навчання природознавства та географії. У 1927–1929 роках був головою природознавчої методичної комісії у ПІНО (яка тоді виконувала роль кафедри); членом Державної науково-методичної комісії.

Був членом всесоюзного товариства зоологів і анатомів.

Працюючи в нашому закладі, набув авторитету як провідний в Україні фахівець із методики навчання природознавства у школі [13] і педагогічних ВНЗ [14]. Водночас учений і далі займався гідробіологічними науковими дослідженнями (річки Ворскли).

Наприкінці 1920-х років О. Т. Булдовський керував в ІНО двома науковими гуртками: молодих дослідників природи і учителів-природничників.

У своїх працях, адресованих учителям і учням, професор О.Т. Булдовський пропагував дослідницький метод викладання природознавства, відстоював ідею вивчення природи та розміщення навчального матеріалу в шкільних програмах і підручниках у формі природних угруповань. Тому біологічну частину курсів природознавства й краєзнавства він пропонував будувати не на матеріалі із систематики, а на екологічному принципі, ідеях залежності функцій організму від навколишнього середовища [Скиба, с. 9]. Він пропонував вивчати, перш за все, ландшафти і пристосування до них організмів.

Особливе місце вчений відводив дослідницьким екскурсіям та спостереженням при реалізації комплексних програм навчання [13].

Друга частина його досліджень у 1920-х роках зосереджувалася на розробленні теоретичних питань методики природознавства у педагогічних вищих навчальних закладах. Професор Булдовський звертав увагу на практичну підготовку вчителя-природознавця, пропагував передові методичні ідеї серед вчителів-практиків. У 1930 році виходить остання книга за редакцією О. Т. Булдовського як методиста.

Наприкінці 1920-х років в ІНО заарештовано низку професорів за звинуваченнями в контрреволюційній націоналістичній діяльності. Один із них (В. Щепотьев) під час процесу СВУ навесні 1930-го року, що транслювався на всю Україну по радіо, дав привселюдні покази проти О. Булдовського. Тут же проти нього, за заявами студентів III-го курсу агробіологічної секції, було висунуте звинувачення в «шкідництві». Звинувачення не підтвердилися, але під тиском у липні 1930 року вчений і методист змушений був подати заяву на звільнення з посади.

Він їде на Далекий Схід Росії (Примор'я), де застосовує досвід гідробіологічних досліджень. Судячи з публікацій, із 1931 року Олександр Булдовський міг працювати в Тихоокеанському інституті рибного господарства, брати участь в експедиції на озеро Ханка, а з початку 1932 року стає керівником гідробіологічної станції (згодом – завідувачем гідробіологічного відділу по прісних водах) Далекосхідного філіалу Академії наук СРСР (ДВ ФАН), щойно створеного за ініціативи й головування академіка В.Л. Комарова, працює за сумісництвом доцентом одного із ВНЗ Владивостока. Він дуже активно вивчає прісноводну фауну Примор'я. Один із рідкісних видів двостулкових молюсків, занесених до «Червоної книги» Росії – Анеміна Булдовського*** (*Anemina buldowsii*), – отримав його ім'я. 11.04.1934 року виступає з доповіддю «Загальний нарис озера Ханка і його бентосу» в Зоологічному інституті АН СРСР, м. Москва*.

Займається проблемою охорони рідкісних видів тварин і створенням заповідних об'єктів.

Олександр Теофілович дуже хотів, щоб про його здобутки знали і в рідній Україні (про що свідчать автографи на відтисках статей у бібліотеці імені В. Вернадського).

Його талант як науковця-гідробіолога до середини 1930-х років досягає апогею. Та наприкінці 1936 року влада Далекосхідного краю збирається закрити ДВ ФАН (про що в

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

листі О. Т. Булдовський повідомляє акад. В. Л. Комарова ⁴). У цьому листі О. Т. Булдовський з великим жалем пише про те, що, очевидно, доведеться покинути улюблену справу на Далекому Сході.

Але кінець його життя у віці 51 року невдовзі настав у Владивостоці. Зі Справи № 17013 «О контрреволюционной шпионско-вредительской организации, действовавшей в Дальневосточном филиале Академии наук» дізнаємося ⁶, що завідувач гідробіологічного відділу ДВ ФАН О. Т. Булдовський, з-поміж інших науковців закладу, заарештований 21.08.1937 року. Підставою для арешту, як часто бувало на той час, став донос-наклеп співробітників цього ж закладу й одночасно – сексотів НКВС [7, с. 312]. Звинувачення теж було стандартним: «... є активним членом право-троцькістської диверсійно-терористичної шкідницької організації і проводив контрреволюційну роботу». Фактично ж, відбувалося «виконання плану», доведеного до Далекосхідного краю по кількості засуджених «ворожих елементів». Однак, «факт злочину» так і не вдалося довести, й суд над 12 заарештованими все не відбувався (що було не часто в той час). Для реагування на цей небувалий випадок у Владивосток прибув із Москви заступник наркома НКВС! Тому майже через рік після арешту, 7.05.1938 року, наукових співробітників ДВ ФАН, котрі залишалися на волі, під диктовку слідчих НКВС змусили написати листа про «антирадянську діяльність заарештованих». Перша трактовка звинувачення та «заняття шпигунською діяльністю» були «затверджені» 20.08.1938 року, а вже наступного дня, 21.08.1938 року, відбулося закриті засідання Військової сесії Військової колегії Верховного суду СРСР (!). Після короткої «наради» було оголошено вирок: «[...], Булдовського О. Т., ...] до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особисто їм належного майна. Вирок остаточний і підлягає терміновому виконанню». На виконання вироку відвели 10 хвилин. Під гуркіт включеного мотора трактора пролунала кулеметна черга...

О. Т. Булдовський реабілітований 25.04.1957 року колегією Верховного суду СРСР, як і засуджений разом із ним («За недоведеністю вини вирок – скасувати. Справу через відсутність складу злочину припинити»).

Олександр Теофілович Булдовський жив на зламі епох, і його життя можна поділити на три періоди: учителя в царській Росії (1912–1917); видатного українського вченого в галузі методики навчання природничих дисциплін у школі й педагогічних ВНЗ (1917–1931); відомого вченого в галузі гідробіології (1932–1937). Більшовицький терор перервав життя цієї яскравої творчої особистості. Але його ідеї й починання мають послідовників.

Примітки

* Булдовський Теофіл (Феофіл) Іванович (5.08.1865, с. Васи́лівка Хорольського повіту Полтавської губернії – †23.01.1944, м. Харків) – український православний церковний діяч, митрополит усієї України Української соборно-єпископської церкви (192–1937 роки), митрополит Української автокефальної православної церкви (1942–1943 роки), архієпископ Харківський та Полтавський. – Режим доступу : <http://www.pravenc.ru/text/153631.html>

** Із особистого листа про долю своїх дітей Ф. І. Булдовського патріарху Мстиславу (Степанові Скрипнику), 14.07.1942 року: «Промислу Божому угодю було зберегти мене від смерті в часи більшовизму, але останній забрав невідомо куди моїх любих дітей. Один, Віталій, загинув в часи громадянської війни, другого – доцента Владивостоцького університету – Олександра, забрали безвісти в 1937 році, третього – протоієрея Олексія заслали з Харкова в тому ж 1937 році теж безвісти» (Цит. за: Вадим Приходченко. Митрополит Феофіл Булдовський - організатор УАПЦ на Слобідській Україні <http://www.uaos.org.ua/ua/?newsId=815>). До кінця життя він так і не дізнався, що його двоє дітей були страчені в 193–1938 роках. Олексія Булдовського заарештували 2.08.1937 року, а розстріляли 19.09.1937 року в Харкові. Реабілітований у 1957 році.

*** <http://biodat.ru/db/rb/rb.php?src=1&oid=47>

ОДНООСІБНІ НАУКОВІ ПРАЦІ О. Т. БУЛДОВСЬКОГО, ОПУБЛІКОВАНІ ПІД ЧАС РОБОТИ У ПОЛТАВІ

- Булдовський О. Т. Життя солодкої води, як матеріал до курсу «Природознавство» / О. Т. Булдовський // Новими стежками, 1920.
- Булдовський О. Т. Зимові екскурсії в природу / О. Т. Булдовський // Новими стежками, 1923.
- Булдовський О. Методи викладання природознавства в педагогічних школах / О. Т. Булдовський // Путь просвещения. – 1924. – № 11–12. – С. 86–92.
- Булдовський О. Т. Місце фенологічних спостережень в навчальному плані школи / О. Т. Булдовський // Жива природа, 1925.
- Булдовський О. Т. Методи фенологічних спостережень та їх фіксація в трудовій школі / О. Т. Булдовський // Записки ПНО, Ч. 1., 1926. – С.134–143.
- Булдовський О. Т. Організація зоологічного кабінету і праця в ньому / О. Т. Булдовський // Записки ПНО,

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

Ч III., 1926.

- Булдовський О. Т. Робота гуртка вчителів-природників при Полтавському ІНО на протязі часу з 1923 до 1925 р. / О. Т. Булдовський // Записки ПІНО, Ч. I., 1926. – С. 70–73. (без прізвища автора)
- Булдовський О. Т. Робота гуртка вчителів-природників за 1925 р. / О. Т. Булдовський // Записки ПІНО, Ч. I., 1926. – С. 73–77. (-«»-)
- Булдовський О. Т. Методи зимових екскурсій / О. Т. Булдовський // Шлях освіти, 1927.
- Булдовський О. Т. Методи географічних дисциплін у педвузах / О. Т. Булдовський // Радянська освіта, 1927.
- Булдовський О. Т. Матеріали до фауни р. Ворскли та її околиць / О. Т. Булдовський // Записки Полтавського ІНО 1926–1927. – Полтава, 1927. – Т. IV. – С.100–108.
- Булдовський О. Т. Гурток учителів трудових шкіл при лабораторії методики природознавства в Педвузах / О. Т. Булдовський // Записки Полтавського ІНО. – Т. IV. – Полтава, 1927. – С. 109–114.
- Булдовський О. Т. Природничі екскурсії в трудовій школі / О. Т. Булдовський // збірник за редакцією О. Булдовського. – 1930 р.
- Булдовський О. Т. Практикум із зоології. (Хребетні та безхребетні тварини) [підручник для с.-г. інститутів] / О. Т. Булдовський.
- Булдовський О. Т. Природничі екскурсії в трудовій школі / О. Т. Булдовський. – Харків : Держсільгоспвидав, 1931. – 278 с.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПРАЦІ О. Т. БУЛДОВСЬКОГО, ОПУБЛІКОВАНІ ПІД ЧАС РОБОТИ У ПРИМОР'І

- Булдовский А. Т. Учёт продуктивности дна и воды оз. Ханка и отчасти её бассейна / А. Т. Булдовский // Отчёт ТИРХ. [Руководитель Д. Н. Каневец]. – Владивосток, 1932. – С. 65–106.
- Булдовский А. Т. Новые данные о фауне Декарота из бассейна озера Ханка / А. Т. Булдовский // Вестник ДВ ФАН СССР. – 1933. – Вып.1–3. – С. 43–65.
- Булдовский А. Т. К вопросу о продуктивности дна и воды озера Ханка и отчасти его бассейна / А. Т. Булдовский // Вестник ДВ ФАН СССР. – 1934. – № 10. – С. 53–73.
- Булдовский А. Т. Обиций очерк озера Ханка и его бентоса (доклад на научном собрании Зоологического института АН СССР 11 апреля 1934 г.) / А. Т. Булдовский // ВЕСТНИК АКАДЕМИИ НАУК СССР. – 1934. – № 7–8. – С. 79.
- Программа наблюдений над пресноводными промысловыми моллюсками ДВК // сост. проф. А. Т. Булдовский. – Владивосток : Типо-лит. им. Волина, 1935. – Обл., 13, [6] с. : ил.; (Приморский филиал Государственного географического общества; Вып. № 1).
- Булдовский А. Т. К биологии *Anapenesia paradoxa* / А. Т. Булдовский // Вестник ДВ ФАН СССР. – Владивосток : ДАЛЬГИЗ, 1935. – № 11. – С. 123–125.
- Булдовский А. Т. О промысловых пресноводных моллюсках Дальнего Востока СССР / А. Т. Булдовский // Вестник ДВ ФАН СССР. – Владивосток : ДАЛЬГИЗ, 1935. – № 12. – С. 39–68.
- Булдовский А. Т. О новых формах семейства *Palingeniidae* (Ephemeroptera) из Дальневосточного края СССР / А. Т. Булдовский. – Известия Академии наук СССР. VII серия. Отделение математических и естественных наук. – 1935. – № 5. – С. 832–836.
- Булдовский А. Т. Четыре проблемы гидробиологии / А. Т. Булдовский // На рубеже. – Книга 4-я. – 1935. – С. 73–78.
- Булдовский А. Т. Программа для исследования промысловой уссурийской черепахи / А. Т. Булдовский // Вестник ДВ ФАН СССР. – Владивосток, 1935. – № 12. – С. 109–119.
- Булдовский А. Т. О биологии и промысловом использовании уссурийской (амурской) черепахи / А. Т. Булдовский // Труды ДВ ФАН СССР. – 1936. – Т. 1. – С. 62–104.
- Булдовский А. Т. Об организации черепашьего заповедника и птичьего резервата на озере Ханка черепахи / А. Т. Булдовский // Заповедники Дальневосточного края. Сб.ст. – Хабаровск : Дальгиз, 1936. – С. 41–47.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО О. Т. БУЛДОВСЬКОГО, ЙОГО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВУ СПАДЩИНУ

1. Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 907.
3. Архив Российской Академии наук (РАН). – Фонд 188. – Оп. 2. Д.191; Ф.407. оп.2. Д.32 (Личное дело: Булдовский Александр Теофилович, заведующий пресноводной гидробиологической станцией ДВ ФАН)
4. Так само, Ф. 277. Оп. 4. Д. 361. Л. 1–2 (Письмо А. Т. Булдовского акад. В. Л. Комарову. Цит. по: Е. В. Васильева. Мотивация научной деятельности учёных Дальнего Востока в условиях вторичной институционализации отечественной науки // Социология науки и технологий. – Санкт-Петербург, 2011. – Том 2. – № 1 – С. 25–46.). – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/motivatsiya-nauchnoy-deyatelnosti-uchenyh-dalnego-vostoka-v-usloviyah-vtorichnoy-institutsionalizatsii-otechestvennoy-nauki>
5. Так само, Ф. 907. Оп.3. Дело 16 (Булдовский Александр Теофилович, профессор, гидробиолог. Письма его Верещагину Г.Ю., Владивосток). – Режим доступу : <http://isaran.ru/?q=ru/doc2&ida=1&guid=D3800725->

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

DВ34-8A4F-83A6-28D59819DF8E

6. Архивная справка. По материалам архивного уголовного дела № П-23978 // ФСБ России. Управление по Приморскому краю. – 10.01.2014 г. – № 78/14/17-П-23978.
7. Хисамутдинов А. А. Очерки к истории исследований на российском Дальнем Востоке. ДВФАН – АКАДЕМИКИ / А. А. Хисамутдинов. – Режим доступу : <http://www.fegi.ru/primorye/science/khisam/repres5.htm> ; <http://www.debri-dv.com/article/3316>
8. Семенова-Тян-Шанская А. М. Записки о пережитом / [сост. М. А. Семенов-Тян-Шанский и А. Ю. Заднепровская]. – СПб. : Изд-во ООО «Анатолия», 2013. – 340 с. – Режи доступу : http://www.kmau.ru/pub_files/n75.pdf
9. Васильева Е. В. Репрессированные учёные Дальнего Востока / Е. В. Васильева // Политические репрессии на Дальнем Востоке СССР в 1920-1950-е годы : материалы I-й дальневосточ. науч. - практ. конф. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1997. – С. 108-116.
10. Складенко Є. О. Т. Булдовський як один з фундаторів українського краєзнавства / Є. Складенко // Третя полтавська конференція з історичного краєзнавства. – Полтава, 1994. – С. 270-272.
11. Соловей Д. Розгром Полтави / Д. Соловей. – Вид. 2-ге. – Полтава, 1994. – С. 161-164 (Згадка про арешт О. Т. Булдовського).
12. Скиба М. М. Розвиток методики викладання біології в загальноосвітній школі України у 20 – 30-х роках ХХ століття / М. М. Скиба : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : спеціальність 13.00.02 – теорія та методика навчання (біології). – Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 21 с.
13. Скиба М.М. О.Булдовський про зміст шкільної біології та структуру підручників (20-і роки ХХ ст.) / М. М. Скиба // Еколого-натуралістична творчість: науково-методичний вісник. – К.: НЕНЦ. – 2002. – № 3. – С. 31-33.
14. Скиба М. М. Ідеї О. Т. Булдовського про викладання біології та методики біології у педагогічному вузі (20-і роки ХХ ст.) / М. М. Скиба // Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти і виступу Президента України Л. Д. Кучми: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко, О. П. Симоненко. – Ч. 4. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2001. – С. 51-54.

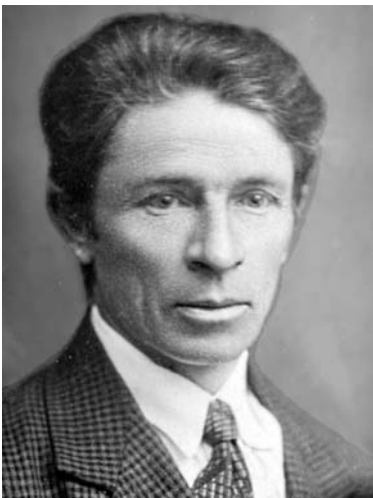

Фото 1956 року

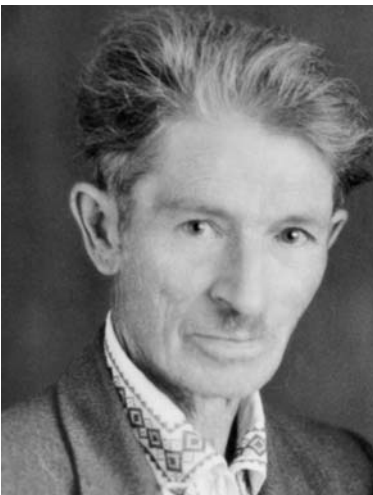

Фото 1920-х років

НИКОЛАЄВ ВАЛЕНТИН ФЕДОРОВИЧ

Ботанік, природознавець, фахівець у галузі рослинництва, діяч природоохоронного руху; керівник музейної справи; науковий співробітник кількох науково-дослідних інститутів; викладач вищих навчальних закладів.

Народився 7 серпня (н. ст.) 1889 р. у м. Слов'янську Харківської губернії (тепер – Донецької області).

Його батько – провізор за освітою і успішний підприємець за цим родом занять, за благодійні внески отримав персональне дворянство; керував курортом «Мінеральні Води» під Слов'янськом. Валентин був молодшим із 9 дітей від першого шлюбу.

Закінчивши Першу харківську гімназію в 1908 році, у зв'язку зі смертю батька ще рік був змушений займатися ліквідацією його справи, отримавши порівняно невеликий грошовий спадок.

Під впливом батька й близького оточення з дитинства любив займатися вирощуванням квітів. Але вирішальний вплив на вибір ним професії мала зустріч влітку 1909 року з відомим ботаніком, знавцем флори Кавказу Ю. М. Вороновим, який залучив юнака до збору гербарію в одній із місцевостей Грузії (де Валентин проводив літо на дачі сім'ї сестри).

Восени того ж року, як і раніше брат Микола, був зарахований без конкурсу (як випускник гімназії) на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету. В перші ж літні канікули (4 місяці), запрошений братом, який щойно став директором Полтавського природничо-історичного музею, як практикант для упорядкування музейних експонатів та польових робіт. Весною 1910 року разом із братом досліджував цілинний степ у володіннях князя Мекленбург-Стрелецького під Карлівкою. Вдруге як практикант музею з весни до осені 1912 року методом профі-

лювання вивчав флору заболочених заплавл річок Трубіж і Супій (перед роботами із їх осушення). Улітку 1914 року за завданням департаменту землеробства продовжив дослідження на ділянках долини річки Супій, а також на річці Золотоноша. Ці дослідження лягли в основу його дипломної роботи «Рослинність боліт західної частини Полтавщини».

Крім підготовки до державних екзаменів, у 1914–1915 н. р. в школі садівництва полтавського земства був учителем ботаніки, хімії, геометрії і латинської мови. Восени 1915 року склав держекзамени й закінчив університет (з дипломом 1-го ступеня). Майже відразу ж після цього брат М. Ф. Ніколаєв виклопотав для нього у полтавській губернській земській управі посаду помічника завідувача музею.

Завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1916¹–1917), перейменованого в Народний музей Полтавщини (1918–1919); потім директор Центрального пролетарського музею Полтавщини (1920–1923²).

Член і вчений секретар Полтавського товариства любителів природи, яке було створено за ініціативою В. І. Вернадського і діяло навесні 1918 року.

3–6 серпня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд природників України, на якому прозвучали декілька цікавих повідомлень Валентина Федоровича: «Охорона пам'яток природи на Полтавщині», «Роль і значення провінційних музеїв в справі пізнання свого краю» і «Робота над українською природничою термінологією в Полтаві». Ентузіасти-природоохоронці музею на чолі з В. Ф. Ніколаєвим підготували матеріали до охорони дев'яти пам'яток природи (карлівських степів, диканських лісів, Перещепинського болота, урочища Гетьманщина тощо). Полтавським краєзнавчим музеєм, за підтримки громадськості, у 1918–1919 роках було видано дві природоохоронні листівки й дві популярні брошури (зокрема перекладена В. Ф. Ніколаєвим українською мовою книга Г. О. Бризгаліна «Охорона пам'яток природи на Україні», посібник для вивчення природи краю).

У 1919 році читав лекції в Народному університеті, створеному полтавським товариством «Просвіта». У 1920 році також лектор Полтавських вищих медичних курсів [1] як короткочасно призначений голова медичної частини Ревкому.

Не належав до певної політично заангажованої групи інтелігенції Полтави.

За його головуванням діяла Полтавська губернська комісія з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. Разом зі своїм заступником М. Я. Рудинським бере участь у вилученнях для музею культурних цінностей із маєтку князів Кочубеїв у Диканьці та з інших помість. Реалізовував проект відкриття Пролетарського музею у будинку Губернського земства 6.XI.1920 р. Про роки роботи в музеї залишив спогади, які часом схожі на самовиправдання за причетність до конфіскації майна і культурних цінностей в 1919–1920 роках.

Невдовзі після відкриття Пролетарського музею В. Ф. Ніколаєв перебував під арештом (28.11 – 11.12.1920 року). «У 1920 р. був заарештований полтавською ГубЧК за знайдений у моєму письмовому столі золотий годинник дружини, два підсклянники і браслет, а також кубок з монетами мого знайомого», – пише він в анкеті [2].

Одночасно із завідуванням музеєм і громадською діяльністю, у 1920 році³ В. Ф. Ніколаєв встигав працювати лектором із ботаніки, анатомії і фізіології рослин, еволюції природи; завідував біологічною лабораторією; був головою факультетської ради фізико-математичного відділу Полтавського педагогічного інституту. З початку 1921 року В. Ф. Ніколаєв – голова науково-учебної ради (керівник педінституту), – до створення Полтавського інституту народної освіти (ПІНО). Після створення ПІНО, з квітня 1921 року – професор, декан фізико-математичного відділу. Зокрема, викладав студентам природничо-географічної секції шкільного відділу факультету соціального виховання ботаніку, загальну фізичну географію, фізичну географію України, географію рослин, краєзнавство та вів практикум з організації шкільного музею [3].

За його словами, підтримував дружні стосунки з комісаром Пролетарського музею (12.1920 – 05.1921) М. С. Гавриловим, який потім був і комісаром Полтавського ІНО. Невдовзі після того, як ПІНО залишив М. С. Гаврилов (котрий пізніше працював ректором Харківського ІНО), у квітні 1923 року ВНЗ залишає і В. Ф. Ніколаєв. Про викладацьку діяльність у ПІНО його спогадів немає.

У 1923 році його запрошують у Харків, де він працює старшим інспектором музейно-екскурсійно-виставкової секції Народного комісаріату освіти УРСР, потім недовго – головою Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини. На цих посадах В. Ф. Ніколаєв надавав допомогу щодо створення мережі краєзнавчих музеїв в Україні, а також залучення їх до природоохоронної діяльності. У 1923–1926 роках викладав у Харківському сільськогосподарському інституті (кафедра рослинництва). Одночасно в 1924–1926 роках – завідувач майстерні наочних посібників кооперативного товариства «Книгоспілка».

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Сухумі. 1-й зліва В. Ф. Ніколаєв; 3-й М. І. Вавилов

У 1926 році – лаборант української станції Всесоюзного інституту рослинництва.
У 1927 році переїжджає до Грузії (м. Сухумі). У 1927–1935 роках – старший науковий співробітник, заступник директора сухумського відділення Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР). У 1931 році заарештований разом з іншими провідними працівниками відділення ВІР (звільнені за клопотанням М. І. Вавилова) [4, с. 230].

«Ми вважаємо В. Ф. Ніколаєва одним із найбільш авторитетних знавців нашого субтропічного рослинництва...., достойним звання професора» (М. І. Вавилов, 1940).

У 1934–1937 роках – завідувач кафедри субтропічних технічних культур, декан факультету в Сухумському інституті субтропічних культур. Кандидат біологічних наук (із 1936 року, без захисту дисертації, за сукупністю праць).

Наприкінці 1930-х років В. Ф. Ніколаєв знову у Полтаві (не виключено, рятувався від чергового арешту). Із 1.02.1938 року – в.о. завідувача кафедри генетики, селекції й насінництва Полтавського сільськогосподарського інституту; із 3.10.1942 року (в евакуації, м. Курган, у степовому Заураллі) – в.о. зав. кафедри рослинництва. У 1938–1940 роках викладає за сумісництвом у Полтавському педінституті курс дарвінізму.

На початку війни в евакуації викладає ще й у Курганському сільськогосподарському технікумі; в 1944–1946 роках – завідувач кафедри рослинництва новоствореного Курганського сільськогосподарського інституту.

У 1946–1953 роках – заступник директора Всесоюзного науково-дослідного інституту сухих субтропіків у м. Душанбе (тоді – Сталінабаді) в Таджикистані.

У 1953–1963 роках, до виходу на пенсію, – завідувач кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту (тепер це – Уманський національний університет садівництва).

Уже в глибокій старості подарував свою бібліотеку молодому Донецькому університету (на малу Батьківщину).

У 1952 р. нагороджений орденом «Знак пошани», мав медалі.

Молодший брат М. Ф. Ніколаєва у 1913 році одружився з дочкою першого завідувача полтавського краєзнавчого музею в 1891–1909 роках Михайла Олександровича Олеховського Наталією (1891–1928). У другому шлюбі з Корнелією Едуардівною Штебер мав дочку Неллі, 1933 р.н., к. б. н⁴. Її чоловік Т. О. Місостов – д. с.-г. н.; внучка Ольга – біолог. Нащадками В. Ф. Ніколаєва на час написання статті є 2 внуки, 4 правнуки (зокрема к.і.н., доц. Т. Ю. Місостов).

Незважаючи на те, що з дитинства мав хворе серце, Валентин Федорович Ніколаєв прожив довго (помер на 84-му році життя, 26.02.1973 року в Харкові).

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

Примітки

¹ Із 11.1915 року В. Ф. Ніколаєв був виконувачем обов'язки завідувача музею. Оскільки в 1915 році М. Ф. Ніколаєв (зав. музеєм у 1910–1915 роках) сповістив земську управу про те, що через службу в «Земгорі» не може зберігати посаду директора, то був оголошений конкурс на заміщення вакантної посади, який виграв В. Ф. Ніколаєв (крім нього, претендентом був пізніше відомий біолог і діяч заповідної справи Олександр Алоїзович Яната).

² У першій тарифній відомості (1.12.1920 року) завідувачем Пролетарського музею вказаний В. Ф. Ніколаєв (ДАПО, ф. 513, оп. 1, спр. 213, арк. 37). У відомості 1.04.1921 року керівником музею названий його комісар (з 12.1920 року) Мирослав Степанович Гаврилов, а В. Ф. Ніколаєв – завідувачем природничого відділу (ДАПО, ф. 513, оп. 1, спр. 300, арк. 253). Ми не ставили за мету встановити посади й верхню хронологічну рамку його роботи в музеї.

³ В автобіографії вказує 1919 рік як час початку роботи в педінституті. Швидше за все, це помилка. Є не перевірені відомості про те, що він працював у 1919 році на історико-філологічному факультеті, який фінансувався товариством «Просвіта».

⁴ Мисостова Н. В. Изучение влияния искусственного осеменения коров разбавленным семенем на качество потомства : дис. ... канд. биол. наук / Мисостова Неля Валентиновна. – Х., 1964. – 164 с.

ПУБЛІКАЦІЇ В. Ф. НІКОЛАЄВА

- Николаев В. Ф. Растительность болот западной части Полтавщины. (Дипломная работа, 1915). На її основі: Рослинність багниць західної частини Полтавщини / В. Ф. Николаев // Щорічник Полтавського народного краєзнавчого музею. – 1916–1918. – №5-6-7. – Полтава, 1919. – С. 33–59.
- Николаев В. Ф. Как народному учителю устроить в своей школе небольшой биологический музей / В. Ф. Николаев. – Полтава : Электр. типолитография И. Л. Фришберга, 1915. – 41 с.: ил. (Полтавское губернское земство. Педагогическое бюро).
- О. Власенко і Миколаєв. Природознавство для шкіл вищих початкових. I і II частини. Нежива природа, зоологія і ботаніка. – Друкує Полтавське земство [1918].
- Николаев В. Ф. Матеріали до української наукової термінології: Матеріали до термінології по природознавству / В. Ф. Николаев. – Ч. I: Назви звірів, птахів, комах та інших животин. – Полтава : Друк. Я. Е. Брауде, 1918. – 60 с.
- Николаев В. Ф. Показчик літератури до вивчення природи Полтавщини / В. Ф. Николаев. – Полтава, 1918. – 18с.
- Николаев В. Ф. Природні багатства Полтавщини / В. Ф. Николаев // “Вільний голос” [газета]. – середа 5[28] червня 1918 р. – № 43.
- Лісовська К. К. Полтавщина : підсоби́к до вивчення Полтавської губернії / К. К. Лісовські, В. Ф. Николаев. – Вип.1. – Полтава, 1919. – 86 с.
- Николаев В. Ф. Рослинність Полтавщини / В. Ф. Николаев. – Полтава, 1920. [Посилання: ЦДАВО, Ф.166. Оп. 1, Спр. 1101, Арк. 47]
- Николаев В. Матеріали по районуванню Полтавщини / В. Николаев, М. Самбікин, Б. Стопневич. – Полтава : Издательство Губэкономсовета, 1923.
- Николаев В. Ф. Успехи культуры новых южных дубителей / В. Ф. Николаев // Достижения и перспективы в области прикладной ботаники, генетики и селекции. – Л. : Всесоюзный институт прикладной ботаники и новых культур при СНК СССР, 1929.
- Николаев В. Ф. Акації / В. Ф. Николаев // Сельскохозяйственная энциклопедия. – М., – Т. 1. – 1949. – С. 114–115. Инжир. // Там же. – Т. 2. – 1951. – С. 216–217. Сахарный тростник. // Там же. – Т.4. – С. 383–384.
- Николаев В. Ф. Далёкое прошлое. Странички автобиографии / В. Ф. Николаев // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Спр. 11-1565. – 118 арк.
- Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / В. Ф. Николаев ; под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава : Полтавский краеведческий музей, 1991. – 45 с.
- Николаев В. Полтавское общество любителей природы / В. Ф. Николаев // Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщині. – Полтава : Облстатуправління, 1992. – С. 30–31.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ПРО В. Ф. НІКОЛАЄВА

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО): Ф.166. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 44-50.
2. ЦДАВО: Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 5362. – Арк. 1-2
3. ЦДАВО: Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1123. – Арк. 32-33.
4. Левина Е. С. Трагедия Н. И. Вавилова / Е. С. Левина. – Режим доступу : <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/os/223-239.pdf>
5. Борейко В. Е. Николаев Валентин Федорович / В. Е. Борейко // Словарь деятелей охраны природы. – 2-е изд. доп. – Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2001. – Режим доступу : <http://www.ecoethics.ru/old/b42/>
6. Халимон Олена. Рослинник в широкому розумінні (до 120-річчя від дня народження ботаніка В. Ф. Ніко-

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

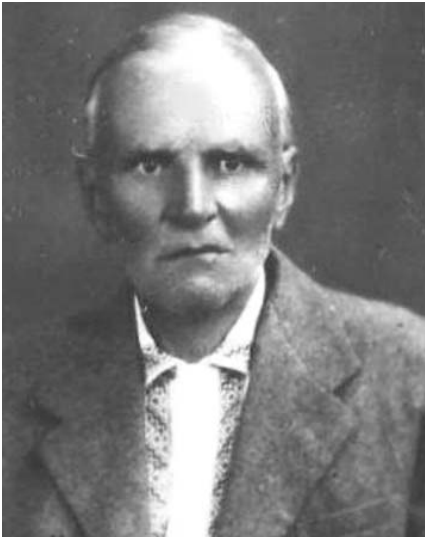
лаєва): [канд. біол. наук., третій зав. природничо-історичним музеєм Полтавщини] // *Край*. – 2009. – № 66 (жовтень). – С. 18-19. – Режим доступу : http://libgonchar.org/CGI/opac/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=KR&P21DBN=KR&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=2020&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=

7. Гармаш Т. П. Ніколаєв Валентин Федорович (1889–1973) / Т. П. Гармаш // *Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.)*. – Полтава, 2009. – С. 143-148.

8. Створення та діяльність природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1891–1917 роки): [зокрема, про перших його завідувачів] // Гармаш Т. *Нариси з історії природоохоронної справи на Полтавщині (XIX – перша третина XX ст.)*. – Полтава, 2011. – С. 145-165.

9. Кигим С. *Історія Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – брати Ніколаєви)* / С. Кигим // *Матеріали IV Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. – Полтава, 1998. – С. 54–57.

ГАВРИЛЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ

Народився 18.05.1889 року у місті Полтава в родині столяра-червонодеревщика. Середню освіту здобув у Полтавському Олександрівському реальному училищі (закінчив його в 1911 році). Під час навчання виявив великий інтерес до спостереження за життям природи, особливо цікавився птахами. Його учнівський твір, написаний у шостому класі під назвою «Що нас оточує», було визнано оригінальним, вартим публікації. Великий вплив на майбутнього природознавця мали знайомства з непересічними полтавцями. Серед них: Іван Михайлович Різенко (1851–1931) – український хоровий диригент, музичний педагог, викладач співу Петровського Полтавського кадетського корпусу та інших навчальних закладів Полтави, мав багату бібліотеку з природознавчої літератури, якою користувався М. І. Гавриленко; Василь Олексійович Шевелєв (1847–?) – кандидат природничих наук, відставний дійсний статський радник, викладач природ-

ничої історії Петровського Полтавського кадетського корпусу та семикласного комерційного училища О. О. Байєра, засновник і викладач природничих наук чоловічого училища 1-го розряду у Полтаві, член-співробітник Харківського товариства дослідників природи, автор книги «Спостереження над перельотами птахів у Чернігівській губернії», який першим навчив Миколу Івановича техніки таксидермії; Володимир Олександрович Гроздов (?–?) – випускник Московського університету, викладач природничої історії Полтавського Олександрівського реального училища (до 1912 року), який сприяв знайомству М. І. Гавриленка з відомим зоологом, професором Московського університету Михайлом Олександровичем Мензбіром. Листування М. І. Гавриленка з М. О. Мензбіром остаточно вплинуло на обрання Миколою Івановичем спеціальності орнітолога. Відомі три листи (автографи) М. О. Мензбіра до М. І. Гавриленка, датовані 12.09.1909 року, 18.03.1925 року, 11.05.1929 року, які зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Учнем училища М. І. Гавриленко часто відвідував Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), де познайомився з його фундаторами видатними природознавцями Василем Васильовичем Докучаєвим і Володимиром Івановичем Вернадським. Великий геній світового виміру виділяв М. І. Гавриленка із полтавського загалу, відносив його до «науково-працюючих натуралістів» (щоденник В. І. Вернадського, запис від 12 квітня 1918 року). З В. І. Вернадським М. І. Гавриленко тривалий час листувався. Музейна епістолярія М. І. Гавриленка включає три листи В. І. Вернадського до М. І. Гавриленка, датовані 4.09.1921 року, 27.02.1934 року, 8.05.1941 року. В особистому архіві В. І. Вернадського, що зберігається в Архіві Російської академії наук (Москва), знайдено три листи М. І. Гавриленка до В. І. Вернадського, датовані 17.10.1933 року, 19.04.1941 року, 4.05.1941 року. М. І. Гавриленка знали і цінували видатні вчені: Лев Семенович Берг – зоолог і географ, академік АН СРСР, з яким листувався полтавський дослідник (лист-автограф Л. С. Берга до М. І. Гавриленка від 23.08.1923 року); Віталій Михайлович Зубаровський – український хімік і орнітолог, з яким М. І. Гавриленко листувався у 1954–1967 роках.

У фондах і науковому архіві музею зберігається 23 листи Миколи Івановича до В. М. Зубаровського і 55 відповідей від нього полтавському зоологу. Вчені обмінювалися науковою інформацією, природничим матеріалом, новими виданнями. Учнем реального училища М. І. Гавриленко виконував завдання першого завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства кандидата природничих наук Михайла Олександровича Олеховського. Розбирав і систематизував у запасниках музею орнітологічні збірки

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

музею. За словами Миколи Івановича, «це було перше і досить серйозне знайомство з фауністичною орнітологією».

Вищу освіту здобув на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету, де спеціалізувався з орнітології під керівництвом професора П. П. Сушкіна. Під час літніх канікул 1913 року, працюючи практикантом у Полтавському музеї, збирав та вивчав природничі колекції. Після закінчення в 1916 році університету отримав спеціалізацію зоогеографа-орнітолога. З листопада 1916 року почав працювати у Полтавському музеї (у 1916–1922 роках на посаді препаратора й помічника завідувача відділу природи музею, з 1923 року до кінця 1935 року – завідувачем відділу природи). Узагалі ж із музеєм тісно пов'язане усе життя вченого, адже музейній діяльності він віддав 25 років свого життя. За словами письменника П. П. Ротача, приятеля М. І. Гавриленка, «Полтавський музей був для Миколи Івановича часткою душі, без якої вона не мала б духовної завершеності». Колеги по музею дали Миколі Івановичу прізвисько «Держак» за те, що він добре імітував спів цього птаха. Узагалі він настільки досконало вивчив життя птахів, що легко міг наслідувати їх поведінку та спів.

На початку трудової діяльності суміщає роботу у музеї з викладанням у різних навчальних закладах міста Полтави. У 1916–1918 роках був учителем природничих дисциплін приватної жіночої гімназії М. П. Павелко (згодом – гімназія Полтавського губернського земства; її колишня будівля – на майдані Незалежності, 3). Микола Іванович читав лекції і в Українському народному університеті, який працював при музеї з літа 1917 року як історико-природничий лекторій. На початку 1920 року був зарахований до Вищої робітничої школи (пізніше – Полтавський сільськогосподарський інститут, тепер Полтавська державна аграрна академія), де працював як лаборант і викладач (лектор) зоології. Наприкінці 1920 року його ім'я також згадується як лектора з біології Полтавської професійної педагогічної школи імені Драгоманова.

У тому ж 1920 році розпочинає працювати у педагогічному інституті (як лаборант з біології та викладач порівняльної анатомії тварин). Після перетворення педінституту на Інститут народної освіти (ІНО) у 1921–1924 роках працював там лектором із геології і мінералогії, зоології хребетних, географії тварин, завідував зоологічним кабінетом, вів курс «Експериментальний метод» тощо. У другій половині 1920-х років працював в ІНО час від часу (звільнявся в жовтні 1928 року за власним бажанням, начебто у зв'язку з переїздом, а фактично – через репресії проти працівників краєзнавчого музею).

У 1933 році в навчальному закладі, що знову став називатися педагогічним інститутом, був створений і проіснував рік природничо-географічний факультет. За ініціативи завідувача кафедри біології професора М. М. Самбікіна, з 1.10.1933 року М. І. Гавриленка призначено на посаду нештатного доцента цієї кафедри (Наказ № 76 від 5.11.1933 року). Зокрема, Микола Іванович викладав курс «Геологія з мінералогією». Працював як доцент-сумісник до вересня 1935 року.

Особливе місце в діяльності М. І. Гавриленка як музейного працівника займали питання охорони природи, створення перших заповідних територій на Полтавщині, популяризація знань про природу серед широких верств населення. У березні 1918 року він вступив у Полтавське Товариство любителів природи, організоване у стінах музею з ініціативи В. І. Вернадського. Прізвисько Миколи Івановича і його домашня адреса (вулиця Овразна, 35, власний будинок) значаться у списках членів товариства під № 16. Згідно із статутом Центрального Пролетарського музею Полтавщини, прийнятим у 1923 році, завданням природничого відділу, який очолював М. І. Гавриленко, було: «Вивчення природи, збереження найкращих пам'яток Полтавщини природного походження».

Зусиллями М. І. Гавриленка музей вжив заходів із метою врятування Струківського степу в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії (зараз територія Краснокутського району Харківської області), який почали розорювати. У 1923 році стараннями М. І. Гавриленка був урятований від вирубування й оголошений заповідником місцевого значення Парасоцький ліс поблизу Диканьки. Унікальна ділянка кленово-липової діброви з домішкою граба площею 145 га (нині комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення, що входить до складу Диканського регіонального ландшафтної парку). У 1924 році заповідний Парасоцький ліс був закріплений за музеєм. У 1929 році Полтавському державному музею імені В. Г. Короленка (назва музею на той час) Всеукраїнською академією наук (ВУАН) передано Академічний степ на Карлівщині площею понад 200 га. Науковці відділу природи на чолі з М. І. Гавриленком проводили спостереження, контролювали їх охорону. Багато зусиль вчений доклав до створення нових заповідних територій, зокрема бору «Гетьманщина» на Котелевщині (оголошено заповідними напередодні Другої світової війни 100 га соснового лісу, з 2003 року Великий і Малий Лиман – ландшафтний заказник місцевого значення), Малоперещепинського болота на Новосанжарщині (з 1937 року – заповідник обласного значення, нині ботанічний заказник загальнодержавного значення), Устимівського парку на Глобинщині (у 1929 році парк

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

оголошений заповідником республіканського значення, нині – дендропарк загальнодержавного значення).

У квітні 1928 р. у приміщенні музею організував першу у Полтаві виставку, присвячену проблемам охорони природи. До відкриття виставки було видано брошуру М. І. Гавриленка «Охороняймо природу», де він проаналізував зміни, що відбулися у природі під впливом людини за останні сторіччя і накреслив програму подальших дій з її охорони.

Як учений-природоохоронець, краєзнавець, М. І. Гавриленко був членом багатьох товариств і комітетів: Українського Наукового Товариства при ВУАН з дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (1918), з 1921 року уповноваженим у справі охорони пам'яток природи на Полтавщині, членом Ради мисливців Полтавської округи (1926), членом Московського (1926) і Харківського (1927) товариств дослідників природи, Почесним членом Спілки мисливців Полтавщини (1926), дійсним членом Всеукраїнського товариства орнітологів (1941), членом-кореспондентом Всеукраїнського археологічного комітету, кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи, упродовж багатьох років (з 1946) був уповноваженим у справі охорони пам'яток архітектури Полтавської області, з червня 1955 року – членом комісії з охорони Природи при відділенні загальної біології АН УРСР.

Починаючи з 1924 року, М. І. Гавриленко піддається переслідуванням з боку влади. Його плідна наукова діяльність була перервана незаконним арештом, здійсненим 31 грудня 1935 року з такою мотивацією: за участь у діяльності «контрреволюційної групи «астрономічний гурток». Особливою нарадою при НКВС СРСР 1 лютого 1937 року за ст. ст. 54-8, 52-12 КК УРСР М. І. Гавриленко був засуджений до 5 років позбавлення волі. Спочатку був направлений до Суздаля, а згодом, до кінця 1940 року, перебував у таборах для політ'язнів в Омській і Тюменській областях. Реабілітований Полтавським обласним судом від 16.01.1989 року (посмертно).

Після повернення на початку 1941 року із заслання працював у музеї столяром, згодом, до вересня 1941 року, – науковим співробітником відділу природи. Під час фашистської окупації обіймав посаду заступника директора з наукової роботи та завідувача відділу природи обласного історико-етнографічного музею (назва музею, відкритого лише для німецьких окупантів). За словами М. І. Гавриленка, у музеї залишилися лише окремі працівники, пов'язані з ним «плотію і кровію». У вересні 1943 року, відступаючи, фашисти підпалили музей, і М. І. Гавриленко разом з іншими працівниками установи рятував його експонати та бібліотеку. Тоді було вилучено з вогню понад 6 тис. книг, майже повну збірку журналу «Киевская старина», малюнки художників Г. Г. Мясоедова і О. І. Роциної, велику кількість фарфору.

У повоєнні роки працював у музеї на різних посадах – тимчасово виконуючого

обов'язки директора, заступника директора з наукової роботи, завідувача відділу природи. За короткий час багато зробив для відновлення діяльності музею, продовжував роботу зі збереження заповідних територій. У серпні 1944 року М. І. Гавриленко брав участь у нараді музейних працівників республіки у Києві, на якій виступив з доповіддю «Про стан охорони заповідників України» і ставив питання про заповідання природних об'єктів області, що вціліли в роки Другої світової війни. У цьому ж році були поновлені постанови про закріплення за музеєм Парасоцького лісу та Лип'янського цілинного степу.

1 грудня 1946 року М. І. Гавриленко був звільнений з роботи у музеї згідно з поданою заявою за власним бажанням.

З 1.09.1946 року – знову у педагогічному інституті. Вів курс геології для студентів стаціонарної й заочної форм навчання як асистент, хоча був кандидатом біологічних наук (спочатку на 0,5 ставки як сумісник, а з 7.12.1946 року – на повну ставку в штаті). З 1947–1948 н.р. Микола Іванович – старший викладач (вів заняття на стаціонарному й заочному відділах педагогічного інституту імені В. Г. Короленка та в учительському інституті). На посаді старшого викладача кафедри зоології він працював до виходу на пенсію в 1960 році (викладав курси зоології хребетних з основами зоогеографії, геології з основами палеонтології, проводив навчальну та польову практику для студентів денної й заочної форм класовищі. Поряд із могилою М. І. Гавриленка упокоїлися його дружина Ганна Федорівна (22.10.1901–3.05.1971) та їх син Олег (29.04.1933–14.05.1976). М. І. Гавриленко – автор понад 50 наукових праць (з орнітології, теріології, герпетології, зоогеографії, охорони природи, краєзнавства, культурології) та унікальної колекції тушок птахів Лівобережної України, яку зібрав і власноруч виготовив упродовж шістдесяти років польових робіт (1900–1959). Це 5 325 екземплярів, які зберігаються у Музеї природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, та 29 тушок і 3 чучела, які увійшли до зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Тільки зараз по-справжньому відкривається діяльність М. І. Гавриленка як талановитого краєзнавця, якого відносять до 18 найбільш відомих та самовідданих дослідників із цього профілю всієї України, наукові студії якого вписали не одну сторінку в славу і багату історію українського народу. Ім'я М. І. Гавриленка завжди було огорнуте шанобливим та гречним ставленням. Ще у 1928 році його колега, відомий український ботанік С. О. Іллічевський присвоїв його ім'я одному з різновидів верби (*Salix purpurea* L. var. *gavrilenkoana* Illitschevskii). Життю та творчій діяльності М. І. Гавриленка були присвячені дві монографії, які побачили світ у Полтаві (2004, 2009). Урочисто та велелюдно відсвяткували у Полтаві 110-ту та 115-ту річницю від дня народження вченого та педагога. Першу – проведенням «круглого столу» в Полтавському краєзнавчому музеї (1999), а другу – у Полтавському національному педагогічному університеті. Тут було проведено Всеукраїнську студентську науково-практичну конференцію «Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України» (2004). У її рамках на природничому факультеті було відкрито палеозоологічний музей та меморіальну дошку на честь М. І. Гавриленка.

Вічним пам'ятником вченому-природодосліднику, музейнику є його Фонд, створений у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Ця спеціальна колекція, яка стосується персоналії вченого, наразі нараховує понад 150 одиниць. Включає комплекс пам'яток про життя та діяльність М. І. Гавриленка, які зберігаються у фондосховищі, науковому архіві, науковій бібліотеці та архіві канцелярії музею. Велике наукове значення має колекція тушок птахів, більша частина якої (27 од.) була придбана музеєм у 1976 р. у В. І. Задворнової (тодішня власниця колекції, цивільна дружина сина Олега).

Доповненням до цього зібрання стало дві тушки птахів, роботи М. І. Гавриленка, подаровані музею у 1992 році кафедрою зоології Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Природнича колекція включає три чучела, виготовлені М. І. Гавриленком і подаровані музею у 1999 році ученицею вченого, учителем біології середньої школи № 28 м. Полтави Н. І. Козуб і В. І. Литвиненко (Задворновою).

Великий інтерес становить епістолярна спадщина М. І. Гавриленка: три листи В. І. Вернадського до М. І. Гавриленка, передані музею у 1977 році полтавським журналістом В. І. Бабенком; три листи М. О. Мензбіра і лист Л. С. Берга до М. І. Гавриленка, подаровані музею у 1989 році дружиною В. І. Бабенка Г. З. Кондрашовою; листування М. І. Гавриленка з В. М. Зубаровським, передане музею у 1991 році ученицею М. І. Гавриленка українським орнітологом, кандидатом біологічних наук В. А. Мельничук. Фонд М. І. Гавриленка включає друковану наукову спадщину вченого, а також наукові праці зоологів із дарчими написами авторів, адресованими полтавському досліднику. Більшість із них у 1999 і 2009 роках передані музею кандидатом біологічних наук Б. О. Головим. Унікальні документи, що зберігаються у науковому архіві музею, – спогади М. І. Гавриленка про зустріч з В. В. Докучаєвим і В. І. Вернадським; чернетки, довідки про заповідники Полтавщини, про діяльність відділу природи; спогади про М. І. Гавриленка його учнів і сучасників. Фототека

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

музею включає фотовідбитки, негативи, серед яких значний інтерес становить фотопортрет М. І. Гавриленка з дарчим написом В. А. Мельничук, а також світлини із сімейного альбому вченого. Архів канцелярії музею містить унікальний документ – життєпис під назвою латиною *Curriculum vitae*, написаний рукою М. І. Гавриленка у червні 1944 році.

НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ М. І. ГАВРИЛЕНКА

- Аверин В. Г. О некоторых редких птицах Полтавской губернии / В. Г. Аверин, Н. И. Гавриленко, Н. Ф. Николаев // Ежегодн. Естеств.-Истор. Музея Полтав. губернского земства. 1912 год. – Полтава : Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1913. – № 1. – С. 21–26.
- Гавриленко Н. И. Предварительные сведения о птицах Полтавской губ. // Ежегодник музея Полтав. губернского земства. 1914–1915 гг. – Полтава : Тип. Подземского, 1917. – № 3–4. – С. 55–95.
- Гавриленко М. Короткий географічний нарис / М. Гавриленко // Полтавщина: зб. / під ред. Криворотченка М., упорядники : Філянський М., Риженко Я. – Т. II. – Полтава, 1927. – С. 3–15.
- Гавриленко М. Тварини хребтові / М. Гавриленко // Полтавщина : зб. / під ред. Криворотченка М., упорядники : Філянський М., Риженко Я. – Т. II. – Полтава, 1927. – С. 135–148.
- Гавриленко Н. И. Опыт систематического каталога зверей Полтавщины / Н. И. Гавриленко. – Полтава : Изд-во Полтавского Союза охотников, 1928. – 17 с.
- Гавриленко М. Охороняймо природу: До виставки охорони природи, улаштованої Полт. Держ. Музеєм 1-20 квітня 1928 року / М. Гавриленко. – Полтава, 1928. – 16 с.
- Гавриленко М. Збірки природничі / М. Гавриленко // зб., присвячена 35-річчю Музею / під ред. Бендеровського В., Риженка Я., Гавриленка М. – Т.1. – Полтава. – 1928. – С. 17–28.
- Гавриленко Н. И. Жуланы и большие серые сорокопуды Полтавщины / Н. И. Гавриленко // зб., присвячена 35-річчю Музею / під ред. Бендеровського В., Риженка Я., Гавриленка М. – Т.1. – Полтава. – 1928. – С. 257–276.
- Гавриленко Н. И. Птицы Полтавщины / Н. И. Гавриленко. – Полтава : Изд-во Полтав. союза охотников, 1929. – 133 с.
- Гавриленко М. Цілинний степ [початок] / М. Гавриленко // Голос Полтавщини. – 1942. – 29 липня. – С. 3.
- Гавриленко М. Цілинний степ [закінчення] / М. Гавриленко // Голос Полтавщини. – 1942. – 30 липня. – С. 3.
- Гавриленко М. Парасоцький заповідник [початок] / М. Гавриленко // Голос Полтавщини. – 1942. – 6 серпня. – С. 3. [Закінчення: // Голос Полтавщини. – 1942. – 7 серпня. – С.3].
- Гавриленко М. До герпетофауни Полтавщини / М. Гавриленко // Наук. зап. Полтав. держ. пед. ін-ту ім. В. Г. Короленка. – Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 47–52.
- Гавриленко М. І. Індійська очеретянка – *Agricola agricola septimasubsp.novata* ставкова очеретянка – *Acrocephalus scirpaceus scirpaceus* Hermt. на Полтавщині / М. І. Гавриленко // Наук. зап. Полтав. держ. пед. ін-ту ім. В. Г. Короленка. – Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 53–62.
- Гавриленко М. І. Два маловідомих звірі для Полтавщини / М. І. Гавриленко // Наук. зап. Полтав. держ. пед. ін-ту ім. В. Г. Короленка. – Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 63–69.
- Гавриленко М. І. До колишнього та сучасного розповсюдження тетервака *Lyrurus tetrrix tetrrix* (L.) на Полтавщині / М. І. Гавриленко // Наук. зап. Полтав. держ. пед. ін-ту ім. В. Г. Короленка. – Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 71–75.
- Гавриленко Н. И. Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы / М. І. Гавриленко. – Х. : Изд-во ХГУ, 1970. – 139 с.
- Микола Іванович Гавриленко (1889–1971) [Листування з В. І. Вернадським] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А – Г; уклад.: С. О. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.]. – К., 2011. – С. 713–717 (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського, Т. 2. – Кн. 1).

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ПРО М. І. ГАВРИЛЕНКА

1. Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Спр.1359.
2. Гавриленко М. І. (1889–1971). Матеріали до біографії відомого вченого-орнітолога, краєзнавця і педагога. Зібрав і впорядкував Петро Ротач. – Полтава : Верстка, 2004. – 86 с. 3. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. / уклад. Самородок В. М., Кигим С. Л. / наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : «Полтавський літератор», 2008. – 260 с.
4. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять/ укл. Самородов В. М., Кигим С. Л. ; наук. ред. М. В. Гриньова. – Полтава, 2009. – 203 с.
5. Кигим С. Л. Фонд М. І. Гавриленка в Полтавському краєзнавчому музеї // Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України (до 115-річниці М. І. Гавриленка); матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. – Полтава: АСМІ, 2004. – С.19–31.
6. Вільмовська О. О. 40 років від дня смерті Миколи Івановича Гавриленка (1889–1971) / О. О. Вільмовська // Край. – 2011. – № 82 (88). – Лютий. – С. 21–22.
7. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи : Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): монографія / Т. П. Гармаш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.

САМБІКІН МИХАЙЛО МИТРОФАНОВИЧ

професор географії Полтавського ІНО й пединституту, основоположник української агрометеорології, доктор географічних наук

Одним із засновників української національної агрометеорологічної науки є відомий полтавський науковець Михайло Митрофанович Самбікін (1878 – 1968). Відоме ім'я професора М. Самбікіна також як організатора систематичних метеорологічних досліджень та організатора вищої географічної й сільськогосподарської освіти на Полтавщині. Постать професора Михайла Самбікіна на довгі роки була викреслена з пантеону української географічної науки, незважаючи на значні результати його наукової діяльності.

Михайло Митрофанович Самбікін народився 9 травня 1878 року у с. Бикові Хутори Комишинського повіту Саратовської губернії (нині Биківський район Волгоградської області Російської Федерації) в родині інженера-електрика. Слідуючи родинним традиціям, після закінчення Воронежського реального училища готувався вступати у Санкт-Петербурзький електромеханічний інститут. Але, врешті-решт, Михайло Самбікін вступив у Київський політехнічний інститут, який закінчив у 1904 році [1]. Закінчив також Вищі курси при вечному комітеті Міністерства землеробства при Санкт-Петербурзькому університеті.

Будучи студентом, М. Самбікін у 1902 році організував при Полтавському Губернському статистичному бюро Дощорічну станцію. Після закінчення навчання М. Самбікін працював старшим науковим співробітником на кафедрі метеорології Київського політехнічного інституту, а згодом переїздить до Полтави, де починає працювати у Полтавському губернському земстві. Тут він завідує відділом сільськогосподарської метеорології та організує Дослідну метеорологічну мережу Полтавської губернії. У 1909–1910 роках за сумісництвом працював у Головні фізичній обсер-

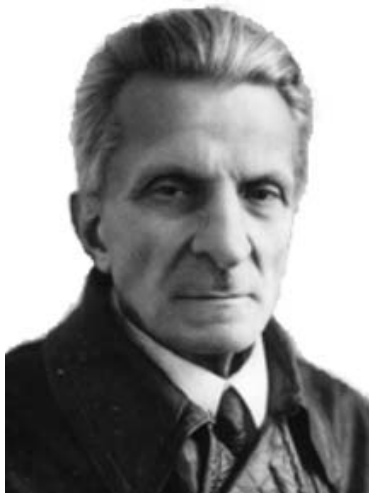
ваторії АН Росії у Санкт-Петербурзі спільно з професорами А. Камінським та П. Броуновим.

Починаючи з 1913 року, М. Самбікін завідує протягом двадцяти років новоствореним Відділом метеорології Полтавської сільськогосподарської дослідної станції та системою метеорологічних установ Полтавської губернії. Відділ було створено з метою вивчення впливу погодно-кліматичних умов на сільськогосподарські культури, оскільки постійної систематичної роботи у цьому напрямі в Україні досі не проводилося.

На початку 1920 року починає викладати метеорологію у Полтавському педагогічному інституті. З цього часу починається майже 50-річна науково-педагогічна діяльність професора М. Самбікіна, яка підтверджувалася атестатами Головнауки УССР в 1928 році та ВАК СРСР у 1939 і 1946 роках.

На 1920-ті роки припадає активна наукова робота вченого. Серед основних напрямів діяльності Відділу метеорології було студіювання впливу погоди на сільськогосподарські культури, спостереження за надходженнями і витратами води на поверхні ґрунту – праці «Вогкість ґрунту на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції за 1924–1928 рр.», «К вопросу о влиянии растительного покрова культурных растений на ход метеорологических элементов в их среде», «На ланах Лисостепу Лівобережної України» у щомісячнику «Полтавський селянин», де систематично подавалася інформація про минулу погоду на теренах Полтавщини та її вплив на сільськогосподарські культури та майбутні врожаї. Результати метеорологічних спостережень на території Полтавщини також друкував в статистичних щорічниках, які виходили друком до 1925 року; оглядах сільського господарства Полтавської губернії (виходили щорічно з 1910 по 1918 роки).

З Полтави вчений неодноразово виїздив у відрядження в Санкт-Петербург у Головну фізичну обсерваторію Російської АН, де співпрацював з відомим кліматологом, фундатором метеорології й кліматології проф. О. І. Воейковим. У 1913 році М. Самбікін закінчує фундаментальну працю «Атмосферні опади Полтавської губернії», яка була видана у 1915 році. Ця наукова праця монографічного рівня мала змістовні картографічні додатки, що

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

складалися з 22 кольорових карт, зокрема на одній із них були показані райони випадання граду. У цей час М. Самбікін за організацію дослідної мережі та наукові дослідження в галузі метеорології був нагороджений орденом Станіслава [4]. Також у 1915 році професор М. Самбікін був обраний вченою радою Імператорського Географічного товариства своїм кореспондентом. У тому ж році Російська Академія наук обирає Михайла Митрофановича член-кореспондентом Академії, ввівши його в склад академії.

Із заснуванням у 1921 році регіонального часопису «Господарство Полтавщини» проф. М. Самбікін майже у кожному його випуску друкував результати метеорологічних досліджень Полтавщини в контексті їх впливу на розвиток господарства краю. У 1923 році світ побачив фундаментальну працю «Матеріали по районуванню Полтавщини», співавторами якої були відомі полтавські науковці В. Ніколаєв, М. Самбікін та Б. Стопневич. Професору М. Самбікіну належить розділ «Макрокліматичні райони Полтавщини», матеріали якого були викладені на 90 сторінках тексту, що пізніше перевидані окремим виданням. У 1925 році проф. М. Самбікін був одним із співзасновників регіонального науково-популярного журналу «Полтавський селянин» на сторінках якого він систематично друкував матеріали метеорологічних досліджень території Полтавщини та вів рубрику «На ланах Полтавщини» (з 1926 року – «На ланах лісостепу Лівобережної України»), а у 1926 році вчений розробив перший в Україні університетський курс «Сільськогосподарської метеорології» та видав згодом до нього відповідний підручник.

М. М. Самбікін поєднував наукову діяльність з викладацькою роботою в Полтавському інституті народної освіти (до 1928 року – за сумісництвом) та Полтавському сільськогосподарському інституті і його попередниках з 1921 року (ініціатором створення якого виступав, а також був першим завідувачем навчальної частини). Серед основних курсів, які викладав професор М. М. Самбікін, були кліматологія та метеорологія, а також фізична географія.

Листом від 18.07.1928 року ректор Полтавського інституту народної освіти звернувся до Наркомату освіти з проханням встановити окрему посаду професора II-ї категорії для викладання на 1-4 курсах навчальної дисципліни «Енциклопедія виробництва та сільського господарства» (9,3 тижневих годин) з додаванням 4-х годин географії (на 4-му курсі). На цю посаду пропонувалася кандидатура М. М. Самбікіна (призначений у штат ПІНО з 1.10.1928 року).

У 1929 році Вчена рада Полтавської сільськогосподарської станції, Вчена Рада Полтавського інституту народної освіти та Полтавський Окрвиконком організують урочисті святкування з нагоди двадцятип'ятирічної наукової та педагогічної діяльності професора Самбікіна [3].

У 1930 році професора М. М. Самбікіна був призначено викладачем кафедри землезнавства і сільського господарства Полтавського інституту соціального виховання (ІСВ). Однак уже в 1931 році кафедру було реорганізовано і об'єднано з кафедрою сільського господарства в кафедрі агрономічних наук. Із Наказу директора ІСВ № 30 від 25.04.1931 року дізнаємося, що була створена комісія для розслідування критичного висловлювання проф. Самбікіна під час заняття зі студентами щодо концесійної політики в СРСР. Про висновки цієї комісії в подальших наказах не йдеться.

У 1930–1931 і 1931–1932 н. р. викладає також курс астрономії на фізико-математичному факультеті Полтавського ІСВ.

У 1933 році ІСВ був реорганізований у Полтавський педагогічний інститут, і в ньому було відкрито географічний відділ. Професора М. М. Самбікіна призначено завідувачем кафедри біології, яка забезпечувала викладання не тільки біологічних, а й географічних дисциплін. На жаль, географічний відділ проіснував тільки рік, а перед початком 1934–1935 н. р. М. М. Самбікін був звільнений не тільки з посади, а й із інституту. Імовірно, причиною його звільнення (й вірогідно – ліквідацією географічного відділу) була його наукова публікація.

Учений продовжував ґрунтовні дослідження щодо розробки заходів, спрямованих на підвищення врожайності сільськогосподарських культур, брав участь у багатьох експедиціях. У 1931 році опублікував основоположну працю «Неврожаї в Україні, їх райони, періодичність і розміри». У цей же час здійснював велику роботу щодо підготовки молодих науковців через аспірантуру. У 1933 році проф. М. Самбікін пише статтю про природні фактори голоду в українському селі. Остання вирішила подальшу долю науковця у Полтаві.

Наприкінці 1934 року вченому довелося покинути Полтаву. Із 1935 по 1941 роки проф. М. М. Самбікін завідує кафедрою метеорології у Білоруській сільськогосподарській академії. В цей же час читає лекції з економічної географії у Білоруському сільськогосподарському комвузі. За розпорядженням ВКВШ вченого було призначено на посаду завідувача

кафедри метеорології в Таджицький сільськогосподарський інститут. У 1943 році проф. М. М. Самбікін переїздить у Благовіщенськ і починає працювати на посаді завідувача кафедри географії у Благовіщенському педагогічному інституті, де ним було організовано географічний факультет. Активно продовжує науково-дослідну роботу, займаючись проблемами метеорології.

У 1945 році проф. М. М. Самбікін переїздить до Сталінграда (сучасний Волгоград) і починає працювати в педагогічному університеті, де завідував кафедрою географії, а у 1945–1949 роках був деканом географічного факультету. Наукова діяльність професора Самбікіна в цей час була присвячена проблемі досліджень суховіїв у Південному Поволжі. За час роботи на посаді завідувача кафедри вчений продовжує підготовку молодих науковців – підготував 8 кандидатів наук. У Сталінградському педагогічному інституті професор Михайло Митрофанович Самбікін працював до 1956 року [2].

Помер у 1968 році, похований у місті Волгограді.

Результати наукової діяльності професора М. М. Самбікіна мали велике значення для становлення метеорологічної науки в Україні взагалі, оскільки вчений є фундатором агрокліматичного напрямку у вітчизняній науці, а для Полтавщини наукові студії Михайла Митрофановича Самбікіна стали початком систематичних метеорологічних досліджень та вузівської географії [4]. Загалом професор Самбікін опублікував близько 100 наукових праць, зокрема 8 фундаментальних монографій. Ці праці не втратили своєї наукової актуальності і в наш час можуть бути корисними у наукових дослідженнях, а постать самого вченого потребує подальших ґрунтовних досліджень.

ПЕРЕЛІК ГОЛОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА М. М. САМБІКІНА

- 1. Самбикин М. М. К вопросу о страховании посевов от градобития / М. М. Самбикин // Хуторянин. – Полтава. – 1913. – 2 мая. – № 18.
- 2. Самбикин М. М. Атмосферные осадки Полтавской губернии / М. М. Самбикин. – Полтава, 1915.
- 3. Самбікін М. М. Метеорологічний термінологічний словник / М. М. Самбікін. – Полтава : Губземство, 1918.
- 4. Самбікін М. М. Засушливі періоди і можливість посушливих років у найближчому часі / М. М. Самбікін. – Полтава : Полтавський Губвиконком, 1920.
- 5. Самбикин М. М. Макроклиматические районы Полтавщины / М. М. Самбикин. – Полтава : Губплановая комиссия, 1923.
- 6. Николаев В. Материалы по районированию Полтавщины / В. Николаев, М. Самбикин, Б. Стопневич. – Полтава, 1923.
- 7. Самбикин М. М. Микроклимат озимой ржи и озимой пшеницы / М. М. Самбикин. – Харьков: УКРМЕТ, 1924.
- 8. Самбікін М. М. На ланах Полтавщини / М. М. Самбікін // Полтавський селянин. – Полтава. – 1925. – № 9 – № 22.
- 9. Самбікін М. М. На ланах Лісостепу лівобережної України (з Полтавського відділу Укрмету) / М. М. Самбікін // Полтавський селянин. – Полтава. – 1926–1929 рр.
- 10. Самбікін М. М. До питання про вплив різної вогкості ґрунту в головніші вегетаційні періоди на ріст, розвиток і врожай ярї пшениці / М. М. Самбікін // Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму. – Полтава, 1927. – Том 1. – С. 85–102.
- 11. Самбикин М. М. К вопросу о влиянии растительного покрова культурных растений на ход метеорологических элементов в их среде / М. М. Самбикин // Труды Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. – Полтава: Полтавська сільськогосподарська дослідна станція, 1927. – Вип. № 64.
- 12. Самбікін М. М. Підсоння Полтавщини / М. М. Самбікін // Полтавщина. – Том 2: під заг. ред. М. Криворотченка. – Полтава, 1927.
- 13. Самбікін М. М. До святкування п'ятирічного ювілею заснування Української метеорологічної служби (Укрмету) РНК України / М. М. Самбікін // Полтавський селянин. – Полтава. – 1927. – № 1.
- 14. Самбикин М. М. Градобития в Полтавской губернии / М. М. Самбикин. – Харьков : УКРМЕТ, 1928.
- 15. Самбікін М. М. Клімат курорту Миргород з бальнеологічної точки зору / М. М. Самбікін. – Харьков : УКРМЕТ, 1928.
- 16. Самбікін М. М. Клімат міста Яреськи / М. М. Самбікін. – Полтава : Полтавська планова комісія, 1928.
- 17. Самбікін М. М. Курс сільськогосподарської метеорології для сільськогосподарських вузів / М. М. Самбікін. – Харьков : Держвидав України, 1929.
- 18. Самбикин М. М. Микроклимат ржи, озимой пшеницы и люцерны / М. М. Самбікін. – М. : Институт Растениеводства, 1930.
- 19. Самбикин М. М. Программа по сельскохозяйственной метеорологии / М. М. Самбикин. – Харьков : Наркомзем УССР, 1930.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

- 20. Самбікін М. М. *Вогкість ґрунту за 1924–1928 рр.* / М. М. Самбікин / за ред. В.І. Сазанова // *Труди Полтавської сільськогосподарської дослідної станції.* – Полтава : Полтавська сільськогосподарська дослідна станція, 1930. – Вип. № 91.
- 21. Самбікин М. М. *Недороди на Украине, их районы, частота и размеры* / М. М. Самбікин. – Полтава, 1931.
- 22. Самбікін М. М. *Тематичний кліматичний словник.* / М. М. Самбікин. – Харьков : Наркомпром УССР, 1931.
- 23. Самбікин М. М. *Значение фотопериодизма при изучении вопросов сельскохозяйственной метеорологии* / М. М. Самбікин. – Харьков : УКРМЕТ, 1931.
- 24. Самбікін М. М. *Клімат міста Нові Санжари* / М. М. Самбі кін. – Полтава, 1931.
- 25. Самбікін М. М. *Клімат Полтавського району* / М. М. Самбі кін. – Полтава, 1932.
- 26. Самбікин М. М. *Климат города Горки БССР* / М. М. Самбікин. – Горки : Белорусский гос. с/х инст., 1935.
- 27. Самбікин М. М. *Почвенный бур для тяжёлых почв системы Самбікина* / М. М. Самбікин. – Горки : Белорусский госуд. с/х. ин-т., 1938 – 1940.
- 28. Самбікин М. М. *Зондирование атмосферы при помощи актинометрических наблюдений* / М. М. Самбікин. – Горки : Белорусский госуд. с/х. ин-т., 1939.
- 29. Самбікин М. М. *Использование данных актинометрии для прогноза заморозков* / М. М. Самбікин. – Горки : Белорусский госуд. с/х. ин-т., 1940.
- 30. Самбікин М. М. *Климат Западной и Восточной Белоруссии* / М. М. Самбікин. – Минск : Наркомзем БССР, 1941.
- 31. Самбікин М. М. *Курс общей физической географии для студентов естественно-географических факультетов* / М. М. Самбікин. – Сталинград, 1946.
- 32. Самбікин М. М. *Суховеи в Сталинграде* / М. М. Самбікин. – Сталинград, 1947.
- 33. Самбікин М. М. *Метод программированного получения высоких урожаев с.-х. культур* / М. М. Самбікин. – Сталинград, 1949.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ПРО М. М. САМБІКІНА

- 1 *Державний архів Волгоградської області Російської Федерації, ф. 2611, 353 д., 1915. – 1968.*
- 2 *Волгоградский государственный педагогический университет в лицах. Юбилейное энциклопедическое издание.* – Волгоград: Панорама, 2006. – С. 47–48.
- 3 *Досягнення Полтавської сільськогосподарської дослідної станції за 10 років Жовтня (1917–1927) / За ред. В. І. Сазанова // Труди Полтавської сільськогосподарської дослідної станції.* – Полтава: Полтавська сільськогосподарська дослідна станція, 1928. – Вип. № 65.
- 4 *Шевчук С. М. Професор Михайло Самбікін – основоположник української агрометеорологічної науки та організатор географічної освіти на Полтавщині / С. М. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.* – Тернопіль, 2009. – Вип. 20. – С. 30 – 34.
- 5 *Шаруха І. М., Монікаї С.М. Професар М. М. Самбікін (1878–1968): 135 год з дня народження // Магілєўскі мерыдыян. Том 13.* – Вип. 3–4 (22–23). (2013. – № 3–4 (22–23). – С.134.

ДУБНЯК КОСТЯНТИН (КОСТЬ) ВОЛОДИМИРОВИЧ

Географ, бібліограф, методист, громадський діяч

Народився 15 травня 1890 року у місті Миргород на Полтавщині, у сім'ї священика й одночасно – завідувача церковнопарафіяльної школи та вчителя Закону Божого ще чотирьох навчальних закладів міста, земського діяча В. В. Дубнякова (Дубняка), який користувався загальною повагою земляків, виховував дітей (сина Костя і чотирьох дочок) у руслі українських національних традицій.

Рід Дубняків як настоятелів або дяконів Свято-Успенської соборної церкви у Миргороді простежується ще до часів Гетьманщини. Сім'я жила досить заможна. Крім доходів від служби, батько ще мав прибуток від земельного наділу в 40 десятин. Мати, Марія Климентівна, походила зі збіднілого дворянського роду.

Звісно, що батько хотів для єдиного сина кар'єри священика. Тому в 1900 році віддав Костянтина Дубнякова (так у документах записане його прізвище) в Полтавське духовне училище, а після його закінчення – у Полтавську духовну семінарію. Провчившись там 4 роки (1904–1908 роки), після смерті батька й проти бажання матері їде в Москву і вступає до комерційного інституту. Проте навчання в комерційному інституті йому не сподобалося. І зсклавши екзамени на атестат зрілості, К. Дубняк вступив у 1909 році на

природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Чимало випускників цього відділення були пов'язані своєю діяльністю не тільки з природознавством, а й із географією (зокрема на Полтавщині).

Наприкінці 1914 року К. В. Дубняк закінчив університет і повернувся на Полтавщину. У лютому – серпні 1915 року працює вчителем географії і природознавства земської хлоп'ячої гімназії в рідному Миргороді (сучасна ЗОШ № 1). У зв'язку з тим, що приміщення гімназії було зайняте госпіталем, їде у повітовий центр Благодарное на Ставропіллі (тепер – місто Благодарный), де майже півтора роки (вересень 1915 – грудень 1916 років) викладає у місцевому реальному училищі. У січні 1917 року переїжджає до повітового міста Кобеляки на Полтавщині, де працює в комерційному училищі [7].

Після лютневої революції 1917 року в Кобеляках розпочалася його громадська діяльність, зокрема як активіста українського національного руху. Він вступив у місцеву «Просвіту» (під керівництвом Симона Наріжного, у майбутньому – відомого діяча цієї організації, зокрема у діаспорі), був членом її правління. Улітку 1917 року на повітових учительських курсах українознавства викладав географію України (грунтуючись на праці С. Л. Рудницького); видав власним коштом першу працю – «Російсько-український словник термінів природознавства та географії».

Але для його діяльної натури Кобеляки були занадто тихим містечком. Тому влітку 1918 року К. Дубняк переїхав до губернського центру – Полтави, де завдяки місцевій «Просвіті» діяли декілька українських гімназій. Упродовж чотирьох років (1.08.1918 – 1.09.1922) він викладав географію в середніх і вищих навчальних закладах Полтави, займався просвітницькою й науковою діяльністю, вихованням молоді в руслі українського патріотизму.

Одночасно працював у чотирьох гімназіях (жіночій повітового земства; В. А. Морозовської; у приміщенні Грубешівської школи та імені Котляревського, яку очолював керівник полтавської «Просвіти» Іван Прийма). У гімназіях він співпрацював у справі національного виховання молоді також із сестрами Євгенією і Марією Рудинськими, Наталією Дорошенко, Віктором Воропаєм, Василем Верховинцем, Володимиром Щепотьєвим, Теофілом Булдовським та іншими відомими у майбутньому діячами культури й освіти.

У період денікінської окупації (серпень – грудень 1919 року) К. Дубняк співпрацював із газетою «Рідне слово» як осередком українського руху.

Після остаточного встановлення радянської влади, у квітні 1920 р. він став працювати на посаді викладача Полтавського жіночого епархіального училища, яке майже відразу перетворили на українську ділову жіночу гімназію, а К. Дубняка обирали головою її педагогічної ради (керівником закладу). Та вже з червня 1920 року гімназія була перетворена на 5-ту єдину трудову школу (розташовувалася по вул. Фабрикантській, будинок № 7). Продовжував також викладати географію в єдиній трудовій школі № 1-2 (колишній гімназії імені Котляревського), у якій викладав природознавство й О. Т. Булдовський [3, 4].

К. Дубняк у Полтаві розпочав працювати і у вищих навчальних закладах (до яких тоді відносили й технікуми). У Вищій робітничій школі, заснованій в грудні 1919 року, на сільськогосподарському факультеті читав курс «Природні багатства України»; на підготовчих курсах технічного факультету – географію. У 1921–1922 роках викладав економічну географію в технікумах: кооперативному, сільськогосподарському, садівництва. Найбільше уваги він приділяв роботі в кооперативному технікумі (завідував у ньому навчальною частиною).

У Полтавському учительському інституті у 1920 році К. Дубняк час від часу читав лекції із загального землезнавства [2]. Після об'єднання двох вищих навчальних закладів міста у Полтавський інститут народної освіти в 1921–1922 н.р. був професором із загального землезнавства та географії України [8].

Одночасно Кость Дубняк завідував редакційним відділом Полтавського державного видавництва. Із Полтавою пов'язаний і початок його серйозної наукової діяльності. Пізніше знаний у науковому світі як прихильник і теоретик краєзнавчої та районної школи в українській економічній географії, К. Дубняк у 1921–1922 роках друкував наукові студії в регіональному журналі «Господарство Полтавщини». Серед них назовемо: «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», «Природні багатства Полтавщини», «Матеріали до вивчення Полтавщини» тощо.

На особливу увагу географів заслуговує праця «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», у якій учений досить детально давав опис кожного з виділених ним природно-господарських районів краю, зокрема Степового, Центрального та Засулля. Виділяючи на основі природних умов і спеціалізації галузей сільського господарства економічні райони, розкривав загальні риси їх господарства, а також указував на тенденції їх подальшого розвитку, подібний прогноз розвитку галузей складав для кожного району. Проте особливо цінним для нас є складений професором К. Дубняком бібліографічний покажчик літератури – «Матеріали до вивчення Полтав-

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

щини».

У вересні 1922 року К. Дубняк переїхав із Полтави до Києва, де за протекцією свого давнього знайомого професора О. А. Янати влаштується на роботу спеціалістом-бібліографом Бібліографічно-бібліотечного бюро сільськогосподарського наукового комітету [1]. Бюро проводило досить значну роботу зі створення бібліографічного довідника діячів сільськогосподарської науки в Україні. До складу бюро входили П. Тутковський, Г. Кох, О. Яната, А. Носов та інші. Результати роботи Бюро у вигляді низки бібліографічних збірників, підготовлених під керівництвом та за редагуванням К. Дубняка, були репрезентовані під час Всеросійської сільськогосподарської виставки у серпні 1923 року у Москві. Протягом 1923 року Бюро підготувало також повну бібліографію наукових праць академіка П. Тутковського.

За короткий період роботи в Києві (менше ніж півтора роки) він встиг також викладати географію в школі й на робітфаці; виконував обов'язки секретаря географічної секції комісії краєзнавства при Українській Академії наук; секретаря географічної секції при Інституті української мови.

К. Дубняком були сповна обґрунтовані теоретичні основи краєзнавства як окремої науки в структурі української географії в низці наукових публікацій вченого. Методологічний статус краєзнавства в Україні у 1920-х роках минулого століття він порівнював зі становищем географії наприкінці XIX ст. Учений поділяв думки А. Гетгнера стосовно того, що географія є хорологічна наука про земну поверхню, а відтак «справжня цариця праці географа є краєзнавство», та Л. Берга з приводу того, що краєзнавство справді є хорологічна наука та його справді слід називати географією. При цьому аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися винятково у контексті взаємодії суспільства і природи.

К. Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, і пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку і суспільства, і природи, яка впливає на господарське життя людини.

У січні 1924 року переїхав із Києва до Харкова у зв'язку із переведенням туди наукового сільськогосподарського комітету вже при Наркомземі Раднаркому УСРР, де працював до ліквідації цього закладу в 1927 році. Бібліотечно-бібліографічне бюро на чолі з Костем Дубняком, який уже став відомим книгознавцем та бібліографом, видало систематичний покажчик у формі щорічника «Матеріали сільськогосподарської бібліографії України. 1925 рік. Т. 1, вип. 1». К. Дубняк у передмові пише: «Бюро друкує бібліографічні покажчики с.-г. літератури як книжкової, так і журнально-газетної, що видається на території УРСР, або на території, заселеній українцями (Західна Україна, Кубань, Амурський край і інші), тої літератури, що так чи інакше стосується сільського господарства України, незалежно від місця видання й мови». Фахівці й на сьогодні вважають цей покажчик взірцем високопрофесійної і сумлінної науково-бібліографічної роботи.

Оскільки в Харкові К. Дубняк не мав житла, то одночасно дав згоду працювати в Харківському сільськогосподарському інституті на посаді завідувача фундаментальної бібліотеки (отримав тут квартиру, але пропрацював лише до серпня 1925 року).

У 1924–1926 роках К. Дубняк працював на посаді професора економічної географії Харківського інституту народної освіти. За його показами на слідстві, на роботу в ХІНО він прийнятий ректором М. С. Гавриловим, з яким був знайомим ще по роботі у Полтаві, де той був одночасно комісаром і кооперативного технікуму, й інституту народної освіти. У 1925–1927 роках викладав економічну географію в Комуністичному університеті імені Артема, а в 1927–1929 роках — ту ж дисципліну у вечірньому університеті імені Артема.

Наприкінці 1926 року Кость Дубняк з'явився на співбесіду до С. Л. Рудницького, який нещодавно прибув в Україну (його працями К. Дубняк захоплювався ще десятиліття тому). Вони потоваришували, і після призначення С. Л. Рудницького восени 1927 року директором Українського науково-дослідницького інституту географії і картографії (УН-ДІГК) К. Дубняк перейшов туди на посаду наукового співробітника й завідувача відділу описової географії, а весною 1928 року став заступником директора. На цей час припала діяльність вченого щодо розроблення теоретичних і прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти [10].

Та робота в УН-ДІГК для К. Дубняка виявилася не тривалою: інститут розривали внутрішні чвари. К. Дубняк увійшов до однієї із груп (В. Гериновича), та, із його слів, через пихатість і «галицьке месіанство» керівників і співробітників покинув інститут у вересні 1929 року. За показами ж прибічників С. Рудницького (на слідстві 1933 року), К. Дубняк не мав наукового ступеня й суттєвих наукових здобутків, що й стало однією із причин його звіль-

нення з УН-ДІГК.

Після звільнення з УН-ДІГК К. В. Дубняк викладав географію у різних ВНЗ Харкова, часто змінюючи місце роботи: Плановому інституті (1929–1931 роки), Промисловій академії (1931–1932 роки), гідрометеорологічному інституті, педагогічному інституті професійної освіти (у якому в 1932–1933 н.р. займав посаду професора й завідувача кафедри) [1].

Таким чином, переважна частина його діяльності як вченого-географа і бібліографа припадає на 1920-ті роки. За його словами, він опублікував у різних джерелах приблизно 200 рецензій на наукові видання! Щоправда, з листопада 1931 по липень 1933 років Кость Володимирович знову зайнявся справою, яка йому чи не найбільше вдавалася: як редактор відділу фізичної географії Української радянської енциклопедії. У 1929–1932 роках він працював над укладанням термінологічного словника з фізичної географії (за його словами, словник був підготовлений до друку, але із невідомих причин не опублікований). Імовірно, саме за це видання К. Дубняк зазнав «нищівної критики» за відступ від принципів марксизму-ленінізму, оскільки, як він сам неодноразово підкреслював, словник ґрунтувався на засадах німецької (геттнерівської) наукової школи.

У 1929–1932 роках К. Дубняк значною мірою переключився на методичну роботу з географії. Зокрема, у 1929 році ним були підготовлені і видані в наступному році для учнів 5-го класу підручник та зошит для практичних робіт із географії (які використовувалися в школах близько двох років).

Очевидно, у 1933 році К. Дубняка добряче зачепила справа УНДІГК. Він не був заарештований і засуджений, як багато його співробітників, але «слава» людини, причетної до установи, у якій «окопалися націоналісти, шкідники й контрреволюціонери», до початку війни в 1941 році переслідувала його. Як він указував на допиті, ним володіло відчуття «образи за те, що життя моє стало нескладним, що мене викидали з роботи в вузах, хоч мої знання були набагато кращими, ніж у тих, хто там залишався» [1]. Він так і не отримав вченого ступеня, не мав затвердженого наукового звання.

Наскільки можна зрозуміти, з другої половини 1933 року К. Дубняк не мав у Харкові постійної роботи, лише час від часу викладав географію та методику її навчання на педагогічних курсах. А в 1934–1936 роках працював усього лише викладачем географії харківського індустріального робітфаку (тобто викладав для потенційних абітурієнтів, які часто мали тільки початкову освіту).

За 1935–1941 роки не відомо жодної його публікації, навіть рецензій.

Як і багато колег, котрі не були заарештовані, але зазнали гонінь в Україні – професори А. Синявський (з Києва), М. Самбікін (з Полтави), К. Дубняк виїздить до Сталінграда, де працює у місцевому педагогічному інституті на посаді викладача фізичної географії та в.о. завідувача кафедри географії з 26 вересня 1936 року по 1 лютого 1938 року. Видана в цьому інституті довідка характеризувала його добре. Указувалося, що він був звільнений за власним бажанням. У березні-серпні 1939 року К. Дубняк працював в. о. доцента фізичної географії й методики навчання географії та в.о. завідувача кафедри географії Дагестанського педінституту (м. Махачкала). Теж отримав схвальну характеристику і ... звільнився за власним бажанням (чи справді це бажання було «власним» – сказати важко).

Напевне, звільнення відбулося не зовсім із «власного» бажання, оскільки до початку війни був, фактично, безробітним. К. Дубняк повернувся до Харкова, і тільки час від часу в 1939–1941 роках викладав географію на обласних учительських курсах, забезпечуючи собі напівголодне існування.

На запитання слідчого на допиті про причини того, що залишився на окупованій території, відповів, що не мав коштів на евакуацію (а, імовірноше, не бачив у цьому сенсу). Пізніше К. Дубняк додав, що сподівався на те, що Україна стане окремою державою, нехай і під німецьким протекторатом.

На самому початку німецької окупації змушений був якось виживати. Разом із ще двома мешканцями свого будинку організував управління ним (як одне зі звинувачень на суді – складав списки із даними про національність і партійність, за якими, начебто, були вивезені в гетто кілька єврейських сімей, та покінчив із собою комуніст). Потім переїхав на квартиру, покинуту єврейською родиною, яка виїхала в евакуацію (антисемітські настрої він не заперечував). У 1943 році, з наближенням радянських військ, квартиру звільнив.

У грудні 1941 року К. Дубняк став одним із організаторів харківської «Просвіти» (відновив її статут за зразком 1918–1919 років) і був її активним членом до кінця німецької окупації Харкова [1]. Завданням «Просвіти» була всебічна підготовка населення до створення української держави.

Упродовж 1942–1943 років у складі «Просвіти» К. Дубняк очолював методичну комісію

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

з переробки програм і підручників з географії для учнів 5, 6 та 7 класів (зокрема, повністю переробив програму для 7-го класу: замість географії СРСР планувалося викладати географію України). Але ці напрацювання, звісно, не були реалізовані.

Втім, улітку 1942 року викладав географію України на курсах для підготовки до ВНЗ (діяли при «Просвіті») та на курсах для вчителів.

У тому ж грудні 1941 року керівництвом «Просвіти» й відділом народної освіти харківської міської управи було створене «Українське наукове товариство». Його завданням був розвиток, насамперед, історії, географії, етнографії України, українського мистецтва, мови й літератури. К. Дубняк був у ньому організатором природничо-географічно-медичного відділу.

Офіційно в роки окупації працював усього 3 тижні (викладачем географії в художньо-ремісничому училищі на початку 1943 року), але звільнився, оскільки ця робота не давала права на отримання «продовольчої картки».

Безумовно, Кость Дубняк був патріотом України і мав за що ненавидіти більшовицький режим. Його співробітництво з німецькою окупаційною владою, згідно із звинувачувальним висновком, полягало у 20 публікаціях у харківській газеті «Нова Україна» – антибільшовицького й інколи антисемітського змісту, а також використанні зібраних ним статистичних матеріалів. У цих публікаціях К. Дубняк демонстрував прихильність до положень німецької географічної школи антропогеографії і геополітики, наголошував на зв'язку господарчого розвитку території з її природними умовами й ресурсами («Про геополітику», «Природні багатства України», «Про розвиток української нації», «Зелений клин» тощо). На допиті він заявив: «Я вірив, що Україна буде самостійною, тому займався пропагандою цього в своїх статтях».

Оплата за ці публікації, та, головним чином, – невеликі доходи від продажу букіністичної літератури й канцелярських товарів у кіоску, який він орендував на Благовіщенському ринку в Харкова, дали змогу виживати. Із німцями, котрі відступали, не виїхав, оскільки, як заявляв, не мав коштів і не уявляв, чим може зайнятися на чужині. Тому вирішив: «Нехай буде, як буде».

Не відомо, чим займався і як виживав К. Дубняк після визволення Харкова радянськими військами із серпня 1943-го року до 12 листопада 1944 року, коли незадовго до арешту влаштувався в Харківський відділ гідрометеорологічного інституту на посаду заступника начальника з навчальної роботи (начальником відділу був відомий у майбутньому метеоролог і кліматолог Г. П. Дубинський).

Заарештований 1.02.1945 року, як видно зі справи, на підставі показів двох учених – колишніх членів «Просвіти». На допитах тримався гідно (називав прізвища тих, хто вже репресований або емігрував). Учасні в антирадянських організаціях (крім просвітницьких) не визнавав. На суді звинувачення в націоналізмі визнав, просив про пом'якшення міри покарання через хворе серце.

За активну роботу в українських організаціях під час німецької окупації Харкова та ведення антирадянської агітації й пропаганди (формально – за статтею 54-1«а» КК УРСР, – «зрада Батьківщині»), К. В. Дубняка 11 червня 1945 року військовим трибуналом було засуджено до двадцяти років каторжних робіт з обмеженням прав на п'ять років та конфіскацією майна [1].

Із коротесенької довідки, докладеної до справи довідуємося, що Костянтин Володимирович Дубняк помер 3 серпня 1948 року в місцях позбавлення волі (в стаціонарі лікарні управління таборів від гіпертонічної хвороби, ускладненої піелонефритом), у віці 58 років, десь у Томській області Росії (південь Сибіру).

Не дочекавшись реабілітації, яка в масово відбувалася із середини 1950-х років, через 10 років після смерті К. В. Дубняка його дружина Олена Миколаївна (1892 р. н.) звернулася зі скаргою до Генпрокуратури СРСР, у якій просила переглянути вирок. Недбалий перегляд справи – і відповідь: «Ваш чоловік засуджений правильно». І ніби третій вирок, уже в 1992 році, коли Україна отримала незалежність: харківський суд вкотре повторює звинувачення – «націоналіст», «антирадянська пропаганда»... ніби й не Українська держава це, за незалежність якої загинув патріот Кость Дубняк! Гірко було читати ці рядки. Коли в Незалежній Україні підтвердився вирок за ... український націоналізм і пропаганду проти совєтської держави, що згинула...

І в наш час К. Дубняк залишається не реабілітованим. Дітей у нього не було, дружина до часу незалежності, напевне, теж відійшла у вічність...

Щойно ознайомившись зі справою, ми вважаємо за честь низько вклонитися цій людині, і від імені Українського географічного товариства порушити клопотання про його якнайшвидшу повну реабілітацію й достойне пошанування як відомого українського географа першої половини ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ Й ПУБЛІКАЦІЇ ПРО К. В. ДУБНЯКА

- 1 Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області. – Справа 4280 (архівний № 28920).
- 2 Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 533. – Оп. 1 – Спр. 300. – Арк. 237–238
- 3 ДАПО. – Ф. 533. – Оп. 1 – Спр. 213. – Арк. 17.
- 4 ДАПО. – Ф. 533. – Оп. 1 – Спр. 227. – Арк. 11–12
- 5 Костриця М. Ю. Професор Кость Дубняк: забута постать української географії і краєзнавства // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету / М. Ю. Костриця. – Серія: Географія. – 2002. – № 2. – С. 43–45.
- 6 Костриця М.Ю. Краєзнавчі студії професора Костя Дубняка і сьогодення / М.Ю. Костриця // матеріали наукової конференції “Екологічні проблеми річки Случ та інших водних плес Житомирської області. Туристсько-рекреаційні зони надслучанського краю”, 27-28 січня 2011 року: наук. збірник “Велика Волинь” / [відп. ред. Вітренко В. В. та ін.]. – Житомир : Рута, 2011. – Т. 43. – С.265–267.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 2330. – Аркуші 1,3.
- 8 ЦДАВО. – Фонд 166. – Опис 1. – Справа 1101. – Аркуші 44–50.
- 9 Шевчук С. М. Професор Кость Дубняк (1890–1948): повернення в українську географію / С. М. Шевчук // Історія української географії. – Тернопіль, 2011. – Вип. 24. – С. 11–17.
- 10 Шевчук С. М. Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С. М. Шевчук. – Полтава : ПНПУ: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 270 с.
- 11 Дубняк Кость [Біогр. довідка] // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / головний ред. В. Кубійович; Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка. – Репринтне відтворення вид. 1955–1984 рр. – К.: Глобус, 1994. – Т. 2. – С. 60.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ К. В. ДУБНЯКА (ПРИ СКЛАДАННІ ВИКОРИСТАННО МАТЕРІАЛИ САЙТУ <http://korolenko.kharkov.com/kray/ukk/conference4.html>)

- Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії / Зладив К. Дубняк. – Миргород, 1917. – 32 с.
- Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії / К. Дубняк. – Кобеляки, 1917.
- Дубняк К. Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (досвід районізації Полтавщини) / К. Дубняк // Господарство Полтавщини. – 1921. – № 3. – С. 13–18.
- Дубняк К. Природні багатства Полтавщини / К. Дубняк // Господарство Полтавщини. – 1922. – № 4–5.
- Дубняк К. Матеріали до вивчення Полтавщини (Бібліографічний покажчик літератури) / К. Дубняк // Господарство Полтавщини. – 1922. – № 4 – 5. – С. 12–15.
- Дубняк К. Географічна освіта на Україні / К. Дубняк // Більшовик (Київ). – 1923. – № 283. – 13 грудня.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: Естественные районы Украины: (классификация районов на основе их генезиса) / Б. Л. Личков. – К.: изд. Киев. губерн. стат. бюро, 1922. – 61 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4/5. – С. 268–269.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: Экономическая география Украины / А. А. Сухов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса : Госиздат Украины, 1923. – 200 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4–5. – С. 271–272.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: Современная география / М. Ньюбигин; пер. с англ. под ред. и с прим. Г. Н. Танфильева. – Одесса: Матезис, 1923. – 224 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 248–249.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: Украина. Экономическая характеристика / П. И. Фомин. – Х. : Науч. мысль, 1923. – 178 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 4–5. – С. 270–271.
- Дубняк К. В справі географічної освіти на Україні / К. Дубняк // Вісті. – 1923. – № 151. – 11 липня.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: Материалы по районированию Украины / К. Дубняк. – Х. : вид. Держплану УСРР, 1923. – 202 с. // Червоний шлях. – 1924. – № 1,2. – С. 243.
- Дубняк К. Сільськогосподарська видавнична продукція на Україні в 1922 році / К. Дубняк // Вісник Сільськогосподарської науки. – 1923. – Ч. 1–2. С. 32–33.
- Матеріали для сільськогосподарської бібліографії України. Вип. 1 / Всеукр. акад. наук.; Академік П.А. Тутковський. / за ред. К. Дубняка. – К., 1923. – 48 с.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: Первая сельскохозяйственная выставка СССР в Москве 1923 г.: Сельское хозяйство Украины. – Х.: НКЗ УСРР, 1923. – 232 с. / К. Дубняк // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 280.
- Дубняк К. До декоративної флори околиці Миргорода на Полтавщині / К. Дубняк // Український ботанічний журнал / за редакцією О. Янати. – Том II, рік 1922. – К., 1924.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Географічні етюди: читанка з початкової географії* / А. М. Покровський. – К. : Держвидав України, 1924. – 149 с. // *Червоний шлях*. – 1924. – № 4–5. – С. 303.
- Дубняк К. Рецензія на книгу: *С. Рудницький. Основи землезнання України*. Ч. 1-2 / – Прага, 1923. – 326 с. // *Червоний шлях*. – 1924. – № 6. – С.280–281.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Экономическая география России в сравнении с важнейшими странами* / П. Г. Тимофеев. – М. ; Л., 1923. – 348 с. // *Червоний шлях*. – 1924. – № 8–9. – С.338–339.
- Рецензія на книгу: *Учебник экономической географии СССР* / Л. Д. Синицкий. – М. : Новая Москва, 1924. – 270 с. // *Червоний шлях*. – 1924. – № 10. – С. 287–288.
- Дубняк К.В. *Краєзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя* / К. Дубняк // *Культура і Побут*. – 1925. – № 5. – С. 2–3.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Наукові записки : орган Київ. наук.-дослід. катедр.* / К. Дубняк. – Т. 1. – К., 1923. // *Червоний шлях*. – 1924. – № 3. – С. 285–286.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Державні змагання Прикарпатської України*. – Відень : Нова громада, 1924. – 39 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – № 10. – С. 221–222.
- Дубняк К.В. *Більше уваги до географії* / К. Дубняк // *Вісті*. – 1924. – № 158. – 15 липня.
- Дубняк К.В. *Що таке краєзнавство* / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 6/7. – С. 224–237.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Первое совещание по краеведению / Отд-ние изучения природы СССР, Гос. Тимирязев. НИИ.* – Вологда, 1925 / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 9. – С. 222.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Курс экономической географии* / В. Э. Ден. – Л. : ГИЗ, 1924. – 652 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 3. – С. 273–275.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Чтение, съемка, исправление планов и производство военных рекогносцировок : популяр. рук-во для красноармейцев, курсантов и комсостава всех родов оружия* / С. Ляликов. – Х. : ДВУ, 1925. – 98 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 8. – С. 239–240.
- Рецензія на книгу: *Економічна географія України* / К. Воблий. – К. : ДВУ, 1925. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 10. – С. 211–213.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Учебник экономической географии СССР* / Л. Д. Синицкий. – 2-е изд. – М. : Новая Москва, 1925. – 384 с., карт / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 10. – С. 223.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Водные богатства Украины* / Е. В. Оппоков. – [Х.] : ДВУ, 1925. – 161 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1925. – № 11–12. – С.352.
- Дубняк К.В. *Сучасне завдання краєзнавства* / К. Дубняк // *Культура і побут*. – 1925. – № 6.
- Дубняк К.В. *Програма краєзнавства для курсів педагогічної перепідготовки вчителів* / К. Дубняк // *Перепідготовка вчителів України*. – Харків, 1925. – С. 165 – 176.
- Дубняк К.В. Рецензія на збірник: *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при УАН*. – Одеса, 1925. – № 2–3. // *Червоний шлях*. – 1926. – № 9. – С. 256.
- *Матеріали сільськогосподарської бібліографії України. 1925 рік. Т. 1, вип. 1* / УСРР. Сільсько-Господарський Науковий Комітет України. Загальна Секція; Упорядкував К.Дубняк. – Х., 1927. – 227 с.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Бібліотечний збірник. Ч.1.* – К., 1926. – 176 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 9. – С. 256–257.
- Дубняк К. В. *Лист до редакції: [Протест авт. щодо легковаж. відношення упоряд. зб. «Краєзнавство в трудовій школі»]* / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 7–8. – С. 310.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Грунтознавство* / Г. Махов. – Х. : ДВУ, 1925. – 159 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 7–8. – С. 296–297.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Переселение за пределы Украины* / А. П. Яхонтов. – Х., 1926. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 7–8. – С. 300–301.
- Рецензія на книгу: *Предмет и метод экономической географии* / О. Константинов. – Л., 1926. – 136 с. // *Червоний шлях*. – 1926. – № 9. – С. 257–259.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Энергетика громадського господарювання на Україні за 1913 та 1923 роки* / С. Остапенко. – Х., 1925. – 350 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 10. – С. 251–252.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Робоча книжка з географії. Ч.1* / В. В. Кістяківський. – К., 1926 / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1926. – № 11. – С. 253–254.
- Дубняк К.В. *Програма з економгеографії* / К. Дубняк // *Програми сільськогосподарських професійних шкіл рослинництва*. – НКЗО УСРР. – Харків, 1926. – С. 13–20.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Миколаївщина: краєзнавчий збірник* – Миколаїв, 1926 / К. Дубняк // *Червоний шлях*. – 1927. – № 7–8. – С. 353.
- Дубняк К.В. *Вивчення продукційних сил і краєзнавство* / К. Дубняк // *Краєзнавство*. – 1927. – № 1. – С. 5–9.
- Дубняк К.В. *Районування й краєзнавство* / К. Дубняк // *Краєзнавство*. – 1927. – № 2.
- Дубняк К.В. *Індексація книжок* / К. Дубняк // *Культура і Побут*. – 1927. – № 33. – С. 7.
- Дубняк К.В. *С.-г. бібліографія на Україні* / К. Дубняк // *Культура і Побут*. – 1927. – № 34. – С. 6–7.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

- Дубняк К.В. Важлива, але занедбана справа [бібліографія] / К. Дубняк // *Культура і Побут.* – 1927. – № 28. – С. 2–3.
- Дубняк К.В. Підвищення врожайності і краєзнавство / К. Дубняк // *Краєзнавство.* – 1928. – № 6–10. – С. 1–4.
- Дубняк К.В. Оборона країни і краєзнавство / К. Дубняк // *Культура і Побут.* – 1927. – № 25. – С. 1.
- Дубняк К.В. На шляху розвитку краєзнавства / К. Дубняк // *Культура і Побут.* – 1927. – № 35. – С. 1–2.
- Дубняк К.В. Матеріали сільськогосподарської бібліографії України. 1925 рік / УСРР, С-г. Наук. комітет України / К. Дубняк. – Х., 1927. – Т. 1, вип. 1. – 227 с.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Полтавщина: збірник. Т.2.* – Полтава : вид. Полт. держ. музею ім. В.Г. Короленка, 1927 / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 7–8. – С. 349–350.
- Дубняк К.В. Шляхи розвитку географічної науки на Україні за десять років / К. Дубняк // *Культура і Побут.* – 1927. – № 48. – С. 5–6.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Економіка України : конспект лекцій для слухачів держкурсів укромови та українознавства* / Ф. Коваленко. – Х., 1927 / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 3. – С. 205.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Нарис економічної географії* / пер. з англ. Д. Бориско. – Монреаль : вид-во б-ки «Новий світ», 1925 / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 6. – С. 260.
- Дубняк К.В. Рецензія на збірник: *Вісник сільськогосподарської науки.* – Х., 1927. – 112 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 6. – С. 261–262.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Енциклопедія сільського господарства* / К. Дубняк. – К. : Книгоспілка, 1927 // *Червоний шлях.* – 1927. – № 7/8. – С. 350–351.
- Дубняк К.В. Рецензія на книги: *Всеобщая экономическая география* / К. Заппер. – М. : План. хоз-во, 1926. – 328 с.; *Экономическая география современного мира* / Р. Гейнгардт. – М. : План. хоз-во, 1927. – 208 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 9–10. – С. 238–239.
- Дубняк К.В. Рецензія на книги: *Географическое размещение русской промышленности* / М. Б. Вольф. – К. : ГИЗ, 1927. – 157 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 9–10. – С. 239–240.
- Дубняк К.В. Рецензія на книги: *Загальне землезнавство: підруч. для вищ. шк. і для самоосвіти* / П. Тутковський. – К. : ДВУ, 1927. – 496 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1927. – № 11. – С. 272–274.
- Дубняк К.В. Рецензія на збірник: *науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 7. Вип. 1.* – Х. : ДВУ, 1927. – 177 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1928. – № 1. – С. 162–163.
- Дубняк К.В. Рецензії на книги: *Короткий путівник* / М. Філянський. – Х. : ДВУ, 1928. – 349 с.; *Слобожанщина в екскурсіях.* – Х., 1928. – 23 с.; *Порадник екскурсанта Кам'янецьчини* / В. Гериневич. – Кам'янець, 1928. – 102 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1928. – № 8. – С. 209–210.
- Дубняк К.В. *Стан і завдання української географічної термінології* / К. Дубняк // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії.* – Х., 1928. – Вип. 1. – С. 93–98.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Галичина: економіко-статистична розвідка* / Й. Шиманович. – К. : ДВУ, 1928 / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1928. – № 5–6. – С. 264.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Пути народного хозяйственного развития УССР.* – Х., 1928 / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1928. – № 12. – С. 249–250.
- Дубняк К.В. Рец. на кн.: *Естественные производительные силы УССР.* – Х. : вид-во Укрдержплану, 1928. – 223 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1929. – № 3. – С. 172–173.
- Дубняк К.В. Матеріали до методології географії / К. Дубняк // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії.* – Х., 1928–1929. – Вип. II. – С. 93–98.
- Дубняк К.В. Рецензія на книгу: *Нариси з економічної географії України* / Ф. Т. Матвієнко-Гарнага. – Х. : ДВУ, [б. р.]. – 190 с. / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1929. – № 7. – С. 251–253.
- *Географія : підруч. для V року навчання* / склав К. Дубняк. – Х. : ДВУ, 1930. – 252 с.
- *География : учеб. для V года обучения* / сост. К. Дубняк. – Х. : Гос. изд-во Украины, 1930. – 270 с. : ил.
- *Зшиток для практичних робіт з географії : п'ятий рік навчання* / склав К. Дубняк. – Х. : ДВУ, 1930. – 32 с. : ілюстр.
- Дубняк К.В. *Гоголь як географ* / К. Дубняк // *Червоний шлях.* – 1930. – № 4. – С. 116–119.
- Дубняк К.В. Матеріали до методології географії : (бібліографічний покажчик головнішої л-ри укр. та рос. мовами) / К. Дубняк // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії.* – Х., 1930. – Вип. 2. – С. 242–253.
- Дубняк К.В. *Зошит для практичних робіт з географії : дод. до робіт. книжки з географії для 5-го року* / К. Дубняк. – Х. : Рад. шк., 1931. – 29, [1] с.
- Дубняк К.В. *Як користуватися контурними картами: метод. поради для вчител* / К. Дубняк. – Х. : Рад. шк., 1934. – 16 с.

МАТВІЄНКО-ГАРНАГА ФЕДІР ТРОХИМОВИЧ

Постать ученого Федора Матвієнка-Гарнаги маловідома або й зовсім не відома сучасному поколінню. Життєвий шлях і науковий доробок Ф. Матвієнка-Гарнаги зовсім не досліджені. Перша спроба вивчення постаті українського економіко-географа Ф. Матвієнка-Гарнаги була зроблена нами у 2008 році (С. Шевчук. Федір Матвієнко-Гарнага – видатний український економіко-географ і економіст // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 13).

Федір Матвієнко-Гарнага народився у 1884 році в селі Абрамівка Костянтинградського повіту Полтавської губернії. Вищу освіту здобув у Харківському університеті.

За розпорядженням НКО в травні 1921 року був направлений на роботу у Полтавський інститут народної освіти на посаду професора економічної та політичної географії України. Водночас він викладав курс краєзнавства і історію народного господарства України.

Вперше був заарештований органами ГПУ в 1927 році. 1937 року Ф. Т. Матвієнко-Гарнага був знову заарештований. На момент арешту – пенсіонер, ніде не працював, давав вдома приватні уроки з математики. Особливою трійкою НКВД Харківської області 15 вересня 1937 року був засуджений до вищої міри покарання за ст. 54, пп. 6,11 КК УРСР як учасник неіснуючої контрреволюційної організації. Розстріляли Федора Трохимовича Матвієнка-Гарнагу 19 вересня 1937 року в Харкові. Це була колективна кримінальна справа, по якій проходило 76 чоловік, із них 60 було розстріляно і ще 16 засуджено до 10 років таборів. Справа базувалася винятково на протоколах допиту свідків, а самих підозрюваних кати комуністичного режиму навіть не спромоглися допитати. Реабілітований Ф. Т. Матвієнко-Гарнага у 1957 році.

Пройшовши через досить складні історичні обставини життя і творчої діяльності, Ф. Т. Матвієнко-Гарнага залишив після себе досить велику економіко-географічну спадщину, яка потребує якнайшвидшого вивчення й узагальнення.

Нам відомі низка підручників та декілька статей ученого, присвячених проблемам теорії економіко-географічної науки, дослідженню з економічної географії українських земель, а також актуальним проблемам економічного розвитку України. Значним є внесок ученого у становлення й розвитку географічної освіти в Україні. У 1929 році ним було написано підручник для вищих шкіл «Нариси з економічної географії України», а 1930 року в Харкові учений підготував до друку і видав фундаментальний посібник «Краєзнавство і краєзнавча робота».

Своєю науковою діяльністю Ф. Т. Матвієнко-Гарнага здійснив досить значний внесок, передусім в економічну географію. У 1929 році побачила світ його праця «Нариси з економічної географії України», яка була дозволена Державним Науково-Методологічним Комітетом Наркомосвіти УСРР до використання як посібник для ВНЗ. У передмові до посібника автор чітко визначив його завдання як дослідження проблем методології економіко-географічної науки й економічної географії України.

Двадцять роки минулого століття характеризуються спадом у розробленні теоретичних проблем економічної географії, оскільки на цей час припадає трансформація економіко-географічних досліджень у галузево-статистичний напрям, який сформувався ще в дореволюційні роки. Праця Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги є дослідженням із теоретичних основ і прикладних питань економічної географії України, здійснена на етапі згорання більшовиками «українізації» та початку репресій проти всіх, хто стояв на національних позиціях. Учений у вступі до своїх «Нарисів» зазначав, що у вітчизняній географічній літературі досить мала кількість робіт, присвячених методології економіко-географічної науки. І у зв'язку із цим він окремим розділом виділив дослідження проблем завдань, предмету і методології економічної географії, детально розглянув проблему взаємовідносин природи і суспільства, запропонував визначення економічної географії на основі аналізу поглядів інших вчених, аналізував думки про предмет і методи економіко-географічних досліджень.

Щоб повною мірою дати теоретичне обґрунтування економічної географії, Ф. Т. Матвієнко-Гарнага звертався до думок інших учених, які досліджували методологічні основи цієї галузі знань, урахував наявні наукові досягнення і визначав на свій лад предмет економічної географії. Учений, зокрема, зупинявся на аналізі поглядів російських науковців С. В. Бернштайн-Когана, О. А. Костянтинова.

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага зазначав, що економічна географія перебуває у стані «початкового нагромадження», а тому думки дослідників щодо її змісту досить різні. Одні учені відносять її до економічних дисциплін, а інші – до природничих наук. Таким чином, Ф.

Т. Матвієнко-Гарнага доходить висновку, що до предмета економічної географії необхідно відносити не лише суспільні чи винятково природні фактори, а сукупність (систему) цих процесів і явищ. Хоча, на думку вченого, економічна географія вивчає факти природничого й соціального характеру, «вона підходить до них (чинників. – С. Ш.) зі специфічного погляду і розглядає властивості цих фактів за особливим критерієм – значенням їх як вивірених чинників господарства; вона є наука про господарчі чинники, а не події» [3, с. 25].

Завданням економічної географії, на думку Ф. Матвієнко-Гарнага, є встановлення системи взаємозалежності природних і суспільних факторів, їх впливу на галузі господарства певної території. Відтак він виділяв світову економічну географію, яка вивчає загальні принципи зв'язку між чинниками розвитку галузей господарства і самим господарством, та місцеву (регіональну) економічну географію, що покликана, за переконаннями Ф. Т. Матвієнко-Гарнага, пояснювати, як загальні принципові чинники впливають на місцеве господарство.

У своїх «Нарисах» Ф. Т. Матвієнко-Гарнага подавав географічну характеристику природних факторів, що визначають умови формування і територіального розміщення галузей господарства, а також розкривав учення про економіко-географічне районування та пропонував власну модель районування території України. У спеціальній частині автор давав досить детальний опис природних і економіко-географічних особливостей кожного району за таким планом (який, по суті, є планом комплексної географічної характеристики території): клімат, ґрунти, рослинність і тваринний світ, корисні копалини, добробут населення, сільське господарство, рівень розвитку промисловості, відносини району з іншими регіонами України.

Окремо вчений зупинявся на економіко-географічній характеристиці сільського господарства, галузей промисловості, транспорту й торгівлі.

Отже, саме у праці «Нариси з економічної географії України» Ф. Т. Матвієнко-Гарнага економічна географія як наука в Україні остаточно отримала своє методологічне обґрунтування, відображене в категоріях «предмет», «завдання», «класифікація», «теорія», «чинник розміщення», «закон», «принцип» тощо. Ф. Т. Матвієнко-Гарнага розглядав економічну географію в регіональному і теоретичному аспектах. У загальній частині свого дослідження він чітко визначає вплив закону географічної зональності на формування її розміщення галузей господарства.

Слід відзначити напрацювання вченого стосовно теоретичного обґрунтування основ економіко-географічного районування території України, при цьому особливу увагу він приділив сільськогосподарському районуванню території. Дослідник знову звертався до аналізу відомої літератури, присвяченої проблемам теорії і практики районування, і характеризував спроби такого районування за окремими напрямками (природними особливостями, суспільними умовами, спеціалізацією сільського господарства та наявністю енергетичних ресурсів у районі).

У межах районного напрямку своїх досліджень Ф. Т. Матвієнко-Гарнага охарактеризував теоретичні напрацювання «природничого районування» в економічній географії, розкривав погляди акад. П. Тутковського, проф. А. Єрмолова, О. Скворцова та тих дослідників, які відкидали вплив природних чинників в економіко-географічному районуванні (проф. О. Челінцев), а також районування за системою господарства (проф. І. Бруцкус).

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага доходить висновку, що «єдиного універсального показника (критерію районування. – С. Ш.) в різноманітності структур сільського господарства, як і промисловості, не може бути» [3, с. 52]. І тому запропонував свій критерій: класифікувати галузі господарства для виділення економічних районів за таким планом: характер продукції галузі, система виробництва, соціально-економічний стан господарства.

Розкривши попередній досвід районування території України, зокрема, за природними ознаками, що його склав акад. П. Тутковський, та ботаніко-географічними ознаками (модель районування А. Фоміна), Ф. Матвієнко-Гарнага запропонував власну модель економіко-географічного районування території України, виокремивши в ній вісім районів: Правобережне й Лівобережне Полісся, Правобережний і Лівобережний лісостеп, Північно-Східний район, Промисловий район, Хліботоргівельний та Надчорноморський райони.

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага звертав також увагу на галузеву характеристику господарства України. Прикладами цього можуть слугувати праці «Вугляно-рудно-металургійний район УСРР» (1930) та «Цукрова промисловість України за п'ятирічним пляном» (1931). Характеризуючи економіко-географічні особливості вугільно-металургійного регіону України, вчений фактично вивчав регіональну економічну географію Донецького регіону. При цьому він визначав «вугляно-рудно-металургійний» [4] район та виокремлював його серед інших районів УСРР. Автор зупинявся на описі природних умов і ресурсів та сільського господарства району через аналіз чинників, що формують природні особливості регіону, визначав їх вплив на розвиток і розміщення галузей сільського господарства. Ф. Т. Матвієнко-Гарнага характеризував видобувну й обробну галузі промисловості Донбасу і робив висновки стосовно економічного значення цього економічного району в господарській структурі України.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Монографія Ф. Матвієнка-Гарнаги «Цукрова промисловість України за п'ятирічним пляном» [7] може стати прикладом фундаментального дослідження галузі господарства і для нинішніх дослідників, адже вченому вдається настільки структурувати матеріал, що фактично він формулює план економіко-географічної характеристики галузі господарства. Ф. Т. Матвієнко-Гарнага починав дослідження цієї важливої для економічного розвитку України галузі господарства з детального огляду історії її формування. Далі учений пропонував економіко-географічну характеристику галузі через урожайність і цукристість буряка, основні центри його переробки, а завершував дослідження аналізом географії ринку цукру в Україні.

У своїх дослідженнях Ф. Т. Матвієнко-Гарнага приділяв увагу також вивченню природно-ресурсного потенціалу країни. Зокрема, монографія «Підземні багатства України» (1930) [6] присвячена детальній географічній характеристиці мінерально-сировинної бази України.

Отже, крім теоретичних аспектів економіко-географічних досліджень, Ф. Т. Матвієнко-Гарнага значну увагу зосереджував на дослідженнях галузей господарства України. Проте йому вдалося вивчити й описати лише декілька галузей, оскільки його наукова діяльність припала на кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст., коли «українізації» на українських землях в складі тоталітарної імперії було навіщено ярлик «буржуазного націоналізму». Розвиток науки почав гальмуватися, а боротьба з прихильниками заборонених советською цензурою певних галузей наукового пізнання набула жорстоких форм.

Значний внесок зробив Ф. Т. Матвієнко-Гарнага в становлення і розвиток вищої географічної освіти в Україні. Свідченням цього є ґрунтовна праця «Краєзнавство і краєзнавча робота», що побачила світ у 1930 році. У цій монографії учений висвітлює методологічні основи краєзнавства та досить детально описав методологію і методику власне краєзнавчих досліджень. Зупинимось на більш детальному аналізі цього посібника Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги, який фактично став першим подібним підручником такого типу в Україні. Багатозначне розуміння терміна «краєзнавство» Ф. Т. Матвієнко-Гарнага розкривав через три складові: «1) краєзнавство як певна сума якихось відомостей; 2) краєзнавство як робота або процес для засвоєння відомостей; 3) форми проведення краєзнавчої роботи» [5, с. 3]. Велика заслуга вченого в тому, що він як один із перших теоретиків краєзнавчих досліджень запропонував чітке й узагальнене визначення цієї галузі наукового пізнання: «Краєзнавство – це є певна сума знань широких кіл людности про природні й соціальні факти та явища краю, про взаємну залежність цих фактів і явищ; ці знання набуваються внаслідок організованого громадського руху з метою вивчити й використати витворчі сили країни, виховати дослідників і активних будівників життя на підставі наукових досягнень та загальнодержавних завдань» [5, с. 6–7]. Фактично це формулювання поняття «краєзнавство» не втратило своєї актуальності й до наших днів, воно ще більше розкриває важливість і значення поглядів і думок Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги для сьогодення географічної науки.

Об'єктом краєзнавчих досліджень учений називав «витворчі сили» природи, економіки та побуту народу. Ф. Т. Матвієнко-Гарнага приділяв увагу плану фізико-географічного та економіко-географічного краєзнавчого дослідження, давав розуміння практичного краєзнавства, процесу збору інформації та її використання у практичному житті. Методами й етапами дослідницької діяльності краєзнавця він називає «зібрання і облік матеріалу, аналіз матеріалу та встановлення зв'язку між фактами і явищами, розподіл матеріалу по групах відповідно до питань, наукові висновки матеріалу, практичні висновки, пропаганду наукових і практичних висновків або освітню роботу...» [5, с. 28–29].

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага аналізував сукупність форм проведення краєзнавчих досліджень на кожному етапі, починаючи від організації такої роботи і закінчуючи формами пропаганди та методикою створення краєзнавчих музеїв. Завершував працю «Краєзнавство і краєзнавча робота» переліком літератури з підготовки до проведення краєзнавчих досліджень. Такий підхід до теоретичних і методичних основ краєзнавчої роботи, визначений Ф. Т. Матвієнко-Гарнагою, не втратив свого сенсу до нашого часу.

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага був також одним із відомих українських економістів, особливо у сфері дослідження шляхів і засобів нагромадження капіталу та проблем формування державного бюджету. Нам відомо лише декілька статей ученого, присвячених актуальним проблемам економічного розвитку України. Наприклад, «Восстановление и воспроизводство основных капиталов госпромышленности Украины в связи с налогами и сборами в ней» (Хозяйство Украины, 1925, № 5), «Бюджет и господарство Украины» [2].

«Культурна боротьба радянської громадської думки, а в 1930-ті роки оголосила заборону й остаточну ліквідацію в Україні цілої низки наук, закриття науково-дослідних установ, згортання національної освіти й науки. Саме масові репресії в Україні у 1930-х років покладали край економіко-географічним і економічним студіям Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги, на якого було навіщено ярлик «буржуазного націоналіста», а ім'я самого вченого вже не згадувалося в жодному біографічному довіднику советської держави.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Матвієнко-Гарнага Ф. Восстановление и воспроизводство основных капиталов госпромышленности Украины / Ф. Матвієнко-Гарнага // *Хозяйство Украины*. – 1925. – № 5. – С. 127–139.
- 2 Матвієнко-Гарнага Ф. Бюджет і господарство України / Ф. Матвієнко-Гарнага // *Земельник*. – 1925. – № 8–9. – С. 3–15.
- 3 Матвієнко-Гарнага Ф. *Нариси з економічної географії України. Підручник для вищих шкіл* / – Харків: Держвидав України, 1929. – 200 с.
- 4 Матвієнко-Гарнага Ф. *Вугляно-рудно-металургійний район УСРР* / Ф. Матвієнко-Гарнага. – Харків: Держвидав України, 1930. – 50 с.
- 5 Матвієнко-Гарнага Ф. *Т. Краєзнавство і краєзнавча робота* / Ф. Матвієнко-Гарнага. – Харків: Держвидав України, 1930. – 50 с.
- 6 Матвієнко-Гарнага Ф. *Т. Підземні багатства України* / Ф. Матвієнко-Гарнага. – Харків: Держвидав України, 1930. – 56 с.
- 7 Матвієнко-Гарнага Ф. *Т. Цукрова промисловість УСРР за п'ятирічним пляном* / Ф. Матвієнко-Гарнага. – Харків: Господарство України, 1931. – 56 с.

**ПАРХОМЕНКО ВОЛОДИМИР
ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

Народився 09.09.1880 року в с. Сміле Роменського повіту Полтавської губернії (тепер – Роменський район Сумської області), у родині священика.

Освіту здобув у Полтавській семінарії та Санкт-Петербурзькій Духовній Академії. Член Санкт-Петербурзького Археологічного інституту. Історик.

3 грудня 1905 року викладав у Полтавській семінарії. Брав активну участь у створенні Полтавського церковно-археологічного комітету (1906). У 1912 році одержав ступінь магістра богослов'я. У 1913–1917 роках – викладач Тифліського учительського інституту і директор Сухумської учительської семінарії.

З 1917 року – директор Канівської гімназії, згодом приват-доцент кафедри російської історії Університету Святого Володимира в Києві. Наприкінці 1918 року, уникаючи кар'єри в

урядових установах Директорії, Володимир Олександрович переїздить до Полтави, а звідти, разом із дружиною, у Сімферополь, де обирається приват-доцентом Таврійського університету й виконує обов'язки діловода Кримського Міністерства народної освіти (в уряді Вітцєвера-Никонова). З 1919 року працює в Кубанському політехнічному інституті та Кубанському університеті (тепер – м. Краснодар). У 1920–1921 роках організував та очолював Північнокавказьку етнологічно-археологічну комісію.

У 1921–1923 роках – викладач Київського інституту народної освіти (курс історії класової боротьби) й одночасно – співробітник Всеукраїнської Академії наук.

У 1924 році, відчуваючи певні матеріальні труднощі, узяв в Академії відпустку і на рік переїхав у Полтаву на роботу в Інститут народної освіти. У 1924–1925 н.р. професор В. О. Пархоменко викладав тут два курси класової боротьби, зокрема на Полтавщині; а через брак фахівця-географа – економічну географію України на 1-му курсі для всіх студентів факультету соціального виховання (по дві години на тиждень у 1-му і 2-му триместрах). Тільки його і В. Верховинця ректор ІНО О. В. Ходак відносить у звіті за 1924 рік до висококваліфікованих викладачів [2].

У 1925–1929 роках – професор Дніпропетровського ІНО; директор відділу в Дніпропетровському обласному історико-археологічному музеї.

30.09.1929 року В. О. Пархоменко заарештований, а 28.01.1930 року засуджений у справі СВУ до 10 років концтаборів. Як інвалід у червні 1933 року відпущений. Згодом влаштувався на роботу в одній із установ Академії наук у Ленінграді.

Помер у блокадному Ленінграді в 1942 році. Реабілітований 17.06.1989 року.

**ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО В. О. ПАРХОМЕНКА
(ІСТОРИКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)**

- 1 ЦДАВО, Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 419; Оп. 4. – Спр. 634; Оп. 5. – Спр. 567-568; Оп. 12. – Спр. 5715.
- 2 ДАПО, Ф. 495. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 176.
- 3 Ричка В. М. *Дослідник сивої давнини. Пархоменко Володимир Олександрович* / В. М. Ричка // *Реабіліто-*

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

вані історією. – Київ–Полтава : Рідний край, 1992. – С. 58–63.

4 Портнов А. Бібліографія наукової спадщини Володимира Пархоменка / А. Портнов // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 2000. – Т. 240. – С. 664 – 673.

5 Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії

6 XX століття / А. Портнов. – Київ: Критика, 2011. – С. 39–98.

7 Полтавка [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=5871>

НІКОЛАЄВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ

Народився 4.11.1882 року (у виданні «Адресная книга ботаников СССР» (Л., 1929) вказано як дату народження 1.11.1883 року. – *Авт.*) у місті Слов'янськ Харківської губернії (нині Донецької області).

Старший і улюблений син провізора, купця й громадського діяча Федора Ніколаєва (він, зокрема, завідував грязьовим курортом біля Слов'янська, за що отримав персональне дворянство). Крім Миколи, у родині було ще двоє синів – Валентин та Федір. Ще з дитинства вони самостійно вирощували квіти, доглядали за птахами, відвідували різноманітні виставки. Все це далося взнаки: усі брати стали професійними біологами.

За спогадами Валентина Ніколаєва, брат добре навчався у Бахмутській гімназії й рано почав мріяти стати вченим-біологом. Тому вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Під час революції 1905 року брав участь у

студентських заворушеннях і кілька місяців провів у тюрмі. За спогадами брата, М. Ф. Ніколаєв взятий батьком на поруки (за досить значну суму) й відправлений нелегально за кордон, де продовжив навчання у політехнічному інституті в Швейцарії (за спеціальністю «хімія»). Там же одружився з дочкою медичного чиновника із Полтави – Лідією Михайлівною Вороновською (із якою познайомився в Харкові, в часи студентської революційної діяльності). У 1908 році повернувся до Харкова й був амністований. Але оскільки в царській Росії іноземний диплом не визнавався, то М. Ф. Ніколаєв за матеріальної допомоги дружини (батько на той час помер) змушений був складати ще низку екзаменів на останньому курсі й державні екзамени, і в 1910 році таки отримав диплом університету.

У листі до В. І. Вернадського від 17-го серпня 1918 року Микола Федорович інформує видатного натураліста про те, що за фахом він міколог, «...працював у мікологічній лабораторії А. Ячевського у Петрограді та у Харкові у Потебенька» [насправді йдеться про А. О. Потебню]. Відомо, що і А. А. Ячевський, і А. О. Потебня – видатні мікологи, які стояли біля витоків фітопатологічних шкіл як в Росії й Україні.

Ще за рік до закінчення університету Микола Федорович переїхав до Полтави, де жили батьки дружини, і з 1-го вересня 1909 року по вересень 1911 року працював викладачем («Ґрунтознавство» та «Рослинництво») Полтавського чотирикласного землемірного училища. За деякими джерелами відомо, що він поєднував цю роботу із викладацькою діяльністю у Петровському Полтавському кадетському корпусі, а також працював помічником першого завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства М. О. Олеховського. Після смерті останнього М. Ф. Ніколаєв став другим завідувачем музею (травень 1911 – листопад 1915 років).

Він продовжив започатковану М. О. Олеховським традицію, згідно з якою музей був осередком просвітницької роботи через Педагогічне бюро (мав постійні експозиції, адресовані освітянам, бібліотеку й зібрання унаочнень). М. Ф. Ніколаєв читав лекції з природознавства Полтавської губернії на літніх педагогічних курсах для вчителів початкових шкіл.

З іменем Миколи Федоровича пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини. З огляду на це, слід відзначити, що саме він першим 16 грудня 1913 року виступив із доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губернського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 карбованців для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М. Ф. Ніколаєв рекомендував управі налагодити контакти відносно виділення ними коштів, спрямованих для охорони найбільш цінних ділянок степів, лісів та боліт.

Надалі (грудень 1913 – січень 1914 років) Микола Федорович залучив до здійснюваної

ним природоохоронної роботи свого брата В. Ф. Ніколаєва (1889–1973), майбутнього кандидата біологічних наук, практиканта (1908, 1910, 1912, 1914), співробітника (1914–1923), а згодом також завідувача згаданого музею у Полтаві (1916–1923).

Брати Ніколаєви взяли активну участь в організації першої на теренах Російської імперії виставки з охорони природи у місті Харкові (1913–1914). Після цієї виставки М. Ф. Ніколаєв став палким пропагандистом нових для того часу питань охорони природи. Із цілою низкою доповідей на цю тему він виступає у 1914 році перед членами Полтавського гуртка фізико-математичних наук.

Велику зацікавленість викликало в них повідомлення Миколи Федоровича «Про охорону пам'ятників природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів (як тоді казали, «світлових картин»).

На березневому засіданні зазначеного гуртка у 1914 році він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, в Західній Європі та в Росії». Цю доповідь М. Ф. Ніколаєва попросили повторити для більшого кола слухачів. І це не дивно, адже доповідачем]Серед них уже згаданий від 17.08.1918 року, який зберігається у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також листи від 9.05.1915 року (Полтава); 31.05.1915 року (Полтава); 19.08.1915 року (Полтава); грудень 1915 року (діюча армія); 2.08.1928 року (Полтава); 21.10.1928 року (Полтава), які зберігаються в особистому архіві В. І. Вернадського Архіву РАН (Москва).

Повертаючись до 1916–1918 років, треба звернути увагу на вже процитований лист М. Ф. Ніколаєва до В. І. Вернадського, де Микола Федорович відзначає своє захоплення в ці роки громадською роботою. З огляду на це, можемо послатися на монографію В. Оголевця про діяльність Південноросійської Обласної Переселенчеської організації (1918), Бюро якої певний час, до середини 1918 року, очолював М. Ф. Ніколаєв.

Із 1920 року Микола Федорович переходить на викладацьку роботу. Він читає курс природознавства для слухачів підготовчого відділення технічного факультету при Вищій робітничій школі у Полтаві. У 1921 році цей факультет реорганізований у сільськогосподарський, а з 1923 року – у агрокооперативний технікум (нині Полтавська державна аграрна академія).

Крім того, у 1920 році він працював на посаді завідувача сільськогосподарського відділу Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1923 році М. Ф. Ніколаєв був завідувачем хлібного відділу Полтавського державного банку.

У 1924 році Микола Федорович на 6 років пов'язує своє життя з Полтавським інститутом народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), де з 2 липня зайняв посаду штатного лектора з ботаніки – завідувача ботанічним кабінетом. Тут знову, як і в Музеї, розкрився його організаторський та педагогічний хист, вміння читати лекції, вести наукову роботу, переглядати різну, зокрема іноземну літературу. Щодо останньої, то це було не складно, адже Микола Федорович добре знав і досконало володів німецькою та французькою мовами.

Працюючи у Полтавському ІНО, з 1926 року Микола Федорович почав вивчати рослинність степів Полтавщини. Ось як він сам писав про це у 1927 році: «Я вирішив зосередити свою увагу на заповідній ділянці степу, що зветься «Академічним степом». Крім нього, він «побував на степовому участку Ланнівського цукрового заводу... наступним був «Струківський» заповідний участок». При цьому, М. Ф. Ніколаєва навіть сплутали з якимось конокрадом і заарештували, але згодом випустили. Зібраний Миколою Федоровичем дуже цікавий гербарний матеріал опрацював лаборант – штатний асистент ботанічного кабінету ІНО Ф. К. Курінний. Відтоді Федір Каленикович став постійно працювати під проводом М. Ф. Ніколаєва (а згодом навіть змінив його на посаді завідувача ботанічним кабінетом).

Цікаво, що вчителю і учню належить спільний пріоритет у заснуванні Ботанічного саду Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, адже він веде свій родовід від Ботанічної ділянки ІНО, яку створив і якою завідував М. Ф. Ніколаєв. Ось як писав про це у 1930 році Ф. К. Курінний: «Керівна та організаційна частина припала на зав. ботанічної ділянки М. Ф. Ніколаєва (робота здійснювалася автором (Ф. К. Курінним) та членами природничого гуртка протягом 1927–29 років)». На території площею 2 800 м² під проводом М. Ф. Ніколаєва було зібрано майже 480 видів та форм рослин, більшість із яких переносилися в живому стані з найбільш цікавих фітоценозів.

Навколо професора II-ї категорії ІНО М. Ф. Ніколаєва гуртувалося багато студентів. У 1926–1928 роках він залучив їх до вивчення цілинних степів Полтавщини, возив на екскурсії пам'ятними місцями губернії і навіть у Москву – на сільськогосподарську виставку. Узявши участь у роботі Всесоюзного Ботанічного з'їзду у Москві (1926), Микола Федорович виступив перед гуртківцями Інституту із цікавими повідомленнями. У 1927 році М. Ф. Ні-

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

колаєв видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1-го і 2-го курсів ІНО. Цей підручник свідчить про високий професіоналізм автора та його педагогічний хист.

Працюючи в ІНО, М. Ф. Ніколаєв в різні навчальні роки викладав курси ботаніки (ботаніка з рослинництвом), біології й теорії еволюції, природознавства, екології з основами географії рослин, геології з ґрунтознавством та мінералогією, методики викладання ботаніки тощо.

Цей час був дуже плідним у його педагогічній і, головне, – науковій роботі, адже, починаючи з 19-го червня 1929 року, у Полтаві спільними зусиллями двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти – почала свою діяльність експедиція з дослідження луків долини річки Ворскли. Її очолили професори В. П. Кушніренко та М. Ф. Ніколаєв. Останньому допомагали асистент Ф. К. Курінний та 6 студентів ІНО.

Експедиція охопила велику територію й збрала цікавий у теоретичному і практичному розумінні матеріал. Одного лише гербарію було 2 812 аркушів. У вигляді окремого монографічного видання результати цих досліджень були опубліковані в «Записках Полтавського сільськогосподарського інституту» (1930). Керівництво експедиції уклало плани для подальшого проведення геоботанічних досліджень.

Але згідно з наказом Наркомату освіти України від 17 вересня 1930 року М. Ф. Ніколаєва було звільнено з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання (ІСВ) за власним бажанням. Це сталося у перший місяць перетворення ІНО на ІСВ, згідно з концепцією діяльності якого значно зменшувалася роль науково-дослідницької роботи. Заклад майже одночасно із М. Ф. Ніколаєвим покинули й інші викладачі природничих дисциплін в ІНО (О. Т. Булдовський, І. С. Педан, на певний час – М. І. Гавриленко).

Разом із дружиною Лідією Михайлівною та сином Дмитром 48-річний професор Ніколаєв переїхав із Полтави у Білорусію. Тут він оселився у місті Горки Могильовської області, де очолив кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія). Автори цієї розвідки вважають, що переїзд Миколи Федоровича до Горок міг бути також пов'язаний із такими подіями. Відомо, що в 1930 році найстаріший та найавторитетніший аграрний ВНЗ колишнього СРСР

Гори-Горецький сільськогосподарський інститут зазнав поділу на цілу низку вузькоспеціалізованих інститутів, які були організовані у різних містах Білорусії. При цьому більшість його кваліфікованих кадрів роз'їхалася. Тому виникла нагальна потреба в нових професорах, вакансію одного з них і посів М. Ф. Ніколаєв. Уже на початку серпня 1933 року відбувся зворотний процес – об'єднання всіх роз'єднаних інститутів у єдиний заклад – Білоруський сільськогосподарський інститут. Ця потужна навчальна установа потребувала нових компетентних кадрів. Сюди почали приїздити досвідчені фахівці. Серед них до Горок прибув і улюблений учень Ніколаєва – Ф. К. Курінний. Завдяки клопотанням Миколи Федоровича з 1-го лютого 1936 року він почав працювати разом із ним на кафедрі ботаніки. Але через те, що на той час години вже були розподілені, Ф. К. Курінному запропонували очолити інститутський ботанічний сад і вести дослідження з теми «Нові культури», яку ще у 1935 році запропонував кафедрі М. Ф. Ніколаєв. Про роботу М. Ф. Ніколаєва в інституті автори майже не мають ніяких відомостей, але можуть припустити, що вона була досить результативною. Такий висновок ми робимо з того, що у 1940 році, коли інститут готувався до свого 100-річчя, за досягнення, представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у

М. Ф. Ніколаєв і В. Ф. Ніколаєв на відпочинку
1935 р.

Москві, 11 його кращих викладачів було нагороджено Великими Золотими та Срібними медалями виставки. Серед них був і професор М. Ф. Ніколаєв. Згаданій групі нагороди вручив у Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калінін. Згідно з прийнятими в ті часи традиціями він сфотографувався з нагородженими, що було проявом їх заслуг перед суспільством і неабиякою демонстрацією шани до них із боку влади.

Щодо подальших віх біографії вченого, зі слів небоги М. Ф. Ніколаєва Н. В. Місостової дружина і син Миколи Федоровича загинули під час Другої світової війни, після цього в 1940-х роках пішов із життя і М. Ф. Ніколаєв. Обставини його смерті, місце поховання авторам на цей час не відомі.

НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ М. Ф. НІКОЛАЄВА

- Аверин В. Г. О некоторых редких птицах Полтавской губернии / В. Г. Аверин, Н. И. Гавриленко, Н. Ф. Николаев // Ежегодн. Естеств.-Истор. Музея Полтавского губернского земства. 1912 г. – Полтава : Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – № 1. – С. 21–26.
- Николаев Н. Ф. Об учреждении в Полтаве ботанического сада / Н. Ф. Николаев, В. М. Борткевич // Второй съезд лесовладельцев и лесоводов при Полтавском о-ве с/х 18-21 декабря 1913 г. – Полтава : Электр. Тип. Г. И. Маркевича, 1914. – С. 115–121.
- Н.[иколаев]Н. Краткий исторический очерк музея // Ежегод. музея Полтавского Губернск. Земства. 1913 г. – Полтава: Электрич. Типо-Литограф. И.Л. Фришберга, 1915. – С. 45–54.
- Николаев Н. [Вступление к статье] Материалы для изучения флоры долины р. Трубежа / Н. Николаев, И. Пачоский // Там же, 1915. – С. 21–22.
- Н.[иколаев]Н. Опыт путеводителя по музею Полтавского губернского земства. Отдел геологический. 1913 г. // Там же, 1915. – С. 55–82.
- Николаев Н. Ф. Обзор болезней культурных и дикорастущих растений Полтавской губернии за 1914 г. / Н. Ф. Николаев // Прил. 2-е к Первому отчёту о деятельности Энтомол. Бюро Полтав. Губерн. Земства. – Полтава, 1915. – 15 с.
- Николаев, Самбикин, Стопневич. Материалы по районированию Полтавщины. – Полтава : Изд-во Полтавск. Губ.эконом. совещания, 1923. – 110 с.
- Николаев М. Загальний курс ботаніки. Вип. I. Рослинне суспільство солодкої води / М. Ніколаєв. – Полтава : Шклограф Полтав. ІНО, 1927. – 158 с.
- Ніколаєв М. Ф. Спроба проведення курсу ботаніки в педвузі лабораторно-дослідницьким методом на фоні рослинних суспільств / М. Ф. Ніколаєв // Записки Полтав. ін-ту народ.освіти. Т. IV за 1926–1927 ак. рік. – Полтава : ІНО, 1927. – С. 75–90.
- Кушніренко В. Проект програму колективного планового дослідження рослинного покриву Полтавської округи / В. Кушніренко, М. Ніколаєв // Записки Полтав. наук. При ВУАН наук. Товариства. – Полтава, 1928. – С. 97–113.
- Кушніренко В. Сучасний стан краєзнавчої роботи в Полтавській округі / В. Кушніренко, М. Ніколаєв // Там. само. Вип. II. – Полтава, 1928. – С. 97–105.
- Кушніренко В. Кузминський лучний масив Грунського району / В. Кушніренко, М. Ніколаєв // Луки водозбору р. Ворскли. Ч. I: Записки Полтав. с.-г. Ін.-ту. – Т. IV, № 1. – Полтава, 1930. – С. 5–114.
- Кушніренко В. Попереднє повідомлення про перебіг робіт Експедиції по дослідженню луків Полтавської округи в 1930 р. / В. Кушніренко, М. Ніколаєв // Там само, 1930. – С. 127–144.
- Ніколаєв М. Ф. Матеріали що до рослинності на степах Полтавщини / М. Ф. Ніколаєв // Записки Полтав. Ін-ту Соціальн. Виховання: Т. V за 1929–30 ак. рік. – Полтава : ІСВ, 1930. – С. 91–99.
- Ніколаєв М. Рослинність сіножатів на схилах правого берега долини р. Ворскла в околицях м. Полтави / М. Ніколаєв, Ф. Курінний // Там само, 1930. – С. 195–206.
- Ніколаєв М. Ф. [Листування з В. І. Вернадським] // Володимир Іванович Вернадський. Листування у українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д-Я. ч.1: Д-Н; /уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 671–677. (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського, Т. 2. Кн. 2).

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ПРО М. Ф. НІКОЛАЄВА

- 1 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Спр. № 11–1565. – 118 арк.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Спр. 5364.
- 3 Белорусская сельскохозяйственная академия: 150 лет: Крат. очерк истории и деятельности. – Мн. : Ураджай, 1990. – 279 с.
- 4 Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / В. Ф. Николаев; под ред. Супруненко А. Б. – Полтава, 1991. – С. 9–12, 31.
- 5 Кигим С. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – ботаніки брати Ніколаєві) / С. Кигим // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 54–57.
- 6 Самородов В. М. Брати Ніколаєви – першопрохідці природно-заповідної справи Полтавщини / В. М. Самородов // Природоохоронний рух на Полтавщині : матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13–16.
- 7 В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи бібліографія / укладачі: Самородов В. М., Кигим С. Л. ; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 260 с.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

8 Гармаш Т. П. *Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : монографія* / Т. П. Гармаш. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.

9 Халимон О. В. *Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості* / О. В. Халимон // *Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. статей. Вип. VII.* – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 437–446.

КОЛОНТАЙ ОЛЕКСІЙ (ОЛЕКСА) МАРТИНОВИЧ (МАРКІЯНОВИЧ, МАРТИМ'ЯНОВИЧ)

Народився 25.02.1884 року в селі Старі Санжари Полтавського повіту (тепер – Новосанжарського району) Полтавської губернії в родині козака-хлібороба, який мав 11 десятин землі, а ще займався виготовленням сідел. Навчався у Полтавській духовній семінарії. Вищу освіту здобув у 1913 році в Харківському університеті, де навчався на природничому відділі фізико-математичного факультету.

У 1913–1917 роках працював учителем географії Вищої початкової школи на Кубані, а з 1917 по 1919 роки викладав географію у хлоп'ячій гімназії у Воронежській губернії. Упродовж 1919–1925 років був учителем географії Полтавської трудшколи № 20, а в 1921–1923 роках – директором Полтавської трудшколи № 23 та викладав географію у Полтавському педтехнікумі імені М. Драгоманова (за сумісництвом).

У 1925 році О. Колонтай переходить на викладацьку роботу у ПІНО, де до 1931 року читав лекції з курсу економічної географії, а до 1933-го викладав курс «Основи виробництва» для студентів кількох факультетів, був завідувачем кабінетом політехнізації, займався організацією екскурсій на виробництво й виробничих практик.

Про причини звільнення О. М. Колонтая з роботи в Наказі директора не вказуються. Але, судячи з матеріалів допитів, йому закидали «недостатню партійність» у викладанні та «наклепи на радянську владу щодо причин голоду 1933 року». За цими «фактами антирадянської діяльності» він у тому ж 1933 році був затриманий НКВС, але через 3 тижні звільнений із-під варти.

Між двома арештами викладає на робітфаках (зокрема, Інституту інженерів сільськогосподарського будівництва), працює лектором із хімії та фізики при Полтавському залізничному технікумі. На час арешту – учитель хімії і фізики при вечірній середній школі станції «Полтава-Південна», а також школи майстрів Полтавського паровозоремонтного заводу.

Заарештований 5 вересня 1937 року. Проходив по колективній справі 14 представників полтавської інтелігенції, яких звинуватили у створенні «контрреволюційної націоналістичної організації» (разом із О. М. Колонтаєм у цій справі були заарештовані колишні викладачі педінституту В. О. Щепотьєв і Ю. Ф. Костенецький).

Олекса Маркіянович єдиний із цієї групи повністю заперечував усі звинувачення. Він мав сміливість заявити на допиті 18 вересня 1937 року: «Радянська влада з метою знищення українського народу створює неіснуючі справи про українські контрреволюційні організації, заарештовує й засуджує людей ні в чому не повинних» (ошелешений слідчий записав це в спеціальному акті [1, арк. 140]). Не дочекавшись «чистосердечного зізнання», слідчі фабрикують «показання» інших учасників справи. Особливо сильно каявся і називав десятки прізвищ «співучасників» Володимир Щепотьєв. Його «очна ставка» з Олексою Маркіяновичем була «останньою краплею» у справі. Слідчий запитує Щепотьєва, що він знає про «контрреволюційну націоналістичну діяльність» Колонтая. Той відповідає, що Колонтай був членом наукового товариства націоналістичного краєзнавчого характеру. Слідчий навіть не спромігся записати відповідь звинуваченого. Це «звинувачення», а також звинувачення в тому, що в молодості симпатизував РСДРП (меншовикам), невизнання своєї вини (нерозкаяння в «злочинах») та зухвалі заяви слідчим стали підставою для заарештування О. М. Колонтая (як і більшості членів «групи») Особливою трійкою при УНКВС Полтавської області 17–19 листопада 1937 року за ст.ст. 54-10, 54-11 КК УСРР до вищої міри покарання з конфіскацією майна. Вирок виконано 29 листопада 1937 року у Полтаві.

Дружина – Любов Костянтинівна Колонтай – неодноразово подавала запити щодо долі чоловіка і його реабілітації. Реабілітований Олекса Маркіянович Колонтай Полтавським обласним судом 5 липня 1958 року. Їх єдиний син Микола загинув на фронті у вересні 1942 року.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО О. М. КОЛОНТАЯ

- 1 Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 3522.
- 2 Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. – Справа 5179-с1-5.
- 3 Архів ПНПУ імені В. Г. Короленка. Накази директора ІСВ за 1931–1933 рр.

ПЕДАН ІЛЬКО СЕРГІЙОВИЧ

Народився 20 липня 1891 або 1893 року (у різних джерелах – по-різному) у містечку Білоцерківка Хорольського повіту (тепер – Великобагачанського району) на Полтавщині, у селянській родині.

Закінчив Сорочинську учительську семінарію і влаштувався на роботу вчителя двокласної школи на Поділлі. У 1912–1914 роках був учителем зразкової школи при учительській семінарії в Сорочинцях. У 1914 році вступив на навчання у Полтавський учительський інститут, однак навчання не закінчив. Лише в 1921 році отримав кваліфікацію викладача природничих дисциплін, закінчивши природничий відділ Полтавського інституту народної освіти.

У 1920– 1921 роках викладав природознавство у Полтавській трудшколі № 12. Вивчав флору Полтавського повіту. У 1921–1922 роках працював лаборантом із ботаніки Полтавського пролетарського музею. У цей час вивчав флору Миргородського повіту. Упродовж 1922–1924 років був

викладачем природознавства на педагогічних курсах імені Б. Грінченка у Біликах. Вивчив флору Кобеляцького повіту, створював кабінет місцевої природи. Як пише у своїх спогадах керівник курсів у Біликах видатний педагог Г. Г. Ващенко, «період з 1921 до кінця 1923 рр. був найактивнішим періодом в моєму житті. Я поставив завдання зробити з учительської школи в Біликах справжню українську педагогічну школу, що готувала б народних учителів-патріотів, міцно зв'язаних з селом, добре озброєних знанням і педагогічною технікою. В цьому я зустрів велику підтримку з боку студентів, природника Ілька Педана... Це був високий мужчина, ще молодий, але з занадто серйозним і навіть суворим обличчям» [4].

У 1924– 1928 роках І. С. Педан викладав геологію, фізику і хімію у Полтавському педагогічному технікумі імені Драгоманова. Через злиття педтехнікуму і ПІНО був прийнятий на посаду викладача І-ї категорії з геології й мінералогії (наказ по ПІНО № 20 від 25.09.1928 року).

Однак уже в 1929 році отримує направлення від НКО УСРР на навчання в аспірантурі науково-дослідного Інституту геології в Харкові (його науковим керівником був академік В. В. Резніченко).

Оскільки він працює у ПІНО ще й у 1929–1930 н. р., то навчання у перший рік, очевидно, було заочним. У 1930 році він завідує кабінетом землезнавства, читає лекції з геології і мінералогії на третьому курсі агробіологічного факультету, керує курсовими роботами; на підготовчому курсі факультету молодшого концентра викладає хімію й космографію; на третьому курсі цього факультету – методику неживої природи. У затверджених на 1929–1930 н.р. циклових комісіях (кафедр іще не існувало) І. С. Педан обраний заступником голови агробіологічної циклової комісії.

Згідно з Наказом директора ІНО, з 11.06.1930 року І. С. Педану надана відпустка для участі в геологічній експедиції. Наказів за вересень-листопад 1930-го року поки що не виявлено. Але саме в цей період, коли ПІНО було перетворене на ПСВ, Ілько Сергійович залишає роботу в нашому навчальному закладі.

Із 1932 року після закінчення аспірантури, працював в Укргеолтресті, зокрема, проводив дослідження родовища ільменітів на Житомирщині.

26 липня 1938 року його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній шкідницькій діяльності, а 9 березня 1939 року військовим трибуналом Київського особливого військового округу засуджено на 8 років позбавлення волі, 3-х років урізання прав та конфіскації майна. Відправлений у табори на лісоповал (у Зауралля). Невдовзі термін покарання був зменшений до 5 років, і до серпня 1943 року І. С. Педан працював геологом тресту «Востокуглеразведка» на шахті «Букачача» в Забайкаллі, що входила в систему ГУЛАГ. Судимість знята тільки наприкінці 1956 року (із заборонаю проживання у великих містах). Реабілітований І. С. Педан у 1957 році.

За неперевіреними даними, помер у Кривому Розі в 1958 році.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО І. С. ПЕДАНА

1. Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 5755.
2. Макаренко Д. Е. И. С. Педан / Д. Е. Макаренко // Геологический журнал. – Киев. – 1996. – № 3–4.
3. Репрессированные геологи. – 3-е изд., испр. и доп., – М.-СПб., 1999. – С. 240.
4. Ващенко Г. Г. Моя автобіографія / Г. Г. Ващенко // Наук. зап. Укр. вільного ун-ту. Філол. ф-т. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 5–9. – Режим доступу : <http://www.dnpp.gov.ua/id/536/?PHPSESSID=0e8a2db3a51ce32d7d3fa9ff8f4762c8>

ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ ОЛІМПІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Народився у 1865 році в Херсонській губернії. Після закінчення Єлизаветградського реального училища в 1885 році вступив до Петербурзького лісового інституту, однак через рік перейшов у Петровську сільськогосподарську академію, яку й закінчив у 1890 році. Академічну практику мав у Тираспольському повіті Херсонської губернії, за результатами якої захистив дипломну роботу про особливості геологічної будови та ґрунтового покриву Тираспольського повіту.

У 1892–1893 роках працював повітовим агрономом у Мокшанському і Липецькому повітах Тамбовської губернії. У 1894 році брав участь в оцінних роботах Херсонського губернського земства. У 1895 році працював повітовим агрономом в Усманському повіті Тамбовської губернії, де одночасно завідував дослідним полем. У 1896–1898 рр. завідував відділом сільськогосподарської статистики Пермської губернії.

Упродовж 1899–1901 років працював повітовим агрономом Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. В 1901 році обирається вченим секретарем Полтавського губернського сільськогосподарського товариства, у якому працював до 1921 року. Це товариство було створено за участю земства наприкінці ХІХ ст. для поширення прогресивних форм та методів сільськогосподарського виробництва. Входив до складу редакції журналу «Хуторянин», був членом Вченої ради Полтавського дослідного поля. У 1921–1922 роках — завідувач сільськогосподарського відділу Полтавського пролетарського музею. У грудні 1919 року при Вищій робітничій школі засновано сільськогосподарський факультет (як прообраз вищого с.-г. навчального закладу на Полтавщині) [2], у якому О. О. Іллічевський викладає курс загального землеробства.

У жовтні 1921 року цей факультет реорганізований у сільськогосподарський технікум, який із жовтня 1923 року називався агро-кооперативним, а з 1926–1927 н. р. — політехнікумом (згідно з постановою ЦВК та РНК УРСР технікуми в Україні до 1931 року вважалися вищими навчальними закладами). У жовтні 1929 року політехнікум увійшов до складу сільськогосподарського інституту (нині Державна Аграрна Академія), де Олімпій Олександрович разом із сином працював на кафедрі рослинництва, викладав курси землеробства та ґрунтознавства. Із 31 жовтня 1930 року по 8 січня 1931 р. с.-г. інститут називався зоотехнічним. О. О. Іллічевський постановою кваліфікаційної комісії цього інституту став в. о. професора ґрунтознавства та геології.

У 1930–1933 роках працював за сумісництвом лектором курсів ґрунтознавства та геології Полтавського Інституту соціального виховання (як позаштатний доцент). Згідно з Наказом від 2.10.1933 року у зв'язку зі зміною навчальних планів, що сталася внаслідок реорганізації інституту, слід вважати вибулим зі складу доцента геології Іллічевського О. О. (замість нього почав роботу на посаді позаштатного доцента кафедри біології М. І. Гавриленко).

Батько к. б. н., професора Сергія Іллічевського (1895–1961/2?) — флориста, геоботаніка, краєзнавця, діяча природоохоронного руху [3], випускника природничого відділення ПІНО 1923 року. Відомо, що С. О. Іллічевський на рубежі 1930–1940-х років у Полтаві доглядав хворого батька. Поки що не вдалося встановити рік, коли завершився життєвий шлях О. О. Іллічевського.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Оп. 12. – Спр. 2934.
2. http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_8/8_16.pdf
3. Илличевский Сергей Олимпиевич [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecoethics.ru/old/b42/52.html>

- 4 Кигим С. Л. *Первый известный фотопортрет С. О. Илличевского: история поиска и описание / С. Л. Кигим // Полтавский краеведческий музей : сб. науч. статей. Малоизвестные страницы истории, музееведение, охрана памятков. – Выпуск VI / Редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. и др. – Полтава : Дивосвіт, 2011. – С. 299–304.*

НАУКОВА ПУБЛІКАЦІЯ

- *Іллічевський О. О. Алювіальні ґрунти Куземинського лучного масиву / О. О. Іллічевський // Луки водозбору р. Ворскли. – Записки Полтавського с.-г. ін-ту. – Т. 4. – 1930.*

БІЛЕЦЬКИЙ ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ

Народився 5 червня 1879 р. в селі Тиниця Конотопського повіту (тепер – Бахмацький р-н) Чернігівської губернії. Батько походив із селян, служив конторником на залізниці в Києві. Закінчивши школу, вступив до Київського реального училища, а в 1904р. закінчив агрономічний факультет Київського політехнічного інституту. Після цього працював агрономом у приватних маєтках.

З 1905 по 1908 рр. служив повітовим агрономом Кролевецької земської управи. У 1909 – 1911 рр. проводив наукові роботи по вивченню зволоження поволзьких степів поблизу Самари. В 1911 – 1916 рр. працював членом землеустрійної комісії у Петрозаводську. У 1917 – 1918 рр. був головою спілки споживчих товариств і викладачем сільського господарства у Петрозаводській учительській семінарії. У 1918 – 1919 рр. був завідувачем губернського відділу освіти у Петрозаводську. В 1919 – 1920 рр. завідувач відділу сільськогосподарської освіти

Народного комісаріату освіти у Москві. З 1920 р. переїздить до Харкова, де очолює відділ сільськогосподарської освіти. З 1921 по 1923 рр. працював директором профшколи у Старому Мерчику на Харківщині. Упродовж 1923 – 1925 рр. був директором Менівського сільськогосподарського технікуму на Чернігівщині. З 1925 завуч і викладач Полтавського сільськогосподарського технікуму, перетвореного у 1929 р. на інститут. Був першим завідувачем кафедри рослинництва сільськогосподарського інституту, і з 1929 до 1962 рр. керував нею.

З грудня 1929 р. за сумісництвом – професор Полтавського інституту народної освіти (викладач агрономічних дисциплін). У 1930 р., в зв'язку із перетворенням ПІНО на ППСВ, Ф.Г. Білецький був призначений завідувачем кафедри землезнавства та сільського господарства (в 1931 р. перейменовану в кафедру агрономічних наук, а в 1932 – кафедру реконструкції сільського господарства). Звільнений 8.10.1933 р. у зв'язку зі зміною концепції навчання (перетворенням ППСВ в педінститут). Разом з ним звільнені й більшість його колег. Федір Григорович не тільки керував кафедрою, на якій викладались географічні дисципліни, але й сам у 1930/1931 н.р. викладав курс ґрунтознавства з хліборобством.

Заслужений діяч науки УРСР, професор. Поряд з викладацькою роботою підтримував постійний зв'язок із виробництвом, був одним із організаторів створення колгоспів на Полтавщині, надавав їм консультативну допомогу, читав лекції, організовував проведення практичних заходів на селі. У 1948 р. був нагороджений орденом Леніна. Опублікував 76 наукових праць. У 1960 р. отримав звання заслуженого діяча науки УРСР. Помер Федір Григорович Білецький у 1967 році в Полтаві.

ДЖЕРЕЛА

- 1 :Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 565.

СОКОЛОВ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Народився в 1879 році у місті Гатчина Петербурзької губернії. Закінчив школу при Гатчинській учительській семінарії, потім навчався в міському училищі, після закінчення якого в 1895–1898 роках продовжив навчання у Псковському землемірному училищі, а в 1898–1903 роках – у Межевому інституті (отримав кваліфікацію «межовий інженер»). У 1903–1904 роках працював у повітовій земельній комісії м. Перм. У 1904–1906 роках служив за власним вибором в армії (прапорщиком). Після звільнення з армії з 1906 року працював у Межевому відомстві по різних губерніях Російської імперії, зокрема, у Полтаві. У 1908–1909 і в 1919 роках керував практикою слухачів Полтавського землемірного училища, а в

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

1909–1910 н. р. викладав геодезію на курсах у Харкові.

Брав участь у Першій світовій війні як прапорщик піхоти, потрапив у німецький полон (у 1917 році був переправлений у Данію). Тільки в 1918 році повернувся до Полтави і працював тут за спеціальністю.

Із 1920 року знову займався викладацькою діяльністю (викладав геодезію у професійно-технічній школі при Першому українському технікумі й в межовому технікумі; у 1920–1925 роках – у полтавській індустріальній та професійній школі, торгово-промисловій школі; у 1925–1926 роках – лектор землемірно-землеупорядчих курсів; 1922–1927 роках – полтавській землеупорядчій школі, індустріальному та землеупорядчому технікумі тощо). З 1921 року працює також у полтавському губернському комунальному відділі.

Коли в 1933 році у педагогічному інституті був відкритий географічний відділ, Михайла Олександровича запросили на посаду нештатного викладача геодезії та топографії (Наказ № 65 від 10.09.1933 року). Удруге його зарахували на посаду нештатного доцента курсу «геодезія» з погодинною оплатою Наказом № 15 з 15 січня 1935 року (для студентів уже фізико-математичного факультету).

ТКАЧЕНКО ЛЕОНІД ПИЛИПОВИЧ

(Вибір «із двох зол ...», або В жорнах тоталітарних режимів)

Народився в 1895 році на Слобідській Україні, у селі Кошари Курської губернії (тепер – у межах обласного центру Росії – міста Белгорода), у сім'ї православного священика.

У 1919 році закінчив Київську духовну академію; кандидат богословських наук. Але до богослужіння, у зв'язку з подіями революційного часу, за його словами, так і не приступив.

За його показами [1], у 1918–1920 роках викладав географію в школах Києва, а з 1920 по 1925 року – Полтави. У 1926–1929 роках – викладач географії Української військово-підготовчої школи (УВ-ПШ), яка була передислокована із Харкова до Полтави й розміщувалася у будівлях колишнього Кадетського корпусу. Ця робота була зарахована йому як служба в армії.

Після демобілізації, упродовж 1929–1941 років працював у Полтавському педінституті і його попередниках (ПІНО, ПІСВ), закінчивши в 1930 році (екстерном) Харківський інститут народної освіти.

Перша посада, яку Л. П. Ткаченко займав у ПІНО, – викладач географії на новоствореному денному робітфаці (з 15.10.1929 року). Він відразу ж подав рапорт про те, що при проробці курсу географії в інституті бракує потрібних карт (йому було запропоновано скласти кошторис на їх придбання). У 1930–1931 н.р. він працює в штаті кафедри політекономії (указаний відповідальним за соціально-економічний кабінет історико-економічного відділу ПІСВ). У наступному 1931–1932 н.р. ця кафедра перетворена на кафедру економіки (після переходу О. М. Колонтая на кафедру хімії штатний доцент Л. П. Ткаченко викладає курс «Економічна географія»). Цю ж дисципліну він викладає на вечірньому й денному робітфаках. У 1932–1933 н. р. «Економічна географія» була з-поміж загальнообов'язкових для студентів денної і заочної форм навчання на усіх відділеннях ПІСВ.

З перетворенням ПІСВ на педінститут на початку 1933 року він продовжує працювати на кафедрі економіки і викладати економічну географію для студентів історичного та економічного відділів. У 1934–1935 н. р. переходить на ка-

федру історії, де викладає ще й курс історичної географії. Наприкінці березня 1935 року в інституті працює компартійна комісія, за результатами якої змінене керівництво, а Л. П. Ткаченко висунуте звинувачення за посилення на праці зарубіжного економіста Рубіна. Але з роботи його не звільнили.

У зв'язку з тим, що історичний факультет був закритий, із вересня 1935 року по жовтень 1937 року Л. П. Ткаченко працює в. о. доцента кафедри біології природничого факультету, де викладає курси фізичної географії, геології та мінералогії; завідує кабінетом географії і геології. Із відкриттям у 1936 році учительського інституту викладає там фізичну географію на вечірньому природничому відділі.

У 1935–1937 роках авторитет і роль Л. П. Ткаченка підвищуються. Він тимчасово виконує обов'язки заступника директора з навчальної частини; понад рік був виконувачем обов'язки декана природничого факультету. Але в серпні-вересні 1937 року відбувся черговий компартійний «погром» Полтавського педінституту. Від ректора Онісіна міськомком партії вимагає звільнити всіх деканів, але він не погоджується на це. Та коли 15 жовтня 1937 року газета «Більшовик Полтавщини» опублікувала статтю Г. Михайленко «До кінця розтроцити вороже охвістя в педінституті», у якій згадується прізвище Ткаченка, — можна тільки здогадуватися, який стрес він пережив (за тих часів така публікація майже неминуче означала не тільки звільнення з роботи, але й арешт і розстріл).

Та й на цей раз Л. Ткаченко заарештований не був. Він неодноразово викликався свідком у справах заарештованих колег, і, мусимо сказати, тримався достойно (говорив, що знає того-то, як хорошого фахівця).

25 жовтня 1937 року його звільнено з посади декана природничого факультету, а з 1 листопада він переходить на посаду в. о. доцента новоутвореної кафедри зоології, де викладає геологію і мінералогію для студентів-природничиків педінституту й учительського інституту (зокрема вечірнього й заочного відділів).

За два роки потому ситуація дещо заспокоїлася, і 1.09.1939 року Л. П. Ткаченко знову був призначений на посаду декана природничого факультету, продовжуючи працювати на ставку як географ на кафедрі зоології. На цих посадах він пропрацював наступні 2 роки — аж до німецької окупації Полтави.

Про досить часті зміни напрямів діяльності Л. П. Ткаченка як викладача ІНО, ІСВ, ПДІ дають уяву Накази директора закладу [2]. Такі зміни не є винятком для 1920-х–1930-х років, коли підготовка фахівців у педагогічних ВНЗ ще не була достатньою мірою спеціалізована. Водночас вони свідчать про універсальність і всебічність самопідготовки п. Ткаченка як викладача і про дефіцит в інституті фахівців-географів.

Крім роботи у педінституті, у 1930-х Л. П. Ткаченко за сумісництвом читав лекції в декількох середніх спеціальних і вищих навчальних закладах Полтави (військово-політичних курсах, а потім — школі, на яку була перетворена УВ-ПШ; тракторному училищі, яке також розміщувалося у будівлях Кадетського корпусу; технологічному інституті м'ясної промисловості тощо).

У нас немає інформації про його наукові праці. Найімовірніше, він і не намагався займатися наукою, а був добросовісним викладачем досить різних навчальних дисциплін. У його плані наукової роботи на 1941 н.р. тема досліджень сформульована: «Полтавська область» (вивчення літературних джерел, статистичних даних, матеріалів експедиції Докучаєва, матеріалів музею тощо) [3].

Як пізніше зазначив на слідстві один із свідків, Л. П. Ткаченко був «... у великій пошані серед професорського складу м. Полтави. Тому йому більше, ніж будь-кому, довіряли» [1, с. 54]. Л. П. Ткаченко уцілів і зумів адаптуватися до нових соціальних умов у роки революції й громадянської війни, вижити в штормові 1930-ті. За роки роботи в педінституті він не був помічений в активній громадсько-політичній роботі, не був членом партії. Але його долю перемолола війна...

Отримавши дозвіл на евакуацію (щоправда, лише 16.09.1941 року), він не виїхав із сім'єю з Полтави, яка 18 вересня була зайнята німецькими військами. Сам він пояснював на допиті: «Не встиг...». Проте подальша діяльність його і не такої вже й малої кількості викладачів педінституту, які не виїхали в евакуацію, імовірно, свідчить про інше. Забігаючи наперед, процитуємо відповідь Л. Ткаченка на запитання слідчого: «Які причини послужили тому, що Ви стали на шлях зради соціалістичної Батьківщини?» [1, с. 39].

—«Причиною цього була війна. Перші успіхи німецької армії, стрімке просування німців углиб країни дуже сильно на мене подіяли, і я прийшов до висновку, що радянська влада не утримається. Інших причин у мене не було».

Відразу ж після входження у Полтаву німецька військова адміністрація зобов'язала містян з'явитися для реєстрації. Як згадують інші викладачі, Л. П. Ткаченко з'явився одним із перших. Скидається на правду, що при реєстрації він продемонстрував вже згадану статтю в газеті «Більшовик Полтавщини» за 1937 рік, стверджуючи, що був репресованим. У подальших розмовах із колишніми колегами він заявляв, що був ображений на радянську владу, а після статті очікував тоді на арешт. «Радянська влада — це тюрма, в якій фільтруються люди» [1, с. 44].

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Його колишній завідувач кафедри (а в роки війни – підлеглий) Т. У. Малахов на слідстві сказав, що Ткаченко нібито сам з'явився в німецьку комендатуру з пропозицією послуг (на що той заперечив). Як би там не було, але 29.09.1941 року Л. П. Ткаченко був призначений директором Полтавського педінституту (фактично ж – зберігачем його майна, а також завідувачем ботанічного саду й гравіметричної обсерваторії, приєднаної до інституту). За це йому була призначена немала зарплатня в сумі 1 000 крб. В одному із перших номерів нової обласної газети «Голос Полтавщини» (відповідальним редактором якої був професор педінституту Г. Ващенко, але фактично керував німець Вагнер), Ткаченко пише, що інститут до занять готовий, оскільки відступаючі більшовики не встигли вивезти бібліотеку й наочні посібники. Але Гітлер був категорично проти вищої й навіть середньої освіти на окупованих східнослов'янських землях. Тому заняття, звичайно ж, не розпочалися, а інститут формально проіснував рік, до вересня 1942 року, коли Ткаченко передав його господарство завгоспові В. Є. Кізіму.

До Л. Ткаченка спочатку виявлялася недовіра з боку Полтавської міської управи, зокрема її голови Ф. Борківського, та керівників місцевої поліції – колишнього працівника ботсаду і лаборанта кафедри ботаніки педінституту П. Дейнеки та випускника О. Дигаса, пов'язаних із оунівцями-мельниківцями (аж до їх страти у березні 1942 року). Зокрема, його викликали на допит і пригадали читання лекцій у військово-політичній школі НКВС. Щоб «замолити гріхи», Ткаченко добровільно пише статті антирадянського спрямування в газету «Голос Полтавщини», стверджуючи, що німці принесли в Україну культурну європейську владу; підтримує тісні контакти з керівником освіти німецької військової адміністрації, колишньою викладачкою німецької мови у Полтаві Ф. Е. Тірель. Коли у вересні 1942 року військову адміністрацію змінила цивільна й педінститут був закритий остаточно, Л. Ткаченко зайняв місце Фрігі Тірель і був призначений на посаду шкільного інспектора при бургомістрові Полтави Петрові Галаніну та одночасно – завідувачим (начальником) міського відділу народної освіти.

Цю посаду він займав до кінця німецької окупації Полтави у вересні 1943 року. Добросовісно виконував розпорядження керівника освіти Полтавського гебіту Ф. Тірель і бургомистра. Звинувачення в суттєвих злочинах проти населення на слідстві підтвердження не мали. У цей період під керівництвом Ткаченка працювали на посадах інспекторів колишні викладачі педінституту: філолог Є. М. Кудрицький (був його заступником), Ф. І. Пошивайло (автор підручників для учнів 2 і 3 класів, виданих у Полтаві в 1942 року); завідувачі різних шкіл.

Наприкінці лютого 1942 року на базі Полтавського сільськогосподарського інституту відкрилася сільськогосподарська школа з трирічним терміном навчання, яка мала готувати молодших агрономів і зоотехніків. Директором школи німці призначили професора В. І. Упорова – теж близького знайомого Л. П. Ткаченка по роботі в педінституті. Із часу відкриття школи й до кінця німецької окупації Полтави Л. П. Ткаченко вів там спочатку заняття з економічної географії, а згодом – метеорології.

З огляду на своє походження і виховання Л. П. Ткаченко, звичайно, не сприймав тоталітарні ідеології – ні більшовицьку, ні нацистську. Радше негативно ставився і до українських національних рухів (характерна деталь: залежно від ситуації називає себе то українцем, то росіянином; то Пилиповичем, то Філіпповичем). Але він очоче сприйняв масове відкриття німцями православних церков, і, маючи відповідну освіту, став не тільки прихожанином, а й членом Полтавської єпархіальної управи Української автономної православної церкви (УАПЦ), відновленої в серпні 1941 р. у Почаєві, а також головою її пастирських курсів у Полтаві. Читав також проповіді у Преображенському соборі (зараз на його місці – центральний ринок). Одну із них він розпочав словами: «Православні браття й сестри во Христі! Жидо-більшовицька влада впродовж 23 років не давала нам можливості вільно воздати належне Богові...» [1, с. 53–54].

За кілька днів до приходу радянських військ, у вересні 1943 року німецька адміністрація запропонувала Л. П. Ткаченку із сім'єю (дружиною і двома дочками) евакуюватися з Полтави у Львів, а далі – у Відень. Проте він дійшов тільки до станції Радивилів і направився у м. Почаїв, до Лаври, куди був евакуйований німцями єпископ УАПЦ Полтавський і Лубенський Веніамін (С. В. Новицький). Зі слів на допиті можна зрозуміти, що у Л. Ткаченка були якісь сподівання на те, щоб влаштуватися при Почаївській лаврі. Але в останні місяці німецької окупації діяльність УАПЦ була обмеженою (а при радянській владі вони припинила існувати). За даними слідства, із вересня 1943 року по березень 1944 року Л. П. Ткаченко в будь-якій установі не працював. Життя за кордоном, яке обрали для себе деякі більш національно свідомі колишні викладачі педінституту, його не влаштувало. Він вирішив залишитися в Україні...

Після приходу радянських військ наприкінці березня 1944 року зареєструвався як учитель (мав довідку про те, що працював на посаді викладача полтавської сільськогосподарської школи). Тому 1.04.1944 року був призначений на посаду завідувача методичним кабінетом відділу освіти Почаївського району Тернопільської області, а з 22.04.1944 року – завідувачем відділу. Але при перевірці перед затвердженням на посаду був викритий і за-

триманий 12.05.1944 року.

Слідство рухалося за характерним для того часу сценарієм. Слідчі намагалися інкримінувати Ткаченкові статті, які «тягнули» чи не на найвищу міру покарання: участь у розправах над мирними жителями, зокрема насильницькому вивозі до Німеччини; зв'язок з організацією українських націоналістів (по жодному із цих звинувачень докази знайдені не були). Своєю чергою, звинувачуваний якимось намагався применшити рівень співробітництва із німецькою окупаційною владою (наприклад, «зменшити» посади, на яких працював; кількість статей у газеті тощо). Урешті-решт, слідство досягло більш-менш об'єктивних результатів.

21.10.1944 році на закритому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Полтавської області Л. П. Ткаченко за статтями 54-1«а», 54-10, ч.2 КК УРСР був засуджений до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та з конфіскацією всього належного йому майна (без права оскарження). Його подальшу долю встановити не вдалося (на наш запит у Головний інформаційно-аналітичний центр Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації надійшла відповідь № 34/5-132 від 25.01.2014 року про те, що він був направлений в один із таборів колишньої Комі АРСР, але до місця призначення не прибув – як часто траплялося, в'язні гинули ще на етапах до сталінських концтаборів).

Із супровідних матеріалів до справи видно, що вона переглядалася в 1955 році (очевидно, на предмет можливої реабілітації), та наприкінці 1993 року – органами прокуратури й обласним судом, яким Л. П. Ткаченко реабілітований за політичною статтею – знято звинувачення в антирадянській агітації (54-10, ч.2 КК), а по першій статті справа перекваліфікована на ст. 54-3 КК України (зносили з іноземною державою з ворожою метою), яка не дає права на реабілітацію. Як зазначають фахівці, якби перегляд справи відбувся не в пострадянський час, можливо б, Л. П. Ткаченко був би реабілітований повністю.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

- 1 *Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. – Справа 6482.*
- 2 *Архів ПНПУ імені В. Г. Короленка. Накази директорів за 1931–1941 рр.*
- 3 *Державний архів Полтавської області. – Ф. 1507. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3.*

ПРОХОРОВА ЛІДІЯ ІВАНІВНА

Народилася 18.01.1880 року в м. Полтава, у сім'ї інженера шляхів сполучення.

У 1898 році закінчила Віленську жіночу гімназію; у 1912 році – єдиний у Російській імперії вищий навчальний заклад для жінок – Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси (Бестужевські), історико-філологічне відділення, за спеціальністю «історія і географія»; у 1914 р. – однорічні педагогічні курси при Київському Учбовому окрузі по відділу географії з правом викладання в середніх навчальних закладах.

Трудову діяльність як учитель географії розпочала в 1913 році в Києві, у Жіночому комерційному училищі Київського товариства викладачів, де працювала до серпня 1915 року. У 1914–1916 роках викладала також у двох київських жіночих приватних гімназіях (О. Н. Яновської і А. В. Жекуліної).

З кінця 1916-го до початку 1918 року викладає географію у Петрограді (спочатку в Другому жіночому 4-класному училищі, потім – Володимирському вищому початковому училищі).

Із початком революційних подій разом із батьками переїжджає із Петрограда до Полтави, де викладає географію в школах міста: у 1918–1923 роках – у 9-й трудовій школі (спочатку заклад носив назву гімназії сумісного навчання), одночасно в 1920–1921 роках – у 5-й соціально-економічній школі; у 1923–1941 роках працювала в 3-й трудовій школі. На основі постанови ЦВК і РНК СРСР «Про введення персональних звань для вчителів» від 10.04.1936 року мала звання вчителя середньої школи. У роки німецької окупації Полтави не працювала. Після звільнення міста вже з 5.10.1943 року працює учителем географії та історії в 4-й середній школі, мала чудову характеристику якості викладання.

У зв'язку із відкриттям природничо-географічного відділу в Учителівському інституті при Полтавському державному педагогічному інституті Лідія Іванівна зарахована з 1.07.1946 року викладачем географії на погодинну оплату. Оскільки вона мала ще й історичну освіту, з 1.09.1946 року переведена як асистент на 0,5 ставки на новоутворену кафедру загальної історії та географії, де викладала курс загальної фізичної географії.

На цій посаді працювала впродовж двох навчальних років, випустивши один потік учителів природознавства та географії 5–7 класів. Оскільки в 1948 році набору на 1 курс стаціонарну природничо-географічного факультету Учителівського інституту не було, то з 1.09.1948 року переведена з 0,5 ставки на погодинну оплату за сумісництвом (продовжувала працювати в школі № 4 м. Полтави). Звільнена з роботи з 1.09.1949 року через від-

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ІЗ ЧАСУ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

сутність навантаження. У 1950 році залучалася для проведення вступних екзаменів із географії в Учительському інституті, і їй на 1950–1951 н.р. було заплановане навчальне навантаження 188 годин (із погодинною оплатою, поза штатом).

На жаль, подальшу долю Л. І. Прохорової з'ясувати не вдалося. Її батько помер під час окупації Полтави, а прямих нащадків у неї не було.

НІКІТЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

Наталія Іванівна Нікітенко народилася 12 липня 1920 року у сім'ї дрібного службовця в селі Хрестище Костянтинівського повіту Полтавської губернії (її батько був бухгалтером, мав прізвище Микитенко).

Середню освіту здобула упродовж 1929–1938 років у містечку Сватове на Луганщині. У 1938 році вступила на перший курс географічного факультету Харківського університету, де встигла закінчити три курси до початку війни. Водночас в університеті закінчила курси медичних сестер.

З 1 вересня 1941 року по 25 липня 1942 року Н. І. Нікітенко працювала учителем географії у м. Сватове. З липня 1942 року по січень 1943 року перебувала на окупованій німецькими військами території. Після визволення Луганщини від окупантів, у лютому 1943 року Наталія Іванівна добровільно вступила до лав радянської армії, була учасницею бойових дій у складі Третього Українського та Першого Білоруського фронтів (як медична сестра кінно-санітарної роти). Мала цілу

низку нагород. У листопаді 1944 року демобілізована з діючої армії у зв'язку з хворобою.

Упродовж грудня 1944 – вересня 1945 років Н. І. Нікітенко працювала учителем географії, фізики та математики ремісничого училища № 11 в селищі Нижня Дуванка Сватівського району (тоді – Ворошиловградської області).

З вересня 1945 року продовжила навчання у Харківському університеті, який закінчила в 1946 році з кваліфікацією «Економіко-географ. Викладач».

За розподілом, після закінчення університету Н. І. Нікітенко була направлена на роботу до Роменської залізничної середньої школи № 34 Сумської області, з якої звільнилася 25 серпня 1947 року у зв'язку з позитивним рішенням щодо її заяви про роботу на 0,75 ставки у Полтавському педагогічному інституті імені В. Г. Короленка (де 1946 року був відкритий природничо-географічний відділ при Учительському інституті).

Трудовий шлях у нашому навчальному закладі Н. І. Нікітенко розпочала з 1 вересня 1947 року на кафедрі загальної історії та географії. У різні роки викладала курси картографії, географії СРСР і України, географії зарубіжних країн, вела польові й педагогічні практики для студентів природничо-географічного відділу Учительського інституту (як підрозділу ПДІІ імені В. Г. Короленка).

Мала позитивні характеристики керівництва Інституту, була депутатом Полтавської міської ради.

У зв'язку із закриттям у грудні 1951 року Учительського інституту й припиненням підготовки в ньому вчителів природознавства та географії 5–7 класів, Н. І. Нікітенко була призначена керівником відділу педагогічної практики інституту й переведена на кафедру загальної історії на 0,5 ставки (наказ від 11.12.1951 року). На цій посаді вона пропрацювала до кінця 1952–1953 н.р., і наступні півроку працювала тільки керівником педпрактики. З 21.01.1954 року звільнена з посади керівника педпрактики (у зв'язку зі скороченням посади) й призначена на посаду асистента кафедри педагогіки з навантаженням 0,5 ставки. На цій кафедрі продовжувала займатися педпрактиками упродовж 1954–1958 років (у першій половині 1958 року працювала на ставку, проводячи ще й практичні заняття з педагогіки). Із 1953 року Н. І. Нікітенко розпочинає роботу над кандидатською дисертацією зі спеціальності «економічна географія СРСР».

У другій половині 1950-х років, бажаючи працювати викладачем географії, подає заяви у низку географічних факультетів ВНЗ (Одеського, Кіровського, Красноярського, Чернівецького). 1 вересня 1958 року Н. І. Нікітенко звільняється з Полтавського педінституту імені В. Г. Короленка у зв'язку з обранням за конкурсом на посаду викладача кафедри географії Бійського педагогічного інституту, де вона працювала до 1960 року. Упродовж

1960 – 1968 років Н. І. Нікітенко працювала викладачем, доцентом кафедри економічної географії Південно-Сахалінського педагогічного інституту. У 1966 році у Пермському держуніверситеті Н. І. Нікітенко успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Розвиток і розміщення харчової промисловості Полтавської області» на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю «економічна географія СРСР».

У 1976 році Н. І. Нікітенко повертається до Полтави, де працює на посаді доцента кафедри економічної географії та економічної історії Полтавського кооперативного інституту. За сумісництвом як погодинник Н. І. Нікітенко викладала курс економічної географії СРСР студентам історичного факультету Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка упродовж 1976–1985 років, приймала вступні іспити з географії в абітурієнтів-істориків.

Померла Н. І. Нікітенко 23 вересня 2000 року у віці 80 років. Похована у місті Полтава.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

СПИСОК НАЙВАЖЛИВІШИХ ПУБЛІКАЦІЙ ШТАТНИХ
ВИКЛАДАЧІВ-ГЕОГРАФІВ ПНПУ

ПІДРУЧНИКИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Топузов О. М. Загальна методика навчання географії : підручник / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, **Л. П. Вішнікіна**. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с. (Затверджено МОНМС України, лист № 1/11-11996 від 20.07.2012 р.)

ПОСІБНИКИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Олійник Я. Б. Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у ХХ столітті. Навчальний посібник для ВНЗ / Я. Б. Олійник, С. М. **Шевчук** / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2010. – 240 с.
- Олійник Я. Б. Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у ХХ столітті: навчальний посібник / Я. Б. Олійник, С. М. **Шевчук**. – К.: ВГЛ «Обрії», 2011. – 168 с. (13,5 д.а.)
- Самойленко В.М. Навчання географії : Понятійно-термінологічний словник (з грифом МОН України) / В.М.Самойленко, Я.Б.Олійник, **Л.П.Вішнікіна**, І.О.Діброва. – К.: Ніка-Центр, 2014. – 352 с.

ПРОГРАМИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Топузов О. М. Методика навчання географії / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, **Л. М. Булава**, **Л. П. Вішнікіна**. Навчальна програма. – Київ-Полтава: Інститут педагогіки АПНУ, Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, 2009. – 32 с.

ПІДРУЧНИКИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Булава Л. М. Загальна географія. [підручник для 6 кл. загальноосв. навч. закл.] / **Л. М. Булава**, **О. М. Мащенко**, В. Р. Ільченко. – Полтава : “Довкілля-К”, 2006. – 224 с.
- **Булава Л. М.** Фізична географія України. 8 клас : підручник для загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Булава. – Харків : Видавництво «АН ГРО плюс», 2008. – 224 с.: іл.
- Довкілля-5. Екологія. Природознавство. Підр. для учнів 5 класу середніх загальноосвітніх шкіл / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава : ПОПОПП, 1997. – 124 с.
- Довкілля-5: підр. для учнів 5 класу / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава : ПОПОПП, 2000. – 108 с.
- Довкілля-6. : підр. для учнів 6 класу. Основні системи природи. Ч.2. / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава : ПОПОПП, 2000. – 84 с.
- Ільченко В. Р. Довкілля-5. Підручник для 5 класу / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, **Л. М. Булава**, **О. М. Мащенко**. – Полтава : ПОІППО, 2000. – 108 с.
- Ільченко В. Р. Природознавство. Підручник для учнів 5 класу. – [вид. 2-ге, доп. і перероб.]. / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, **Л. М. Булава**. – К.: Генеза, 2004. – 194 с.
- Ільченко В. Р. Природознавство: [підручник для учнів 5-го класу середньої загальноосвітньої школи] / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, **Л. М. Булава**. – К.: Генеза, 1999. – 176 с.
- Ільченко В. Р. Природознавство. Довкілля. [підручник для 5 кл. загальноосв. навч. закл.]. / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, **Л. М. Булава**. – Полтава : Довкілля-К, 2005. – 160 с.
- Топузов О.М. Географія: Підручник для 6 класу (з грифом МОН України) / О.М. Топузов., Т.Г. Назаренко, О.Ф. Надтока, **Л.П. Вішнікіна**, **Шуканова А.А.** . – К.: ДНВП «Картографія», 2014. – 320 с.

ПОСІБНИКИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Булава Л. М. Географія. 6 клас. [Педагогічний програмний засіб для загальноосвітніх навчальних закладів. Версія 1.0.]: Змістовне й методичне забезпечення **Л. М. Булави, О. М. Мащенко, В. Р. Ільченко**. – К. : ЗАТ «Транспортні системи» – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).
- **Булава Л. М.** Рідний край (географія та краєзнавство) : посібник для учнів 5 класу. Допущено Міністерством освіти України / [Л. М. Булава, В. М. Булига, О. М. Галус та ін.]; за ред. О. Я. Скуратовича. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 96 с.
- Географія. 10 клас. Збірник завдань для проведення моніторингу якості загальної середньої освіти за результатами навчання учнів в основній школі / О. Ф. Надтока, **Л. П. Вішнікіна**, Н. І. абуга, Н. А. Дяченко. – К. : ТОВ «Центр навчально-методичної літератури», 2013. – 36 с. (українське та російське видання) (5 д.арк., особ. внесок 1, 3 др. арк.)
- Довкілля-5. Вип.2. Навч. посібн. з інтегрованого курсу для учнів 5 класу за експеримент. програмами / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава : ПОППОПП, 1995. – 72 с.
- Довкілля-6. Вип.3. Навч. посібн. з інтегрованого курсу для учнів 6 класу за експеримент. програмами / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава : ПОППОПП, 1995. – 76 с.
- Методика навчання географії материків і океанів: [навчально-методичний посібник для вчителів географії та студентів педагогічних вищих навчальних закладів] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, **Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова, В. М. Самоїленко**. – К. : ДНВП «Картографія», 2011. – 128 с.
- Топузов О. М., Назаренко Т. Г., Надтока О. Ф., **Вішнікіна Л. П., Шуканова А. А., В. М. Самоїленко**. Географія. Зошит для практичних робіт. 6 клас. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 46 с.
- Топузов О. М., Назаренко Т. Г., Надтока О. Ф., **Вішнікіна Л. П., Шуканова А. А., Самоїленко В. М.** Географія. Зошит для практичних робіт. 7 клас. – К. : ДНВП «Картографія», 2011 (2014). – 40 с.
- Топузов О. М., Назаренко Т. Г., Надтока О.Ф., **Вішнікіна Л. П., Шуканова А. А., Самоїленко В. М.** Методика навчання географії материків і океанів. Навчально-методичний посібник для вчителів географії та студентів педагогічних вищих навчальних закладів. – К. : ДНВП «Картографія», 2011. – 128 с. (всього 15,06 др. арк.)
- Топузов О. М., Назаренко Т. Г., Надтонка О. Ф., **Вішнікіна Л. П., Капіруліна С. Л., Самійленко В. М., Шуканова А. А.** Посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання та проведення підсумкової контрольної роботи з географії у 11-х класах загальноосвітніх навчальних закладів – К.: ДНВП «Картографія», 2011. – 128 с.
- Географія. Зошит для практичних робіт. 8 клас: [навч. посіб.] / О.М. Топузов, Т.Г. Назаренко, О.Ф. Надтока, **Л.П. Вішнікіна, Шуканова А.А.** та ін. – К. : ДНВП «Картографія», 2014. – 32 с.

ПРОГРАМИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ З ГРИФОМ МОН

- Бабченко Г. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Природознавство, 5 клас. / Г. Бабченко, **Л. Булава**, Т. Васютіна та інші. – К. : Шкільний світ, 2001. – 24 с.
- Булава Л. М. Географія, 7-9 класи: Програми для вчителів, які викладають географію після вивчення інтегрованого курсу «Довкілля» / **Л. М. Булава, О. М. Мащенко**. – Полтава : ПОППОПП, 2000. – 52 с.
- **Булава Л.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія, 5 – 10 класи. / Л. Булава, Й. Гілецький, Т. Гільберт та інші. – К. : Шкільний світ, 2001. – 221 с.
- Булава Л. М. Географія. 7-8 класи. / **Л. М. Булава, О. М. Мащенко** // Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Природознавство, 1-11 класи. – Полтава: “Довкілля”, 2003. – С.137-167.
- Булава Л. М. Програми факультативів і спецкурсів з географії та основ економіки / **Л.М. Булава, М.І. Карлін, Л.І. Круглик** та інші. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 136 с.
- Ільченко В. Р. Природознавство. Програма для учнів V класу / Укладачі: В. Р. Ільченко, **Л. М. Булава, К. Ж. Гуз** // Інформаційний збірник Міністерства освіти. – 1997. – № 7. – С.3-6.
- Програма для середньої загальноосвітньої школи. Природознавство / Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – К. : Перун, 1996. – 200 с.
- Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Природознавство . Довкілля. Географія. /Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., **Мащенко О. М.** – Полтава: «Довкілля-К», 2003. – 204 с.

МОНОГРАФІЇ

- Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Полтавська область / **Л. М. Булава, Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук** та інші. / за заг. ред. В. О. Пашенка, М. І. Степаненка, Б. В. Гола. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2008. – 476 с.
- Дефініції дидактики географії : понятійно-термінологічний словник (електронна версія) / В. М. Самойленко, **Л. П. Вішнікіна**, І. О. Діброва. – К. : Ніка-Центр, 2013. – CD (214 Мб). – 334 с. (28,8 др. арк.)
- Джаман М. О., **Єрмаков В. В., Смирнова В. Г.** Суспільно-географічні процеси на території Полтавського історико-географічного краю у період формування індустріального суспільства: Монографія / під ред. М. О. Джамана. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 231 с.
- Дидактика географії : монографія (електронна версія) / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, **Л. П. Вішнікіна**, І. О. Діброва. – К. : Ніка-Центр, 2013. – CD. – 570 с. (49,2 др. арк.)
- Регіональна екологічна мережа Полтавщини / О. М. Смоляр, **Л. М. Булава**, Н. О. Стецюк та інші. – Полтава, Верстка, 2010. – 204с. (13,9 др. арк.)
- **Шевчук С. М.** Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С. М. Шевчук. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 270 с. (16 д.а.)
- Самойленко В.М. Дидактика географії : Монографія / В.М.Самойленко, О.М.Топузов, **Л.П.Вішнікіна**, О.Ф.Надтока, І.О.Діброва. – К.: Педагогічна думка, 2014. – 586 с.
- **Федій Олександр.** Формування демографічних понять у процесі навчання економічної і соціальної географії : монографія / **Олександр Федій.** – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 139 с.
- Довкілля Полтавщини. Монографія. Колектив авторів / За загальною редакцією Голика Ю.С., Ілляш О.Е. – Полтава: Копі-центр, 2014. – 256 с. (особистий внесок **Л.М. Булави**: с.26-50, 175-180)
- Булава Л.М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1914 – 2014 роки) : Монографія / **Л.М.Булава, С.М.Шевчук**, О.М.Мащенко / Міністерство освіти і науки України, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2014. – 158 с.

ПІДРУЧНИКИ Й ПОСІБНИКИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ БЕЗ ГРИФУ МОН

- **Булава Л. М.** Біогеографія з основами екології: навчальний посібник для студентів / Л. М. Булава. – Полтава: ПДПУ імені В. Г. Короленка, 2005. – 48 с.
- **Булава Л. М.** Внутрішні води України. Навчальний посібник для вивчення теми курсу «Фізична географія України» / Леонід Миколайович Булава. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – 20 с.
- **Булава Л. М.** Державний екзамен з географії. Навчальний посібник для підготовки до державного екзамену бакалавра / Л. М. Булава, Л. П. Вішнікіна, О. М. Мащенко. – Полтава : ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2007. – 32 с.
- **Булава Л. М.** Клімат України: посібник для студентів-географів і вчителів / Л. М. Булава. – Полтава : ПДП імені В. Г. Короленка, 1994. – 22 с.
- **Булава Л. М.** Методика викладання фізичної географії України : посібник для вчителів / Л. М. Булава, О. М. Мащенко. – Полтава : Полтавський інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1994. [У 5-ти випусках].
- **Булава Л. М.** Методичні рекомендації до проведення польової практики з географії ґрунтів / Л. М. Булава, Н. О. Смоляр. – Полтава : ПДПУ, 2003. – 28с.
- **Булава Л. М.** Методичні рекомендації щодо підготовки курсових і кваліфікаційних робіт з географії / Л. М. Булава. – Полтава : ПДПУ імені В.Г. Короленка, 2009. – 24с.
- **Булава Л. М.** Нумізмати́ка і боністи́ка з основами теорії та історії грошей : навчальний посібник для студентів / Л. М. Булава. -- Полтава : ПДПУ, 2006 – 80 с.
- **Булава Л. Н.** Физическая география СССР: Общй обзор. Европейская часть. Кавказ: Методические рекомендации для студентов по выполнению лабораторных работ и самостоятельных заданий / Л.Н. Булава, Ю. Т. Карандеев. – Кривой Рог: КГПИ, 1991. – 40 с.
- **Вішнікіна Л. П.** Впровадження навчальних моделей у методичний апарат шкільного підручника з географії / **Л. П. Вішнікіна** // Інститут педагогіки АПН України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – К. : ПТЗО, 2009. – 36 с.
- Державний екзамен із циклу психолого-педагогічних дисциплін з методикою навчання географії : навчально-методичний посібник / **Л. П. Вішнікіна**, А. В. Хоменко, А. С. Харченко, А. В. Ткаченко. – Полтава : ПНПУ, 2010. – 67 с.
- Самойленко В.М. Методика навчання географії : Навчальний посібник-практикум / В.М.Самойленко, **Л.П.Вішнікіна**, **Т.С.Япринець.** – Полтава: ПП Шевченко, 2014. – 190 с.

- **Кушнір Л. М.** Географія населення : навчальний посібник / Л. М. Кушнір . – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2010. – 152 с.
- **Кушнір Л. М.** Географія рідного краю (економіко-географічна характеристика Полтавської області): посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПДПУ, 2008. – 60 с.
- **Кушнір Л. М.** Демографія та етнографія України : навчальний посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2010. – 156 с.
- **Кушнір Л. М.** Історія географічних відкриттів і досліджень : навчальний посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2009. – 31 с.
- **Кушнір Л. М.** Методичні рекомендації до вивчення лекційного курсу, виконання практичних робіт, самостійної та індивідуальної роботи для студентів I курсу історичного факультету з курсу «Демографія» / Л. М. Кушнір, М. С. Лихман, О. С. Швець. – Полтава : Ciclon Print, 2007. – 96 с.
- **Кушнір Л. М.** Методичні рекомендації до вивчення лекційного курсу, самостійної роботи з навчальної дисципліни за вибором «Демографія» студентами III курсу / Л. М. Кушнір, М. С. Лихман. – Полтава: Ciclon Print, 2007. – 26 с.
- **Кушнір Л.М.** Методичні рекомендації до виконання лабораторних занять та самостійної роботи з курсу «Економічна та соціальна географія України». /Л. М. Кушнір. – Полтава: АСМІ, 2003. – 59 с.
- **Кушнір Л. М.** Методологічні засади суспільної географії : навчальний посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2010. – 128 с.
- **Кушнір Л. М.** Основи теорії суспільної географії. Навчальна програма, плани лабораторних робіт та методичні рекомендації до самостійної та індивідуальної роботи для студентів II курсу / Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук. – Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2008. – 38 с.
- **Кушнір Л. М.** Основи туризму : навчальний посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2009. – 30 с.
- **Кушнір Л. М.** Програма учбової польової практики студентів IV курсу історичного факультету (економічна та соціальна географія) / Л. М. Кушнір. – Полтава: АСМІ, 2003. – 16 с.
- **Кушнір Л. М.** Суспільна географія України : навчальний посібник / Л. М. Кушнір. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2010. – 236 с.
- **Мащенко О.М.** Методика навчання природознавства : навчальний посібник / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : ПНПУ, 2013. – 63 с.
- **Мащенко О. М.** Гідрологія та геоморфологія : навчально-методичний посібник / О.Мащенко, Т. Япринець. – Полтава : ПДПУ, 2009. – 76 с.
- **Мащенко О. М.** Загальне землезнавство : навчальний посібник / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : ПНПУ, 2010. – 62 с.
- **Мащенко О. М.** Метеорологія та кліматологія : навчально-методичний посібник / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : Друкарська майстерня, 2009. – 42 с.
- **Мащенко О. М.** Метеорологія та кліматологія : навчальний посібник / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : ПНПУ, 2010. – 72 с.
- **Мащенко О. М.** Основи ландшафтознавства : навчальний посібник / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : ПНПУ, 2010. – 86 с.
- **Мащенко О. М.** Шкільний курс природознавства та методика його викладання : навчальний посібник для студентів спеціальності «географія» / Ольга Миколаївна Мащенко. – Полтава : Вид-во ПДПУ, 2005. – 66 с.
- Методичні рекомендації щодо написання курсових і дипломних робіт з циклу географічних дисциплін / Укладач **Л. М. Булава**. – Полтава : Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка, 2002. – 28 с.
- **Федій О. А.** Методичні рекомендації по виконанню завдань польової практики зі спортивного туризму та орієнтування / Олександр Анатолійович Федій. – Полтава : Друкарня ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. – 20 с.
- Геоелементіка (курс лекцій) / **О.А. Федій**. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 68 с.
- **Вішнікіна Л. П.** Фізична географія материків та океанів : навчально-методичний посібник / **Л. П. Вішнікіна, Т.С. Япринець**. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2010. – 92с.
- **Шевчук С. М.** Взаємодія суспільства та природи : навчально-методичний посібник / С. М. Шевчук. – Полтава : ПДПУ імені В. Г.Короленка, 2009. – 51 с.
- **Шевчук С. М.** Історична географія : навчально-методичний посібник / С. М. Шевчук. – Полтава : Друкарська майстерня, 2010. – 57 с.
- **Шевчук С. М.** Основи екології : навчально-методичний посібник / С. М. Шевчук. – Полтава : ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2009. – 46 с.
- **Шевчук С. М.** Основи теорії суспільної географії : навчально-методичний посібник /

С. М. Шевчук. – Полтава : Друкарська майстерня, 2010. – 47 с.

- **Шуканова А. А.** Суспільна географія регіонів і країн. Методичні рекомендації з освоєння дисципліни для студентів III-IV курсу спеціальності 6.040104 Географія / А. А. Шуканова. – Полтава, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2011. – 41 с.

ПІДРУЧНИКИ Й ПОСІБНИКИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ БЕЗ ГРИФУ МОН

- **Булава Л. М.** Географія Полтавської області: Посібник для учнів 8–9 класів / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1996. – 56 с.
- **Булава Л. М.** Географія Полтавської області: Посібник для учнів 8-9 класів [видання 2-ге, доп. і переробл.] / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський обл. інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1999. – 56 с. (Серія: Бібліотека учителя XXI століття).
- **Булава Л. М.** Географія рідного краю. Кременчуцький район : навчальний посібник для учнів 5 класу / Л. М. Булава. – Полтава : ІМЦ «Наукова зміна», 1996. – 80 с.
- **Булава Л. М.** Географія рідного краю: навчальний посібник для учнів 5 класу шкіл міста Полтави / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1995. – 65 с.
- **Булава Л. М.** Географія рідного краю : підручник для учнів 5 класу / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1996. – 72 с.
- **Булава Л. М.** Географія своєї області. Полтавщина : посібник для учнів (додаток до краєзнавчого атласу). – Полтава : “Оріяна”, 2004. – 28 с.
- **Булава Л. М.** Географія України (Фізична географія) : навчальний посібник для учнів 8 класу / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський і-т післядиплом. освіти пед. Працівн., 1998. – 124 с.
- **Булава Л. М.** Географія України. 9 клас : методичні рекомендації для підготовки до екзамену / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський ін.-т післядиплом. освіти пед. працівн., 1998. – 72 с.
- **Булава Л. М.** Географія України. Практичні і самостійні роботи. Роздаткові дидактичні матеріали : методичний посібник / Л. М. Булава. – Полтава : ІМЦ «Наукова зміна», 1997. – 36с.; додатки (комплект роздаткових дидактичних матеріалів).
- **Булава Л. М.** Географія. Типові задачі і практичні завдання : методичні рекомендації / Л. М. Булава. – Полтава: ІМЦ «Наукова зміна», 1996. – 24 с.
- **Булава Л. М.** Готуємось до географічних олімпіад (шкільних, районних, обласних). Навчально-методичний посібник / Л. М. Булава. – Харків : Видавнича група «Основа», 2008. – 176 с.
- **Булава Л. М.** Економічна та соціальна географія світу: [навчальний посібник для учнів 10 класу]. / Л. М. Булава. – Полтава : Полтавський обл. інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1999. – 72 с.
- **Булава Л. М.** Економічна та соціальна географія України : навчальний посібник для учнів 9 класу / Булава Л. М., Нагорнюк М. П. – Полтава : Полтавський обласний інститут післядипломної освіти пед. працівників, 1999. – 84 с. [1-ше видання]. (Розроблений методичний апарат посібника, зміст тем 1-2 розділу I, теми 1 розділу II; розділів III і IV).
- **Булава Л. М.** Економічна та соціальна географія України : навч. посібник для учнів 9 класу / Л. М. Булава, М. П. Нагорнюк – Полтава : ПОППО, 2000. – 104 с. [2-ге вид., доп. і переробл.].
- **Булава Л. М.** Методичний посібник щодо підготовки і захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН / Л. М. Булава, Л. М. Кушнір, О. А. Федій; за ред. Л. М. Булави. – Полтава : ПОЦНТТУМ, 2008. – 48 с.
- **Булава Л. М.** Методичні рекомендації по використанню краєзнавчого матеріалу в курсі фізичної географії (на прикладі Кривбасу) : посібник для вчителів / Л. М. Булава. – Кривий Ріг: КДПІ, 1990. – 17 с.
- **Булава Л. М.** Рідний край. Географія та краєзнавство (Полтавщина) : навч. пос. для учнів 5 класу. [2-ге вид., доп. й перероб.] / Л. М. Булава. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2002. – 104 с.
- **Булава Л. М.** Рідний край. Географія та краєзнавство. Навчальний посібник для учнів 5 класу шкіл Полтавської області / Л. М. Булава. – Полтава : ТОВ «АСМІ» 1997. – 96 с.
- **Булава Л. М.** Фізична географія України. 8 клас. Дидактичні матеріали для формування предметної компетентності учнів. – Харків : Вид. група «Основа», 2009. – Частина 1. – 80 с.; частина 2. – 112 с. (Б-ка журн. «Географія»; Вип. 6 (66)).
- **Булава Л. М.** Фізична географія України : навчальний посібник для учнів 8-9 класів / Л. М. Булава. – Полтава: Полтавський ін-т післядипломної освіти пед. працівників,

1997. – 88 с.

- Зошит та щоденник досліджень з природознавства. Навч. посібн. для 5 класу загальноосвітньої школи / **О. М. Мащенко**, О. Г. Ільченко, К. Ж. Гуз. – Полтава : ПОІПОПП, 2003. – 68 с.
- Методика вивчення курсу «Природознавство» («Довкілля») у 5-6 класах : навч.-метод. посіб. / В. Р. Ільченко, О. Г. Ільченко, **О. М. Мащенко** та ін. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 168 с.
- Методика викладання інтегрованого курсу з природознавства в 5 класі : посіб. для учителів / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, О. Г. Ільченко, **О. М. Мащенко**. – Полтава : ПОІПОПП, 1997. – 204 с.
- Методика викладання інтегрованого курсу з природознавства в 6 класі : пос. для учителів / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, О. Г. Ільченко, **О. М. Мащенко**. – Полтава : ПОІПОПП, 1998. – 196 с.
- Методика викладання курсу "Природознавство. Довкілля" в 5-6 класах / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз, В. С. Коваленко, **О. М. Мащенко**. – Полтава : Видавництво "Довкілля - К", 2005. – 144с.
- Природознавство. Довкілля. Зошит та щоденник досліджень. Навчальний посібник для учнів 5 класу. – Частина І. / О. Г. Ільченко, **О. М. Мащенко**, К. Ж. Гуз. – Полтава; Вид-во "Довкілля - К", 2005. – 64 с.
- Соціально-економічна географія світу в структурно-логічних конспектах: Навчально-методичний посібник для учнів, абітурієнтів та вчителів / **Л. П. Вішнікіна, О. А. Федій**. – Полтава: АСМІ, 2000. – 63 с.
- Щоденник досліджень та зошит з довідки. Навч. посібн. для учнів 5 класу загальноосвітньої школи / **О. М. Мащенко**, О. Г. Ільченко, К. Ж. Гуз. – Полтава : ПОІПОПП, 2000. – 76 с.

СЛОВНИКИ Й ДОВІДНИКИ

- **Кушнір Л. М., Лихман М. С.** Демографія. Словник-довідник / Л. М. Кушнір, М. С. Лихман. – Полтава : CiclonPrint, 2007. – 40с.
- **Кушнір Л. М.** Словник термінів і понять з економічної та соціальної географії : посібник / **Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук**. – Полтава : Друкарська майстерня, 2009. – 63 с.

НАУКОВІ Й НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ВИДАННЯ З ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА

- Білоусько О. Полтавщина: Природа. Традиції. Культура / О. Білоусько, **Л. Булава**, А. Славущий та інші. – Полтава : Оріяна, 2007. – 104 с. , іл.
- **Булава Л. М.** Про походження географічних назв Полтавщини / Л. М. Булава, В. Н. Жук // Постметодика : науково-метод. журнал Полтавського ін-ту післядипломної освіти пед. працівників. – 1994. – №3(7). – С. 30-34 (початок); 1995. – №2(9). – С. 46-49 (закінчення).
- **Булава Л. Н.** Физико-географический очерк территории Криворожского горнопромышленного района / Л.Н. Булава. – Кривой Рог: КГПИ, 1990. – 125 с. / Рукопись депонирована в УкрНИИНТИ 2.11.1990 г., № 1808-Ук90.
- Диканщина. Історичний нарис / **Л. М. Булава** та інші. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – 560 с. + 64 с. вкл. (65, 9 др. арк.)
- Пасічний Г. В. Фізична та економічна географія Дніпропетровської області : посібник для вчителів / Г. В. Пасічний, Л. М. Булава, А. С. Горб та інші. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992. – 188 с.
- Полтавська область : природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / [Аліман М. В., Андрієнко В. В., **Булава Л.М.** та ін.] ; за ред. К. О. Маца. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1998. – 336 с., іл. + вкл.

КАРТОГРАФІЧНІ ТВОРИ

- **Булава Л. М.** Полтавська область. Комплект контурних карт і довідкових матеріалів з географії / Л. М. Булава, С. С. Бульба (довідкові матеріали); В. Є Любченко (розробка карт). – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1996. – 4 с.
- Полтавська область : Географічний атлас : Моя мала Батьківщина / М-во освіти і науки України, Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – / [Голова ред. кол. **Л. М. Булава** ; відп. ред. Т. В. Погурельська]. – К. : ТОВ «Видавництво «Мапа», 2004. – 20 с.

НАЙВАЖЛИВІШІ СТАТТІ В НАУКОВИХ ВИДАННЯХ

- Булава Л. Методичні рекомендації щодо організації олімпіад з географії / Л. Булава // Географія та основи економіки в школі. – 2008. – № 5. – С. 37-44; № 6. – С. 31-42.
- Булава Л. М. Підготовка до конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН (секція географії) / Л. М. Булава // Географія. Науково-методичний журнал. – 2008. – № 19(119). – Методичний банк, внесок №41-й. – 16 с.
- Булава Л. М. Підготовка майбутніх учителів географії до формування міжпредметних компетентностей учнів / Л. М. Булава // Імідж сучасного педагога. – № 4(93). – 2009. – С. 31-35.
- Булава Л. М. Про типовий план вивчення природних зон. 8 клас / Л. М. Булава, О. М. Мащенко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 1(534) – С. 6-9.
- Булава Л. М. Рельєф. Геологічна будова. Корисні копалини. 8 клас / Л. М. Булава // Географія. [Науково-методичний журнал]. – 2005. – № 13-14. – С. 2-25.
- Булава Л. М. Турнір як форма організації позакласної роботи з географії / Л. М. Булава, О. М. Мащенко // Географія. Науково-методичний журнал. – 2009. – № 6(130). – С. 2-7.
- Булава Л. Н. Ландшафтно-индикационные исследования формирования растительности отвалов Кривбасса / Л. Н. Булава // Растения и промышленная среда : сб. науч. трудов. – Свердловск, 1990. – С. 148-154.
- Джаман М. О., Єрмаков В. В. Регіональний економічний простір у період розвитку капіталізму // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. – Випуск 7 (28). – Ч.І. – Редкол.: відп. ред., д.е.н., проф. Герасимчук З.В. – Луцьк, 2010. – С. 185-197.
- Джаман М. О., Єрмаков В. В. Ретроспективні особливості формування системи розселення на території історико-географічного краю Полтавщини // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 58. – С. 91-103.
- Джаман М. О., Єрмаков В. В. Формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва Полтавського історико-географічного краю після селянської реформи 1861 року // Часопис соціально-економічної географії. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2008. – Вип. 4 (1). – С. 87-95.
- Єрмаков В. В. Промислово-географічні процеси у період формування індустріального суспільства // Географія та туризм : наук. зб./ ред.кол.: Я. Б. Олійник (відп.ред.) та ін. – К.: Альтерпрес, 2013. – Вип. 25. – С. 263-273.
- Єрмаков В. В. Просторово-часові особливості формування поселенської мережі Полтавського ІПК // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 824. – Геологія-географія-екологія. – Вип. 29 (2008). – С. 105-111.
- Єрмаков В. В. Розміщення кустарних промислів Полтавщини після селянської реформи 1861 року // Географія та туризм: наук. зб./ Ред.кол.: Я.Б. Олійник (відп.ред.) та ін.. – К. : Альтерпрес, 2013. – Вип. 24. – С. 223-232.
- Кушнір Г. Л. Философский, педагогический и краеведческий аспекты категории «знание» / Г. Л. Кушнір // Уральский научный вестник. – Серия: Педагогические науки, Психология и социология, Физическая культура и спорт. – 2013. – №23 (71). – С. 24 – 28.
- Кушнір Л. М. Історичні віхи та навчальні проблеми вітчизняної регіональної економічної політики / Л. М. Кушнір // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – Серія «Економічні науки». – №2 (27), Травень 2008 р. – С. 30 – 36.
- Кушнір Л.М. Особливості сучасної галузевої структури господарства Полтавської області. / Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук // Географія та сучасність. Науковий вісник Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2009. – Вип. 21. – С. 45 – 54.
- Кушнір Л. М. Про географічне положення Більського городища / Л. М. Кушнір, Л. Л. Кушнір // Полтавський археологічний зб. – 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень) : збірник наукових праць / від. ред. Супруненко О.Б. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 105 – 120.
- Кушнір Л. М. Проблеми комплексно-пропорційного розвитку економіки регіону / Л. М. Кушнір // Єврорегіон Буг: проблеми і перспективи транскордонного співробітництва. – Луцьк, 1996. – С. 105 – 111.
- Кушнір Л. М., Шевчук С. М. Історико-географічні особливості розвитку господарського комплексу Полтавського регіону. / Л. М. Кушнір, Л. Л. Кушнір, С. С. Ніколенко // Часопис соціально-економічної географії. – Харків. – 2009. – № 10. – С. 8 – 17.
- Мащенко О. М. Ландшафтно-мелиоративное районирование Сумской области / О. Мащенко // Физическая география и геоморфология. Республиканский междуведомств. научн. сборник. – Вип.34. – 1987. – С. 65-69.

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1914–2014 РОКИ)

- **Мащенко О. М.** Природно-сільськогосподарські райони Сумської області / О. М. Мащенко // Вісник Київського університету. Географія. - 1988. - Вип. 30. - С.17-22
- **Мащенко О. М.** Технологія систематизації знань інтегрованого курсу з природознавства у свідомості учнів 5-6 класів на підґрунті дидактичних тезаурусів / О. М. Мащенко // Теорія і практика інтеграції змісту освіти. Освітня програма "Довкілля". Зб. наук. праць. - Київ - Полтава: Довкілля-К. - 2004. - С. 93-103.
- **Мащенко О. М.** Формування ПНКС засобами фізичної географії / О. М. Мащенко // Формування природничо-наукової картини світу в учнів середньої школи. - К.: Ін-т педагогіки АПН, 2005. - С. 73 - 92.
- **Мащенко О. М.** Формування системи фізико-географічних знань у студентів географічних спеціальностей / О. М. Мащенко // Географія і сучасність. Зб. наук. праць НДПУ імені М.П. Драгоманова. - Вип. 7. - К.: 2002 - С.210-217.
- **Мащенко О.М.** Формування системи фізико-географічних знань школярів на основі загальних географічних закономірностей / **О.М.Мащенко, Л.М.Булава** // Постметодика. - 2014. - №3. - С.63-68.
- Олійник Я.Б. Методи вивчення наукових шкіл в історії української суспільної географії / Я. Б. Олійник, **С. М. Шевчук**// Часопис економічної та соціальної географії. - 2012. - С. 14-20.
- Олійник Я. Б. Наукові школи як об'єкт дослідження в історії географії / Я. Б. Олійник, **С. М. Шевчук** // Історія української географії. - Тернопіль, 2013. - Вип. 27. - С. 3 - 15.
- Олійник Я. Б. Регіональні аспекти розвитку методологічних основ суспільної географії в Україні у ХХ столітті / Я. Б. Олійник, **С. М. Шевчук** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: География. - 2011. - Т. 24 (63) № 2, часть 2. - С. 3 - 9.
- Олійник Я.Б. Теоретичні підходи до розуміння сутності наукової школи у географії / Я. Б. Олійник, **С. М. Шевчук** // Економічна та соціальна географія. Міжвідомчий науковий збірник. - К., 2011. - Вип. 61. - С. 79 - 89.
- Олійник Я. Б. Методологічні основи історико-наукових досліджень у суспільній географії (на прикладі вивчення наукових шкіл) / Я.Б. Олійник, **С. М. Шевчук** // Економічна та соціальна географія. Науковий збірник. - 2013. - Вип. 2 (67). - С. 3 - 12.
- **Самойленко В. М.** Створення та застосування тестів у навчанні географії / В.М. Самойленко, **Л. П. Вішнікіна** // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць. Випуск 32. - Кривий Ріг. - 2011. - С. 15-29.
- **Топузов О. М.** Компетентнісний підхід до навчання географії / О. М. Топузов, **Л. П. Вішнікіна** // Географія та основи економіки в школі. - 2011. - № 5. - С. 34-37.
- **Топузов О. М.** Комплексний навчально-методичний комплект шкільного курсу географії в системі особистісно орієнтованого навчання / О. М. Топузов, **Л. П. Вішнікіна** // Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць. Випуск 11 - К.: Педагогічна думка. - 2011. - С. 130-137.
- **Топузов О. М.** Методичні прийоми навчання географії / О. М. Топузов, **Л. П. Вішнікіна** // Географія та основи економіки в школі. - 2011. - № 6. - С. 33-36.
- **Обґрунтування змісту предметних географічних компетенцій учнів основної школи / О. М. Топузов, Л.П. Вішнікіна** // Географія та економіка в рідній школі. - 2014. - № 6 - С.39-44
- **Топузов О. М.** Результати засвоєння економічних знань учнями 9-10-х класів у процесі навчання географії в умовах вибору підручників / О. М. Топузов, **А. А. Шуканова** // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. - Випуск 7. - Полтава, 2010. - Серія «Педагогічні науки». - С. 23-29.
- **Топузов О. М.** Логіко-гносеологічний аналіз процесу формування демографічних понять / О. М. Топузов, **О. А. Федій** // Постметодика. - 2012. - № 3 (106). - С.51 - 56.
- **Федій О. А.** Методична система формування демографічних понять в учнів як засіб фундаменталізації знань про населення / О. А. Федій. - Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології - 2013. - № 6 (32). - С. 127-133.
- **Федій О. А.** Науковий контекст демографічних понять у методиці навчання економічної і соціальної географії / **О. А. Федій.** - Постметодика. - 2013. - № 2. - С. 37-40.
- **Федій О. А.** Системи сільського розселення Полтавської області : сучасний стан та перспективи формування / **О. А. Федій** // Географія і сучасність : [зб. наук. праць. - К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2010. - Вип. 21. - С. 100-108.
- **Федій О. А.** Формування демографічних понять засобами шкільного підручника з географії / // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол.; наук. ред. - О. М. Топузов]. - К. : Педагогічна думка, 2012. - Вип. 12. - 784 с. - С. 735-742.
- **Федій Олександр.** Територіальна організація сільського розселення Полтавської об-

ласті / **О. Федій** // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 16 (1). – С. 103-109.

- **Шевчук С. М.** Методологічні основи суспільно-географічного джерелознавства / С. М. Шевчук // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / ред. кол.: С.І.Іщук (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 57. – С. 45 – 52.
- **Шевчук С. М.** Розвиток методології суспільної географії в Україні у першій половині ХХ століття / С. М. Шевчук // Економічна та соціальна географія : наук. зб./ ред. кол.: С. І. Іщук (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 56. – С. 27 – 37.
- **Шевчук С. М.** Федір Матвієнко-Гарнага – видатний український економіко-географ і економіст / С. М. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-географічний часопис. – Тернопіль, 2006. – Вип.13. – С. 30 – 33.
- Олійник Я.Б. Наукові школи як об'єкт дослідження в історії географії / Я.Б. Олійник, **С.М. Шевчук** // Історія української географії. – Тернопіль, 2013. – Вип. 27. – С. 3 – 15.
- **Шуканова А.** Сакральні-наукові основи освітнього процесу / А. Шуканова, П. Шуканов // Імідж сучасного педагога. – Полтава, 2012. – № 3 (122). – С. 3-6 .
- **Шуканова А. А.** Психолого-дидактичні засади засвоєння економічних знань учнями у процесі навчання географії / А. А. Шуканова // Імідж сучасного педагога. – Полтава, 2009. – № 8-9 (97-98) – С. 122-126.
- **Шуканова А. А.** Самоосвітня діяльність вчителя географії / А. А. Шуканова // Імідж сучасного педагога. – Полтава, 2011. – № 8-9 (117-118). – С. 113-115.
- **Шуканова А. А.** Функціональна структура професійної компетентності вчителя географії в системі неперервної освіти / А.А. Шуканова // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон, наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2011. – Вип. 11. – С. 740-746 .

ПУБЛІКАЦІ В ІНШИХ ВИДАННЯХ

Булава Л. М. Концепція розвитку неперервної географічної освіти в Україні (в контексті проектів закону про вищу освіту / Л. М. Булава, **О. М. Мащенко** // Непрерывное географическое образование: новые технологии в системе высшей и средней школы : материалы IV международной научно-практ. конференции. – Гомель : ГГУ им. Ф.Скорины, 2013.- С. 62-64.

Вішнікіна Л. П. Педагогічне моделювання як основа проектування освітніх технологій / Л. П. Вішнікіна // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7-8 (86-87). – С. 80-84.

Джаман М. Управління розселенським процесом як чинник розвитку сільської місцевості (на прикладі Полтавської області) / Михайло Джаман, Олександр **Федій** // Часопис соціально-економічної географії : [зб. наук. праць Харківського нац. у-ту ім. В.Н. Каразіна]. – Х. : Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2010. – вип. 7 (2). – С. 81 – 85.

Єрмаков В. В. Закономірності динаміки промислової підсистеми господарства Полтавського регіону після селянської реформи 1861 року / В. В. Єрмаков // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – Тернопіль, 2005. – №2. – С. 82-84.

Заєц Т. С. Тестове оцінювання знань / Т. Заєц // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 4. – С. 12-16

Кушнір Л. Н. Особливості вивчення природокористування на регіональному рівні / Л. Н. Кушнір, С. Н. Шевчук // Непрерывное географическое образование. – Гомель : Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины, 2011 – С. 15-17.

Кушнір Г. Л. Формування краєзнавчо-туристичних знань у студентів природничих спеціальностей / Г. Л. Кушнір // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Методика навчання природничих дисциплін у вищій та середній школі» (ХХ КАРІШИНСЬКІ ЧИТАННЯ). – 29-30 травня 2013. – С. 203-205.

Кушнір Л. М. Суспільно-географічні особливості населення Полтавської області / Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук // Економічна та соціальна географія. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2010. – Вип. 60. – С. 79 – 89.

Кушнір Л. М. Сучасна Полтава / Л. М. Кушнір, Л. Л. Кушнір // Краєзнавство. Географія. Туризм. Серія «Шкільний Світ». – № 3 (584). – січень 2009. – С. 2 – 5.

Кушнір Л. М. Історико-географічні особливості заселення території Полтавщини / Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 20. – С. 119-124.

Кушнір Л. М., Шевчук С.М. Особливості рекреаційно-туристичної діяльності в Полтавській області / Л. М. Кушнір, С. М. Шевчук // Гуманітарний вісник. Наук.-географіч.

збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 186- 188.

Мащенко О. М. Інтегративний потенціал географічних знань в освітній галузі «Природознавство» шкільної освіти України / О. М. Мащенко, Л. М. Булава // Непрерывное географическое образование: новые технологии в системе высшей и средней школы. Материалы IV междуна. научно-практич. конференции. – Гомель : ГГУ им. Ф.Скорины, 2013. – С.165-168.

Мащенко О. М. Мотивація навчальної діяльності школярів в умовах особистісно-орієнтованого навчання / О. М. Мащенко // Збірник наукових праць ПДПУ. – вип. 5(38) Серія "Педагогічні науки". – Полтава: Вид-во "АСМІ", 2005. – С. 29-39

Мащенко О. М. Систематизація знань о природі учащимися 5-6 классов / О. М. Мащенко // Образовательная модель «Логика природы. Технологии интеграции содержания естественнонаучного образования. Сб. научн. трудов. – М.: 2003. – С.112-116.

Топузов О. М. Вплив демографічних знань на формування життєвих компетенцій учнів / О. М. Топузов, **О. А. Федій** // Постметодика. – 2011. – № 6 (103). – С. 48–50.

Топузов О. М. Поняття «демографічний перехід» у шкільному курсі економічної і соціальної географії світу / О. М. Топузов, О. А. Федій // Географія та основи економіки в школі. – 2012. – № 4. – С. 22–24.

Шевчук С. М. Професор Михайло Самбікін – основоположник української агрометеорологічної науки та організатор географічної освіти на Полтавщині / С. М. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2009. – Вип. 20. – С. 30 – 34.

Шуканова А. А. Проектування змісту і методики формування економічних знань в шкільних курсах географії / А. А. Шуканова // Імідж сучасного педагога. – 2008. – №7-8 (86-87). – С.105-109

Шуканова А. А. Формування економічних знань учнів / А. А. Шуканова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2012. – №10-11 (735-736). – С. 3-8.

Шуканова А. А. Функціональна структура професійної компетентності вчителя географії в системі неперервної освіти / А. А. Шуканова // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В.М. Мадзігон, наук. ред. О.М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2011. – Вип. 11. – С. 740 – 746.

Япринець Т. С. Методика створення графічної наочності у навчанні географії. / Т. С. Япринець // MaterialyIVmezinarodnivedesko – prakticka konference «Vedaavznik – 2008/2009». – Dil 12. Pedagogika. Hudba a zivot. Telovychova a sport: Praha. Publishing Nouse «Education and Science» s.r.o. – S. 47-51.

ДОДАТОК 2

СПИСОК КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ (1914–2015)

Періоди	Прізвище, ім'я, по батькові	Назва посади
07.1914 – 09.1917	Волнін Олександр Костянтинівич	Директор Полтавського учительського інституту
09.1917 – 08.1919	Левитський Олекса Августинович	
08.1919– 11.1919	Ковалевський (час денікінської окупації)	
01.-10.1920	Булдовський Олександр Теофілович	Голова науково-учебної ради педагогічного інституту
01.-04.1921	Ніколаєв Валентин Федорович	
04.1921 – 03.1922	Щепот'єв Володимир Олександрович <i>Фактично в.о. ректора була</i> Мірза-Авакянц Наталя Юстівна	Ректор Полтавського інституту народної освіти
03.1922 – 11.1923	Рибаков Іван Федотович	
11.1923 – 09.1925	Ходак Омелян Васильович	
11.1925 – 09.1930	Фарбер Матвій Харитонович	
10.1930 – 10.1931	Жагар Карл Петрович	
10.1931 – 09.1933	Куліненко Родіон Петрович	Директор інституту соціального виховання
10.1933 – 10.1934	Койнаш Петро Михайлович	
10.1934 – 04.1935	Дащенко Михайло Степанович	Директор Полтавського держав- ного педагогічного інституту (ПДП)
04.1935 – 09.1937	Онісін Іван Максимович	
09.1937 – 03.1938	Івашина Гаврило Захарович	
03.1938–04.1940	Доценко Микола Васильович	Директор Полтавського держав- ного педагогічного інституту (ПДП), з 12.1946 року – імені В.Г.Короленка (Ректор – з 1958 року)
05.1940 – 09.1941	Ассєв Петро Миколайович	
09.1943 – 10.1944	Бойко Антон Гаврилович	
10.1944 – 08.1949	Редько Федір Андрійович	
08.1949 – 08.1952	Кирса Іван Якович	
09.1952 – 05.1953	Нененко Дмитро Степанович	
09.1953 – 09.1971	Семиволос Михайло Васильович	
09.1971 – 03.1975	Зубань Олександр Карпович	
03.1975 – 09.1990	Зязюн Іван Андрійович	
09.1990 – 07.2008	Пащенко Володимир Олександрович	
07.2008 – 01.2009	Киридон Петро Васильович	В.о. ректора ПДПУ
01.2009 -	Степаненко Микола Іванович	Ректор Полтавського національ- ного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Примітка

У час німецької окупації Полтави навчальний процес в інституті не поновлювався. Ректором (фактично – зберігачем майна й керівником ботанічного саду, обсерваторії тощо) з 09.1941 року по 09.1942 року був Л. П. Ткаченко. З 09.1942 року по 09.1943 року завідувач господарства інституту – В. Є. Кізім.

ДОДАТОК 3

ПІДРОЗДІЛИ (ФАКУЛЬТЕТИ, КАФЕДРИ), У СКЛАДІ ЯКИХ
ПРАЦЮВАЛИ ВИКЛАДАЧІ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН
УПРОДОВЖ 1914 – 2015 РОКІВ

Назва факультету, Інституту (декан, за- відувач відділу)	Назва кафедри(керівник, завідувач кафедри)	Викладачі (роки роботи в закладі)
Полтавський учительський інститут (09.1914 – 01.1920)	Не мав поділу на факультети й кафедри	Тарасов В. Н. (історик, викладач іс- торії й географії), 09.1914 – 09.1917
		Булдовський О. Т. викладав біоло- гію і географію, 10.1917 – 07.1919
Полтавський український педагогічний інститут (01.1920 – 04.1921)		
Природничий відділ (В.Ф. Ніколаєв)	-	Булдовський О. Т. (методика при- родознавства, методика навчання географії); Дубняк К. В. (загальне землезнав- ство); Самбікін М. М. (метеорологія і клі- матологія)
Полтавський інститут народної освіти (04.1921 – 08.1930)		
Природничо-математичний ф-т 04.1921 – 09.1922 (В. Ф. Ніколаєв)	Секція природничо-геогра- фічна (В.Ф. Ніколаєв)	Булдовський О. Т. (1917 – 1930), Ніколаєв В. Ф. (1920 – 1923), Гавриленко М. І. (1920 – 1960), Самбікін М. М. (1920 – 1934), Дубняк К. В. (1921 – 1922), Лук'янович Б. Б. (1921 – 1924), Матвієнко-Гарнага Ф. Т. (1921 – 1923), Рибаков І. Ф. (1920 – 1924), Пархоменко В. О. (1924 – 1925), Ніколаєв М.Ф. (1924 – 1930), Колонтай О. М. (1925 – 1933), Педан І. С. (1928 – 1930).
Факультет соціального виховання 09.1922 – 09.1928 (О. Т. Бузинний, 1923-1929)	Природничо-математична предметна комісія (голова - В.С. Воропай)	
	З 1926 р. агробіологічний від- діл (проф. Булдовський О. Т.)	
Факультет старшого концентру 09.1928 – 09.1930 (П. Х. Митрофанов)	Агробіологічний відділ (проф. Самбікін М. М.). Соціо-економічний відділ	
Інститут соціального виховання – заклад давав неповну вищу освіту (08.1930 - 08.1933)		
Шкільний факультет, (І. М. Ромер, 1930-32; Ю. Ю. Циганенко, 1932)	Агробіологічний відділ (ке- рівники: Ф. Г. Білецький, 1930-1932, І. І. Мазепа, 1932)	Кафедра землезнавства і сільського господарства (1930-1931), агрономіч- них наук (1931-1932), реконструкції сільського господарства (1932-1933). Незмінний завідувач – Ф. Г. Білецький. Викладачі географічних дисциплін (сумісники): Самбікін М. М., Іллічев- ський О. О. На кафедрі економіки – Колонтай О. М. (1930-31), Ткаченко Л. П. викладали еконо- мічну географію.
Агро-математичний ф-т 1932-1933 (Ю.Ф. Костенецький)	Агробіологічний відділ (І.І.Мазепа, 1932-1933)	
Полтавський державний педагогічний інститут (з 1946 р. – імені В.Г. Короленка), ПДПУ, ПНПУ		
Біологічний, хімічний та географічний відділи (декан І. І. Мазепа).	Географічний відділ (1933-1934 н.р.)	Кафедра біології (завідувач – проф. Самбікін М. М.), Викладачі: Гавриленко М. І., Соко- лов М. О. Кафедра економіки (завідувач М. С. Дащенко): Ткаченко Л. П. – викладач економіч- ної географії
Історичний факультет (М. А. Курилко)	Кафедра історії (1934-1935 н.р.)	Ткаченко Л. П. – викладач економіч- ної та історичної географії

Продовження табл.

Біохімічний ф-т (1934 - 1936) Природничий ф-т (1936 - 1941)	Кафедра біології (1935 -1937) Кафедра зоології (1937 - 1941)	Ткаченко Л. П. - викладач геології та фізичної географії в педагогічному й учительському інститутах
<i>Декани: у 1934- 1935 н.р. - зоолог І.І.Мазена, в 1935-1936 - хімік М.М.Дашевський, 1936-1937 географ Л.П.Ткаченко; з 25.10.1937 по 28.02.1938 в.о. декана А.П.Каришин; з 1.03.1938 по 18.4.1939 - знову І.І.Мазена; 19.4.-1.09.1939 хімік К.Я.Скарченко; з 1.09.1939 по 17.09.1941 р. - географ Л.П.Ткаченко.</i>		
Німецька окупація Полтави (09.1941 - 09.1943). Заняття в інституті не проводилися.		
Учительський інститут (помічник. директора Гур'єв М.Ф.)	Кафедра загальної історії та географії (1946-1951). В.о. завідувача С.О.Данішев	Підготовка вчителів природознавства і географії 5-7 класів. Викладачі географічних дисциплін: Л. І. Прохорова, Н. І. Нікітенко.
Природничий факультет: Геологія з основами палеонтології, зоогеографія, географія рослин (1943 - 2014 роки)		
Історичний факультет (Кравченко П. А., Год Б. В.)	Спеціальних історичних дисциплін та географії (Єрмак О.П.), 1990 - 2000 рр.:	Гоженко Л. І., Кушнір Л. М., Кушнір Л. Л., Злобіна С. О., Булава Л. М., Машенко О. М., Бульба С. С., Вільховий Ю. В., Єрмаков В. В.
	Географії та краєзнавства (Л.М.Булава), 2000 - 2015 рр. (С.М.Шевчук) з 09.2015 р.)	Булава Л. М., Кушнір Л. М., Машенко О. М., Іщенко І. І., Іващенко Н. С., Вішнікіна Л. П., Шуканова А. А., Федій О. А., Кубарева Л. Д., Швець О. С., Шевчук С. М., Єрмаков В. В.

ДОДАТОК 4

СПИСКИ ВИКЛАДАЧІВ ГЕОГРАФІЧНИХ
ДИСЦИПЛІН (1914–2015)

Викладачі географічних дисциплін, які працювали у ПНПУ
і його попередниках упродовж 1914–2015 років

Прізвище, ім'я, по батькові	Посади на час роботи	Роки роботи
Тарасов Василь Никифорович	Викладач історії та географії Учительського інституту	1914– 917
Булдовський Олександр Теофілович	Голова науково-учебної ради педінституту, професор ПІНО	1917– 1930
Ніколаєв Валентин Федорович	Голова науково-учебної ради педінституту, декан, професор ПІНО	1920–1923
Гавриленко Микола Іванович	Старший викладач учительського, педагогічного інститутів, ІНО	1920–1960 (з перервами)
Самбікін Михайло Митрофанович	Професор педінституту і ПІНО	1920–1934
Дубняк Кость Володимирович	Професор педінституту і ПІНО	1920–1922
Лук'янович Борис Борисович	Викладач ПІНО	1921–1924
Матвієнко-Гарнага Федір Трохимович	Професор ПІНО	1921–1923
Рибаков Іван Федотович	Ректор ПІНО, професор (історик), викладач економічної географії	1919–1924
Пархоменко Володимир Олександрович	Професор історії; викладач економічної географії ПІНО	1924–1925
Ніколаєв Микола Федорович	Професор ПІНО	1924 – 1930
Колонтай Олекса Маркіянович	Професор ПІНО, доцент ІСВ	1925–1933
Педан	Викладач ПІНО	1928–1930
Іллічевський Олімпій Олександрович	Позаштатний доцент ІСВ	1930–1933
Соколов Михайло Олександрович	Позаштатний викладач ПДПІ	1933–1935
Ткаченко Леонід Пилипович	Доцент, ст. викладач географії й геології Ректор Полтавського педінституту	1929–1941 1941–1942
Прохорова Лідія Іванівна	Викладач учительського інституту	1946–1951
Нікітенко Наталія Іванівна	Викладач учительського інституту	1947–1958
Гоженко Людмила Іванівна	Доцент ПДПІ	1990–1997
Злобіна Світлана Олександрівна	Старший викладач ПДПІ	1991–1997

Кушнір Людмила Миколаївна	Доцент ПДПІ, ПНПУ	1991- 2015
Кушнір Леонід Леонідович	Старший викладач ПДПІ	1991- 2002
Бульба Степан Степанович	Старший викладач ПДПІ	1991-2001
Булава Леонід Миколайович	Завідувач кафедри, професор ПНПУ	1992 – по цей час
Мащенко Ольга Миколаївна	Доцент ПДПІ, ПНПУ	1992 – по цей час
Єрмаков В'ячеслав Володимирович	Доцент ПНПУ	1995-1996, 2011- по цей час
Вільховий Юрій Віталійович	Старший викладач ПДПІ	1996-2002
Іщенко Ігор Іванович	Ст. викладач, доцент ПДПУ	1999-2003
Іващенко Надія Семенівна	Асистент ПДПУ	2000-2002
Вішнікіна Любов Петрівна	Доцент ПНПУ	2000- по цей час
Шуканова Анжела Анатоліївна	Доцент ПНПУ	2003 – по цей час
Федій Олександр Анатолійович	Доцент ПНПУ	2003 – по цей час
Кубарева Любов Дмитрівна	Старший викладач ПНПУ	2003-2014
Швець Ольга Сергіївна	Асистент ПДПУ	2004-2007
Шевчук Сергій Миколайович	Доцент ПНПУ; в.о. завідувача кафедри	2007- по цей час
<i>Викладачі, які з 1990 року викладали географічні дисципліни за сумісництвом</i>		
Закалюжний Віктор Маркович	Доцент ПНПУ	1990-1997
Шуканов Павло Васильович	Доцент	Періодично
Смоляр Наталія Олексіївна	Доцент ПНПУ	2000- 2014
Логвин Михайло Михайлович	Доцент	У 2000-х рр.
Липницький Анатолій Володимирович	Викладач туризму й спортивного орієнтування	2003-2007
Лаврут Тетяна Валеріївна	Доцент	2004-2005
Лихман Максим Сергійович	Викладач географії	2006-2008
Япринець Тетяна Сергіївна	Викладач географії	2007- по цей час
Смирнова Віра Геннадіївна	Доцент	2010- 2014
Кушнір Галина Леонідівна	Асистент	2012

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ (1914– 2014 РОКИ)

Продовження табл.

<i>Декани, завідувачі кафедр (не географи), які мали відношення до організації географічної освіти</i>		
Білецький Федір Григорович	Завідувач відділення і кафедр	1930–1933
Мазепа Іван Ількович	Декан, завідувач відділу, кафедри	1932–1941
Єрмак Олександр Петрович	Завідувач кафедри	1990–2000
Кравченко Петро Анатолійович	Декан історичного факультету	1989–1997, 2002–
Год Борис Васильович	Декан історичного факультету	1997–2002

Наукове видання

БУЛАВА Леонід Миколайович
ШЕВЧУК Сергій Миколайович
МАЦЕНКО Ольга Миколаївна

ІСТОРИЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ
ГЕОГРАФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА
НА ПОЛТАВЦІНІ
(1914–2014 РОКИ)

Монографія

Літературний редактор:— О. В. Стоцька
Дизайн та верстка — А. В. Дружиніна

На обкладинці: ландшафт нижньої частини долини річки Ворскла
(Нижньоворсклянський регіональний ландшафтний парк).

Автор фото — Володимир Тертишник.

Пдписано до друкуФормат паперу А4
Папр офсетний. Друк офсетний.
Умов.фрук. арк. 11іб . Тиражпр. Зам. ...

ПРО АВТОРІВ МОНОГРАФІЇ

БУЛАВА ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ

Кандидат географічних наук, завідувач кафедри географії та краєзнавства, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Викладає навчальні дисципліни: Вступ до географії, Біогеографія з основами екології, Фізична географія України, Фізична географія та геоecологія Полтавської області, Методологія фізичної географії.

Є автором понад 200 наукових праць, в основному, в галузях ландшафтознавства, краєзнавства, методики навчання фізичної географії в середній школі й вищих навчальних закладах.

ШЕВЧУК СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

Кандидат географічних наук, директор департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (з 05.2014 року – за сумісництвом).

Викладає навчальні дисципліни: Основи теорії суспільної географії, Історична географія, Історія географії в Україні та інші.

Сфера наукових інтересів пов'язана з проблемами історії української географії, становлення наукових географічних шкіл, дослідженням наукового потенціалу вітчизняної географічної науки та теоретико-методологічними засадами української суспільної географії. Автор понад 100 наукових публікацій.

МАЩЕНКО ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Викладає навчальні дисципліни: Загальне землезнавство, Метеорологія та кліматологія, Гідрологія, Геоморфологія, Ландшафтознавство, Методика навчання природознавства.

Є автором біля 200 наукових праць в галузях методики навчання географії та природознавства в середній школі й вищих навчальних закладах, фізичної географії та ландшафтознавства, інтегративного підходу в організації навчання освітньої галузі «Природознавство», географічного краєзнавства та екологічної освіти.

